

**ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN “HUKÛK-I İSLÂMİYYE
VE ISTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU” ADLI ESERİNDE
KÜLLÎ KÂİDELER VE FÜRÛ FIKİH İLE İLİŞKİSİ
(AİLE HUKUKU BAĞLAMINDA)**

Sümeyye YAŞAR

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri

Ana Bilim Dalı

Doç. Dr. Yakup MAHMUTOĞLU

2025

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**ÖMER NASUHİ BİLMEN’İN “HUKÛK-I İSLÂMİYYE VE ISTİLÂHÂT-I
FİKHİYYE KÂMUSU” ADLI ESERİNDE KÜLLÎ KÂİDELER VE FÜRÛ FİKİH
İLE İLİŞKİSİ (AİLE HUKUKU BAĞLAMINDA)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SÜMEYYE YAŞAR

Danışman: Doç. Dr. Yakup MAHMUTOĞLU

BAYBURT- 2025

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. Yakup MAHMUTOĞLU danışmanlığında, Sümeyye YAŞAR tarafından hazırlanan “Ömer Nasuhi Bilmen’in ‘*Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*’ Adlı Eserinde Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkisi (Aile Hukuku Bağlamında)” başlıklı bu çalışma, 21.01.2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Davut YAYLALI .....

Üye : Doç. Dr. Yakup MAHMUTOĞLU .....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi İsmetullah SAMİ .....

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun ...../...../20... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bünyamin ALİM
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Yakup MAHMUTOĞLU danışmanlığında hazırlamış olduğum “Ömer Nasuhi Bilmen’in *“Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”* Adlı Eserinde Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkisi (Aile Hukuku Bağlamında)” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

21.01.2025
Sümeyye YAŞAR

ÖN SÖZ

İslâm hukuku, Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) sünneti ışığında şekillenmiş, kendine has kâide ve prensipleri bulunan bir hukuk sistemidir. Bu sistem içerisinde de kâideler, bireysel ve toplumsal yaşamın her alanında, insanlığın yararını gözeterek, hem dünyada sosyal düzenini sağlamak hem de ahiret saadetini temin etmek amacıyla dini vecibelerde dahil aile, ticaret, ceza hukuku gibi alanlardaki muameleleri ve devletin kişilerle veya diğer devletlerle arasındaki ilişkilerini de kapsayacak şekilde oldukça geniş bir sahada uygulama bulmuş ve konumu itibarıyla külliyyatımızda önemli bir yer edinmiştir.

Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra toplumda yaşanan gelişmeler sebebiyle fikhî meselelerde artış görülmüş ve müctehidler, bu sorunlara hızlı ve etkili bir şekilde çözüm bulmak adına İslâm hukukunda düzenleme yapma ihtiyacı duymuştur. Yapılan ilk faaliyetlerde müctehidler birbirine benzeyen konuları önceki dönemlerde belirtilen usûl yöntemleri doğrultusunda, bunları bir araya getirerek fıkıh ilmi içinde önemli bir kazanım olan küllî kâideleri oluşturmuşlardır. Bu kâideler içeriğini, Kur'ân-ı Kerîm'deki veciz ifadeler ve dil kuralları ile Hz. Peygamber'in (s.a.v) az sözle çok derin ve geniş kapsamlı manalar barındıran hadisleri ve uygulamaları neticesinde ortaya konmuştur. Bu da hiç şüphesiz hukuk sistemi içinde müctehidler için olumlu bir etkisi olurken İslâm hukukunu yüzyıllar boyunca herhangi bir sorun karşısında cevap üretmesine katkı sağlamıştır.

Sonraki dönemlerde bu kaynaklardan elde edilen kâideler, yol gösterici olmaya devam etmiş ve aynı tarzda özlü ifadeler kullanılarak yenilerinin oluşmasına imkan sağlamıştır. İşte hukuk sistemi içinde müctehidler, fikhın başlangıcından kendi dönemlerine kadar oluşan bu zengin birikimin sayesinde fikhın fûrû sorunlarına cevap bulmuşlardır. Yapılan bu ictihad faaliyetleri sonucunda küllî kâideler ortaya konmaya başlanmıştır. Bu kâideler, zamanla İslâm hukukunun ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Zira kâideler sayesinde teorik anlayıştan pratiğe geçişi kolaylaşmış ve yeni sorunlar karşısında şer'î hükümlerin uygulanmasının devamına olanak tanınmıştır.

Küllî kâidelerin tarihsel süreçte ilk kullanımı Hz. Peygamber'in (s.a.v) risâleti döneminde mevcut olduğu belirtilmişse de, ortaya çıkışı IV./X. yüzyıl ve sonrasında ancak gerçekleşebilmiştir. Bu dönemde özellikle mezhepler tarafından hukuksal bir doktrin oluşturmak amacıyla, savunucusu oldukları imamlarının görüşlerinde kullandıkları kâideler tedvin edilmiş ve yazılan çoğu eserlerde de karşılaşılan fer'î meselelerin çözümünde kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü küllî kâideler, fikhî meselelerin yorumlanmasında ve çözümünde sağladığı faydanın yanı sıra şer'î hükümlerin anlaşılmasında ve uygulanmasında

meseleyi ele alan müctehidin işini kolaylaştırma olanağı da sunmaktadır. Öyle ki fûrûa ilişkin farklı birçok sorunlarda ortak mantıktan hareketle, küllî kâideler kısa ve veciz bir şekilde formalize edilerek aynı şartları taşıyan meseleler karşısında fıkıh ilmiyle iştigal eden her seviyeden ilim adamına yardımcı birer araç ve kaynak haline gelmiştir. Küllî kâidelerin kullanılması başta bu alanda çalışmalar yapan kişiler için en karmaşık görülen meseleleri bile daha iyi anlamalarına, verilen hükümlerin arka planında yatan mantığının kavramalarına ve birbirleriyle alakasız görünen meseleler arasında irtibat kurulmasında yardımcı olmak gibi faydaları bulunmaktadır. Günümüzde de bu durum devam etmekte, dini sorularla muhatap olanlar için kâideleri bilmek ve kullanmak, konu hakkında şer'î hükmü vermede kolaylık sağlamak ve kişiye fikhî bir meleke kazandırmaktadır.

Tezimiz, Hanefî mezhebi merkezli klasik anlayışının fıkıh ilminin devam edegelen bu asrında yalın bir şekilde yansıtan Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusû* adlı eserini ele almaktadır. Nitekim Bilmen'in eserini yazarken fikhî bir meselenin aktarılmasında kullandığı yöntemlerden biri olarak da kâidelere başvurduğu görülmektedir. Burada yaptığımız çalışma neticesinde aile hukuku özelinde Bilmen'in eserinde yer alan kâideler ve bunların fûrû fıkıh ile ilişkisi ele alınmaya çalışılmıştır.

Tezin hazırlanmasında gerek konunun belirlenmesi gerekse de yazım sürecinde ilgisini, desteğini ve değerli vakitlerini hiçbir zaman esirgemeyen, çalışmam boyunca gerek muhtevaya ilişkin gerekse teknik hususlarda yardımcı olan kıymetli danışmanım Doç. Dr. Yakup MAHMUTOĞLU hocama şükranlarımı sunarım. Değerli görüş ve önerileriyle katkıda bulunan sayın Prof. Dr. Davut YAYLALI hocama en içten teşekkürlerimi arz ederim. Ayrıca sevgili babam Ahmet YAŞAR, annem Zeynep YAŞAR'a ve kardeşlerime süreç boyunca sabır ve tahammül gösterip ilgi ve desteklerini hiçbir zaman esirgemedikleri için teşekkür ediyorum.

Sümeyye YAŞAR

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN “HUKÛK-I İSLÂMİYYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU” ADLI ESERİNDE KÜLLÎ KÂİDELER VE FÜRÛ FIKIH İLE İLİŞKİSİ (AİLE HUKUKU BAĞLAMINDA)

Sümeyye YAŞAR

Bayburt Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yakup MAHMUTOĞLU

Bayburt-2025, Sayfa: 125

Fıkıh, *fürû fıkıh* ve *usûlü fıkıh* olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Fürû fıkıh, fıkıhın pratik boyutundaki meseleleri ele alırken, usûlü fıkıh; içeriğinde, fıkıhın özünü ve mantığını oluşturan deliller ve yöntemlerin yanı sıra küllî kâideleri de içermektedir. Küllî kâideler, usûl ile fürû ilişkisinin kurulması ve anlaşılması noktasında yardımcı olmakla beraber, fıkıh ilminde önemli bir alt literatürü de oluşturur. Hukukun temel esaslarından biri olarak kabul edilen küllî kâideler, birçok fikhî meseleyi kapsamıyla hukuk tatbikatını kolaylaştırmakta, fürû fıkıhın daha işlevsel ve anlaşılır olmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca, mezhepler bağlamında kullanılan usûlün tutarlılığını ortaya koyması bakımından başta Hanefî mezhebi olmak üzere diğer mezhepler tarafından da büyük bir önem arz eder. Küllî kâidelerin oluşumu ve gelişimi, fıkıhın ilk dönemlerinden itibaren başlamış ve günümüze değin devam etmiştir. Klasik fıkıh anlayışının son dönemde özgün bir şekilde yansıtıldığı fürû fıkıh alanında yazılmış olan Ömer Nasuhi Bilmen'in, “*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhâtı Fikhiyye Kâmusu*” adlı eseri bu özelliğiyle ayrı bir yere sahiptir. Bilmen'in, bu eserde, izlediği yöntem bağlamında Hanefî mezhebine göre meselelerin çözümüne yönelik olarak küllî kâidelere yer verdiği görülmektedir.

Tezimiz, dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümünde, Bilmen'in hayatı ve eserlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde, tezin konusunu oluşturan kavramlar üzerinde durularak bir giriş yapılmıştır. Burada ilk dönem fıkıh tarihi içerisinde, küllî kâideler literatürünün gelişimi ve fürû fıkıh ile ilişkisi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Bilmen'in “*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhâtı Fikhiyye Kâmusu*” adlı eserinin genel bir tanıtımı yapılmış ve ardından Hanefî mezhebi literatüründeki yerine değinilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise, söz konusu eserin münâkehât ve müfârekât cildindeki aile hukukuna dair küllî kâidelerin neler olduğu tespit edilmiş ve fürû fıkıhla ilişkisi kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hukûki İslâmiyye Kâmusu, usûl, fürû, küllî kâide.

ABSTRACT

M. SC. THESIS

AL-QAWĀ'ID AL-KULLIYAH IN ÖMER NASUHİ BİLMEN'S "HUKŪK-I İSLĀMİYYE VE ISTİLĀHĀT-I FIKHIYYE KĀMUSU" AND ITS RELATION TO FURŪ FİQH (IN THE CONTEXT OF FAMILY LAW)

Sümeyye YAŞAR

Bayburt University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yakup MAHMUTOĞLU

Bayburt-2025, Pages: 125

Fiqh consists of two main categories: furū fiqh and usul al fiqh. While furū fiqh covers the issues in the practical scope of fiqh, usul al-fiqh includes the evidence and methods that constitute the essence and logic of fiqh, as well as the al-qawā'id al-kulliyah. The al-qawā'id al-kulliyah in usul al-fiqh not only help in establishing and understanding the relationship between usul and furū, but also provide an important sub-literature in the science of fiqh. The al-qawā'id al-kulliyah, which are recognized as one of the main principles of Islamic law, facilitate the practice of law by covering many issues of fiqh and contribute to making furu fiqh more practical and comprehensible. Furthermore, many madhhab, notably the Hanafi madhhab, attributed great importance to it in terms of establishing the consistency of the usul used in the context of the sects. The formation and development of these qā'idahs started from the early periods and continued until today. In accordance with the classical understanding of fiqh, Ömer Nasuhi Bilmen's "Hukûk-ı İslamiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu" has a special place in the field of furu fiqh. In this work, it can be seen that Bilmen includes kulli qā'idahs for the solution of the issues according to the Hanafî madhhab.

This thesis is consists of four main chapters. The first chapter discusses Bilmen's life and works. In the second chapter, an introduction is made by focusing on the concepts that constitute the subject of the thesis. Here, the development of the literature of qawa'id and its relation with furū fiqh in the history of fiqh in the first period are mentioned. The third chapter introduces Bilmen's work, "Hükuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu" and it emphasizes its place in Hanafî madhhab literature. In the fourth and last chapter, the kulli qā'idahs on family law in the munākahāt and mufārekāt volumes of this work are determined and their relation with furū fiqh is established.

Keywords: Hükuk-ı İslâmiyye Kâmusu, usul, furū, al-qawā'id al kulliyah.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	II
BEYANNAME	III
ÖN SÖZ	IV
ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
İÇİNDEKİLER.....	VIII
TABLolar.....	XI
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
Araştırmanın Amacı.....	1
Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi	2
Araştırmanın Sınırlılıkları	2
Varsayımlar	3
Terim ve Tanımları	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN HAYATI VE KALEME ALDIĞI ESERLER.....	5
1.1. HAYATI.....	5
1.2. ESERLERİ	11
1.2.1. Fıkıh Alanındaki Kitapları	11
1.2.2. Tefsir Alanındaki Kitapları.....	12
1.2.3. Kelam Alanındaki Kitapları	13
1.2.4. Hadis Alanındaki Kitapları.....	15
1.2.5. Edebiyat ve Ahlâk Alanındaki Kitapları	15
1.2.6. Makaleler	17
İKİNCİ BÖLÜM	19
2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: KÜLLÎ KÂİDE LİTERATÜRÜNÜN OLUŞUMU VE FÜRÛ FIKIH İLE İLİŞKİSİ	19
2.1. KÜLLÎ KÂİDE LİTERATÜRÜNÜN OLUŞUMU.....	19
2.1.1. Asıl.....	20
2.1.2. Kıyas.....	23
2.1.3. Kâide	26
2.1.4. Dâbit.....	31
2.1.5. Fıkıh Nazariyesi	33
2.2. KÜLLÎ KÂİDELERİN FÜRÛ FIKIH İLE İLİŞKİSİ	35
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	39
3. HUKÛK-I İSLÂMÎYYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHÎYYE KÂMUSU VE HANEFİ FIKIH LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ	39
3.1. HUKÛK-I İSLÂMÎYYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHÎYYE KÂMUSU TANITIMI.....	39
3.1.1. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Dili ve Genel Özellikleri	43
3.1.2. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Telif Sebebi.....	48
3.1.3. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Sistematiği ve Muhtevası	50

3.2. HUKÛK-I İSLÂMÎYYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHÎYYE KÂMUSU'NUN HANEFİ FIKIH LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ.....	55
3.2.1. Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Kaynak Olarak Değeri	55
3.2.2. Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nda Kullanılan Kaynaklar	58
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	61
4. HUKÛK-I İSLÂMÎYYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHÎYYE KÂMUSU'NDA MÜNÂKEHÂT (EVLENME) VE MÜFÂREKAT (BOŞANMA) KİTAPLARINDAKİ KÂİDELER VE İSLÂM AİLE HUKUKUYLA İLİŞKİSİ.....	61
4.1. MÜNÂKEHÂT (EVLENME) KİTABINDAKİ KÂİDELER VE FÜRÛ FIKIH İLE İLİŞKİSİ.....	61
4.1.1. Nikâh Akdi ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri.....	62
4.1.1.1. Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri.....	64
4.1.1.2. Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	66
4.1.1.3. Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	68
4.1.2. Nikâhın Engelleri ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri	72
4.1.2.1. Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri.....	73
4.1.2.2. Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	75
4.1.2.3. Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	75
4.1.3. Mehir ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri	79
4.1.3.1. Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri.....	80
4.1.3.2. Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	80
4.1.3.3. Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	81
4.2. MÜFÂREKÂT (BOŞANMA) KİTABINDAKİ KÂİDELER VE FÜRÛ FIKIH İLE İLİŞKİSİ.....	84
4.2.1. Talâk ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri	84
4.2.1.1. Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri.....	85
4.2.1.2. Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	86
4.2.1.3. Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	87
4.2.2. İddet ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri	89
4.2.2.1. Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri.....	90
4.2.2.2. Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	91
4.2.2.3. Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	91
4.2.3. Nesep ve Hidâne ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri	92
4.2.3.1. Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri.....	93
4.2.3.2. Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	94
4.2.3.3. Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	94
4.2.4. Nafaka ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri.....	96
4.2.4.1. Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri.....	97
4.2.4.2. Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	97
4.2.4.3. Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri	98
SONUÇ VE ÖNERİLER	100
Sonuç	100
Öneriler.....	103
KAYNAKÇA.....	105
EKLER.....	113

Ek 1 : Ömer Nasuhi Bilmen'in Muhtelif Dergilerde Yayımlanmış Makalelerinin Künye Bilgileri Listesi	113
Ek 2 : Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nda Her Mezhepten Başvurduğu Kaynaklar.....	117
ÖZ GEÇMİŞ	125

TABLÖLAR

Tablo 1: <i>Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu</i> İkinci Cilt Sistematiği ve Muhtevası	54
Tablo 2: <i>Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu</i> 'nda Kullanılan Kaynakların Sayısı	60

KISALTMALAR

b.y.	:	Basım Yeri Yok
bk.	:	Bakınız
c.c.	:	Celle Celâluh
ed.	:	Editör
H.	:	Hicrî
haz.	:	Hazırlayan
İSAM	:	İslâm Araştırmaları Merkezi
krş.	:	Karşılaştırınız
MC	:	Mecelle-i Ahkâmi'l Adliye
md.	:	Madde
ö.	:	Ölümü
s.a.v.	:	Sallallâhü aleyhi ve sellem
sad.	:	Sadeleştiren
t.s.	:	Tarihsiz
TDV	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik Eden

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Fıkıh, sınırları kendi içinde belirlenmiş “usûl” ve “fürû” olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Usûl kısaca, dinî hükümlerin kaynakları ile bu kaynaklardan hüküm çıkarma metotlarını; fürû ise, kaynaklardan belli metotlarla elde edilen hükümleri, şer‘î-amelî hüküm ve talimatları içermektedir. Usûl kısmı kendi içinde iki ana bölümden oluşmuştur. Bunlar ise ana kaynaklardan elde edilen delillerden hüküm istinbat elde etme yolları yani yöntemler, bir diğeri de küllî kâidelerdir. Küllî kâideler, usûlden elden edilen ve meselelerin kısa yoldan çözümünde kullanılan pratik kurallar ve genel prensipler olarak bilinmektedir.

Fıkıhta kâide (temel ilke/esas, prensip) anlayışının tarihteki ilk örnekleri, en erken dönem olan Hz. Peygamber (s.a.v) zamanına kadar uzanmaktadır. Nitekim ilk dönem müctehidlerinin uygulamalarından kâideler fıkıhın çekirdeğini oluşturan usûlden elde edilerek ortaya konduğu anlaşılmaktadır. Nitekim fıkıh ilmi de ilk olarak kendisinden bizlere ulaşan ilahi kelimeler ve onun yaşantısını ve sözlerini kaynak kabilinden olması sebebiyle oluşan bu bütün bilgi birikimi olarak bilinmektedir. Sonraki dönemlerde ise, bu alandaki çalışmalara ilgi artarak devam etmiş, bu sayede kâidelere ait bir literatür oluşturulmuştur. Günümüze kadar ulaşan bu kâideler, İslâm hukukunun temel yapı taşlarından biri olmuştur. Bu ilmi birikim ayrı bir alan olarak hukuk mantığının anlaşılması ve uygulanması açısından müctehide sağladığı kolaylıklar vesilesiyle günümüze kadar devam etmiştir.

Araştırmamızda çağının İslâm hukuku açısından en parlak ve sözü geçen isimlerinden biri olan Ömer Nasuhi Bilmen’in bu anlayışla kaleme aldığı “*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*”nda yer alan küllî kâideler ele alınmıştır. Ayrıca bu araştırmada, mezhebine olan bağlılığı ve eseriyle mezhebinin taşıyıcısı olarak kabul edilen Bilmen’in, aile hukuku hakkındaki hükümler ile ilgili yer verdiği küllî kâidelere ve bağlamında küllî kâideleri ele alış biçimin nasıllığına da bu yolla değinilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Araştırmamızın amacı, Hanefî mezhebinin klasik doktrinini günümüze aktaran ve İslâm hukuku literatürüne önemli katkılarıyla bilinen son dönem âlimlerden Ömer Nasuhi Bilmen’in küllî kâideleri, fıkıhın fürû meseleleriyle nasıl ilişkilendirdiğini aile hukuku bağlamında tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda eseri ele alırken müellifin, mezhebine olan bağlılığını ve onu yaşadığı döneme de bütün yönleriyle aktardığını göstermektir. Bilmen’in *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* eserinin çalışmanın nesnesi ve temel kaynağı olarak seçilmesinin

sebebi de asırlara yayılan Hanefî fıkıh doktrinini derli toplu ve sade bir şekilde ortaya koyan son dönem örneklerden biri olması ve Hanefî usûl ve furû fikhını kâideler yardımıyla bu eser üzerinden anlamamıza imkân sunmasıdır.

Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi

Ömer Nasuhi Bilmen'in, Hanefî mezhebi literatürünün son dönem önemli örneklerinden biri kabul edilen *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, aile hukuku ("münâkehât" ve "müfârekât") ile ilgili kitabındaki küllî kâidelerin furû ile ilişkisini tespit etmek için öncelikle furû fikhının önemli bir alt dalı olan nikâh ve talâk ile fıkıh usulünün önemli konularından biri olan küllî kâideleri arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Kuşkusuz bu da usûl, furû ve kavâid literatürünün gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle her hukukçu için kendi mezhebinin tutarlılığını göstermede ve furû fıkha dair konularda hüküm vermede, belirli usûllerden veya temel kâidelerden hareket ettiğini ortaya koyan "kavâid" ve "el-eşbâh ve'n-nezâir" literatürüne ait eserleri tetkik etmek bir zorunluluktur. Bu doğrultuda yapılan ön okumalar neticesinde, geleneksel Hanefî fıkıh anlayışına sahip olan Bilmen'in tarihi süreç içerisinde oluşan Hanefî fıkıh literatürünü gözden geçirdiği ve belli bir sistematik ve anlayış dahilinde kaleme aldığı görülmüştür.

Bu çalışma, Bilmen'in furû fıkha dair *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*'nun ilgili cildinde yer alan kâideleri tespit etmenin alana önemli bir katkı sağlayacağı gerekçesiyle incelenmiştir. Zira Hanefî mezhebi esas alınan ve yer yer diğer mezheplerin de görüşlerine temas edilen, ayrıca pozitif hukukçular tarafından da kendisinden övgüyle bahsedilen bu eser, bu yönüyle referans kabul edilmektedir. Küllî kâideler ile ilgili alanda birçok tez çalışması yapılmış olup, bu çalışmalarda içerik olarak çoğunlukla klasik eserler üzerine yoğunlaştığı görülmüştür. Mevcut çalışmalardan farklı olarak bu araştırmada, klasik fıkıh kültürünü modern dönemde ele alan Bilmen'in, aile hukukuna dair meselelerde küllî kâideleri nasıl kullandığını incelenmektedir. Çalışmada, Bilmen'in bir meselede mezhebinin kullandığı küllî kâideleri nasıl yer verdiğine ve bu kâidelerin furû fıkha yansımalarına değinilmiştir. Aile hukuku sahasında yer verilen kâidelerinin açıklanması meselesinin, eser üzerine yapılacak başka çalışmalara öncülük edecek olması itibarıyla özgün bir değere sahiptir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Bilmen'in söz konusu eseri, İslâm Aile Hukukunu ele aldığı münekehât-müfarekât kitaplarıyla karşılaştırıldığında son/modern dönemde bu alanda yapılan çalışmalardan konuları ele alışı, farklı bir sistematığe ve dile sahip oluşu itibarıyla ayrılmasıyla dikkat çekmektedir. Çalışmada, Bilmen'in, İslâm Aile Hukuku ile ilgili incelemelerin ele alındığı "münakehât-

müfarekât” kitabında fûrûa dair açıklama ve görüşlerin kâideler ile nasıl ilişkilendirildiği, fikhî meselelere dair çözümler getirirken hangi kurallara dayandığı ve nasıl bir yöntem izlediği çerçevesinde sınırlandırılmıştır.

Varsayımlar

Araştırmamızda, Bilmen’in, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* Cumhuriyet döneminde ülkemizde İslâm hukuku alanında yazılan ilk ve kapsamı bakımından en geniş muhtevaya sahip olan eseri olup, Hanefî fıkıh doktrinin oluşumu itibarıyla sistem ve bütünlüğünü, içerik ve metod olarak belirgin özelliklerini büyük ölçüde yansıttığı görülmüştür. Bu doğrultuda aile hukuku özelinde “münâkehât” ve “müfârakât” (nikâh ve talâk) bölüm başlıkları altında ele alınan konuların, temsilcisi olduğu Hanefî mezhebinin benimsediği kâideler ile fûrû fıkıhla ilişkisi eserinde yansıttığını söylemek yanlış olmaz. Bu varsayımlarımızdan hareketle elde ettiğimiz çıkarımlara göre, fikhın klasik döneminde oluşturulan usûl kurallarına ve onların fûrû fıkha yansımalarına ele aldığımız bu eserde fikhî meseleler izah edilirken gerek doğrudan/açıkça gerekse de dolaylı/kapalı bir şekilde yer verildiğini görülmüştür.

Terim ve Tanımları

Usûl: Arapça *asl* kelimesinin çoğuludur. Sözlükte “kök, temel, kaynak, bir şeyin esası, dayanağı” anlamlarına gelir. Fıkıhta ise bu kavram şer‘î dinî hükümlerin dayanakları ve kaynağı olarak kabul edilen Kur’ân, sünnet, icmâ, kıyas ve benzeri delilleri ifade etmek için de kullanılan genel bir kavramdır. Hem tek başına hem de *fıkıh* kelimesiyle birleşerek oluşan izafi ترکیبی ile bir ilmin bölümünü de ifade etmeye yarar.¹

Fûrû: *Asl*’ın zıddıdır, kendinden başkası üzerine bina edilen şeydir.² Sözlükte; “bir şeyin üst tarafı; dal, kol, şube” anlamına gelen fer‘in çoğuludur. Doktrinde ağırlık kazanmış ve fâkihler tarafından kabul görmüş “usûl kuralları ve küllî kâideler birer *asl*, onların uzantısı veya uygulaması sayılan cüz’î meseleler ve hükümler ise fer/fûrû” olarak adlandırılır. Fıkıh ilminin nazari kısmına usûl, dışında kalan ve fikhın tatbikini içeren bölümü ise fûrû olarak ifade edilmiştir. Miras hukukunda alt soy anlamında da kullanılmaktadır.³

¹ Ahmet Özel, “Asıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991) 3/473.

² Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif Cürcani, *et-Ta’rîfât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 171.

³ Ahmet Akgündüz, “Fûrû”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/249-250; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2005), 149.

Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu: Daha çok *Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* adıyla tanınan eser, Türkiye’de İslâm hukuku alanında yazılan ilk ve en geniş kapsamlı telif çalışması olarak bilinmektedir.⁴ Eser hakkında ayrıntılı bilgiye tezin üçüncü bölümünde (“3.1. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* Adlı Eserin Tanıtımı” adlı başlıkta) yer verilmiştir.

Münâkehât-Müfârekât: Günümüz İslâm aile hukukunu içerik ve kapsam itibarıyla karşılayan, ilgili hüküm ve kâidelerin yer aldığı bölümü ifade eder. Kur’ân ve sünnet temelinde müçtehitlerin yorumlarıyla sistemleştirilen İslâm Aile Hukuku, ilk dönem fıkıh eserlerinde ibadet ve muâmelât konuları iç içe işlenmiş, konuya ilişkin klasik fıkıh kitaplarında ilgili hükümler; “*Kitâbü’n-Nikâh*, *Kitâbü’t-Talâk*, *Kitâbü’n-Nafaka*, *Kitâbü’l-Îlâ*, *Kitâbü’z-Zihar*, *Kitâbü’l-Hidâne*” şeklinde tasnif ve tedvin edilmiştir. Sonraki dönemlerde *Münâkehât* ve *Müfârekât* başlıklarıyla muâmelât içinde ayrı bir alan olarak ele alınmıştır. Son yüzyıla gelindiğinde ise Batı hukuk sistemlerinin etkisinde gerçekleşen kanunlaştırma faaliyetleriyle *Hususî Hukuk* alan kapsamında özelleştirilerek, “*el-ahvâlü’ş-şahsiyye*” ve “*ahkâmu’l-üsra*” olarak ayrılmıştır. Kavramların genel tanımı ise: *Münâkehât*; bir erkek ve bir kadının nikâh akdi yapması anlamında evlenmesi ve nikâh ilgili bölümün genel adıdır. *Müfârekât* ise; evlilik bağının çözülmesiyle koca ile karının birbirinden ayrılması demektir. Bilmen de yaşadığı dönemin hukuk anlayışını yansıtan eserinde aile hukukuyla ilgili meselelere ait hükümleri ve kâideleri, *Münâkehât-Müfârekât* olarak nikâh, talâk, radâ’, nafakât, iddet, hıdâne gibi alt başlıklar altında serpiştirilmiştir.⁵

Konumuzla ilgili ayrıca yer verilen başta “asl”, “kıyas”, “kâide”, “dâbıt”, fıkıh nazariyesi” gibi terimlere ikinci bölümde (“2.1. Küllî Kâide Literatürünün Oluşumu” adlı başlık) ayrıntılı olarak yer verildiği için burada değinilmemiştir.

⁴ Ferhat Koca, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/319-320.

⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, haz. Abdullah Kahraman (İstanbul: Nizamiye Akademisi, 2016), 152, 150; Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 1/294; Ahmet Yaman-Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 114, 178; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 387,422.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ÖMER NASUHI BİLMEN'İN HAYATI VE KALEME ALDIĞI ESERLER

Ömer Nasuhi Bilmen, kültür ve düşünce dünyamızda kalıcı izler bırakmış, hayatı ve eserleriyle günümüzde hem halk hem de akademik çevrelerce büyük bir hayranlık ve saygı duyulan, kendine özgü davranış ve karakter sahibi bir âlim olarak tanınmaktadır. Hayatı Erzurum'da başlayan ve İstanbul'da sona eren Bilmen, yirminci yüzyıla damgasını vurmuş, dönemin etkili isimlerinden biri olarak anılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin yıkılış döneminde savaşların ve işgallerin gölgesinde İslâmî ilim geleneğine uygun eğitim ve öğretim sistemiyle yetişmiş olan Bilmen, ilmi yetenekleriyle çevresinin takdirini kazanmıştır. İslâm hukuku alanındaki uzmanlığına ek olarak tefsir ve tefsir tarihi, hadis, kelâm, akâid gibi Temel İslâm Bilimlerinin diğer alanlarında da önemli çalışmaları mevcuttur. Ayrıca dinler tarihi, ahlâk ve edebiyat üzerine de çalışmaları bulunmaktadır. Bu nedenle İslâm hukuku başta olmak üzere diğer alanlarda da referans kaynağı olarak eserlerine ve görüşüne sıkça başvuru alan multidisipliner bir âlim ve aynı zamanda güçlü bir aksiyon adamı olarak bilinmektedir. Yetiştirdiği dönemin türlü zorluklarına rağmen hem zekası hem de kaleminin keskinliğiyle dikkat çeken Bilmen, bugün bıraktığı eserlerle çağlar aşmış, ilmi yönüyle kendisini tanıyan tanımayan pek çok kişiye öncülük etmiş ve nesiller üzerinde etkisini sürdürerek insanlığa faydası dokunmaya devam etmiştir. Eserlerinde güncel konulara yer veren ve modern çağın insanının ibadet, ahlak, muâmelât gibi alanlarda sorunlarını çözmeyi amaç edinen Bilmen, bu alanlardaki problemlere cevap teşkil edecek birçok eser ve yazı kaleme almıştır.⁶

1.1. HAYATI

Merhum müellifin on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde doğduğu bilinmekle beraber, doğum tarihine ilişkin net bir bilgi bulunamamıştır.⁷ Bu konuyla ilgili olarak, kendisinin beyanı

⁶ Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu vd. (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 33-48.

⁷ Miladi olarak doğum tarihi için net bir bilgi bulunmamakta olup, kaynaklarda dört farklı yıl olarak belirtilmiştir. Doğum yılı 1884 olarak verilen kitaplar için bk. Ahmet Selim Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anıları ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şükufe-i Taaşşuk* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1975), 13; Abdullah Develioğlu, *Büyük İnsanlar (Üç Bin Türk ve İslâm Müellifi)* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1973), 407; *İnönü/Türk Ansiklopedisi*, ed. Yılmaz Öztuna vd. (Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1977), 26/260. Yakın dönemde yayımlanmış önemli bir eser olan *Türkler Ansiklopedisi*'nde 1880 olarak verilmiş. Bilgi için bk. Süleyman Hayri Bolay, "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı", *Türkler Ansiklopedisi*, Komisyon (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 17/1315-1401. Diyanet İşleri Başkanlığınca yayımlanan teşkilat albümünde 1882 olarak verilmiştir. Bk. *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1989), 20; Orhan Balcı, "Diyanet İşleri Başkanlarımız", *Diyanet Gazetesi* 336 (Şubat 1987), 14, 17. Son olarak 1883 tarihi verilen kitaplar için bk. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996),

doğrultusunda hazırlanan nüfus kayıt belgesi ve diğer birtakım resmi evraklarda doğum tarihi, Hicrî 1300 ve Rûmî 1299⁸ olarak verilmiştir. Doğum yeri ise Erzurum'a 28 km uzaklıktaki, bugün Aziziye ilçesine bağlı Salasor (yeni adıyla Sarıayla) köyüne kayıtlıdır.⁹

Bilmen, soyu Hz. Peygambere (s.a.v) dayanan,¹⁰ oldukça köklü, eğitilmiş ve kültürlü bir aile ortamında dünyaya gelmiştir.¹¹ Babası dönemin âlimlerinden Şeyh Efendizâde namıyla tanınan Hacı Ahmet Hamdi Efendi, annesi Muhîbe Hanım'dır. 1895 yılında, hac ibadeti için kutsal topraklara giden babası orada hayatını kaybetmiştir. Annesi ise, 1942 yılında vefat etmiştir.¹²

Babasının vefatının ardından bakımını ve eğitimini üstlenen amcası, Nakibüleşraflık kaymakamı ve Erzurum Ahmedîyye Medresesi ünlü müderrislerinden Abdurrezzak İlmi Efendi'nin (ö. 1906) yanına yerleşmiştir.¹³ Merhum Bilmen'in aile hayatıyla ilgili olarak üç evlilik yaptığı bilinmektedir. Bu evliliklerden üç erkek evladı dünyaya gelmiştir.¹⁴

Eğitim hayatı çocukluk yıllarında ailesinin yanında Kur'an-ı Kerîm'i okuma eğitimiyle başlamıştır.¹⁵ Yakın çevresinde eğitilmiş insanların varlığı, öğrenim hayatı ve yetişmesinde hiç şüphesiz pozitif yönde önemli bir etkisi olmuştur. Babasının vefatının ardından müderris olan amcası Abdurrezzak İlmi Efendi himayesi altında hem amcası hem de dönemin meşhur âlimlerinden Erzurum müftüsü Narmanlızâde Hüseyin Hâki (Râkî/Mekkî) Hoca Efendi'den¹⁶ dersler almıştır. Bu iki âlimden başta Kur'an ilimleri, İlm-i Kelam, Arapça ve Farsça gibi dersleri almış, İmam Taftazânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-makâsıd*'ı da dahil olmak üzere birçok kitap okumuştur. Derslerde okuduğu eserleri bizzat yazıp ciltleyerek kişisel kitaplığına koyduğu

---

4/239; Rahmi Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/162-163. Ayrıca bk. Ayhan Işık, "İstanbul'un 2. Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen (1883-1971)", *Ağa Kapısından Şeyhülislâmlığa: İstanbul Müftülüğü*, ed. Ayhan Işık (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 173-183; Talip Türkan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen-Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", *İslâm Hukuku Araştırmaları* 6 (2005), 427-438.

⁸ İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), "Aranan: Ömer Nasuhi Bilmen" (Erişim 5 Haziran 2024).

⁹ Ali İhsan Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015), 9.

¹⁰ Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam* adlı eserin bitiş bölümünde "seyyid" ifadesini kendisi için kullanmıştır. Bu bilgi için bk. *Muvazzah İlmi Kelam*, sad. Salih Sabri Yavuz (İstanbul: Semerkant Yayınları, 2017), 382.

¹¹ Ali İhsan Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, 9.

¹² Hulusi Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), 208; Işık, "İstanbul'un 2. Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen (1883-1971)", 173.

¹³ Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", 6/162.

¹⁴ İlk evliliğini 1914 yılında Vâsiye Hanım ile gerçekleştirmiş, ancak 1921'de eşi vefat etmiştir. Aynı yıl rahmetli ağabeyinin eşi olan Sıddıka Hanım ile ikinci evliliği yapmış, bu evlilikten Mehmed Sıdkı ve Ali Avnî adında iki oğlu olmuştur. 1927 yılında Sıddıka Hanım vefat etmesiyle son evliliğini Hanife Hanım ile yapmıştır. Oğlu Ahmet Selim bu evlilikten dünyaya gelmiştir. Hanife Hanım da Bilmen'in vefatından sekiz yıl sonra, 1979 yılında vefat etmiştir. Bilgi için bk. Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, 208; Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasûhi Bilmen*, 10.

¹⁵ Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasûhi Bilmen*, 13.

¹⁶ Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 4/239; Canan Candan, *Ö. N. Bilmen'in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 9.

bilinmektedir.¹⁷ Arapça ve Farsça'yı çok iyi derecede bilen Bilmen, Fransızca'ya da ilgi duymuş ve çeviri yapabilecek seviyede öğrenerek kendini geliştirmiştir. Yirmili yaşlarına kadar ilimlerinden faydalandığı hocalarının vefatı üzerine Bilmen, 1906 yılında eğitim için İstanbul'a gitmiştir.¹⁸

Öğrenim hayatına Fatih Camii dersiâmlarından Tokatlı Şakir Efendi'nin derslerine katılarak devam etmiştir. Ayrıca, aynı yıl Yusuf Talat Efendi'den Huzur Dersleri almıştır. Buradaki öğrenimini iki yılda tamamlayıp, 1908 yılında icazetini almaya hak kazanmıştır. Aynı yıl içerisinde dönemin hâkimlerinin (kâdılarının) yetiştirildiği bir nevi Hukuk Fakültesi olarak kabul edilen Süleymânîye'deki Medresetü'l-Kudât'a kabul almıştır. Burada Usûl-i Fıkıhın yanında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ve Medhâl-i İlmi Hukuk dersleri ile genel (kamu) ve özel hukuk dallarına yönelik hukuk eğitimine başlamıştır.¹⁹ Burada öğrenim gördüğü sırada ders vermek için Ders Vekâletince açılan ruûs²⁰ imtihanını kazanmıştır. 1910 yılında dersiâmlık²¹ şahadetnamesini alarak Beyazıt dersiâmlarından biri olarak göreve başlamıştır.²² Daha sonra eğitim görmekte olduğu Medresetü'l-Kudât'ı 1910 yılında 'aliyyu'l-a'lâ (birincilik) derecesiyle bitirmiştir. Böylece yirmi sekiz yaşındayken hayatının öğrencilik dönemi son bularak eş zamanlı olarak öğreticilik ve devlet kademelerinde memurluk yaptığı yeni bir döneme başlamıştır.²³ Bilmen'in çalışma hayatı 1910 tarihinde Medresetü'l-Kudât'ta öğrenci iken girdiği imtihanı geçmesi neticesinde dört yüz kuruş maaşla resmi olarak Fatih medreseleri dersiâmlarının arasına katılmasıyla başlamıştır. Fatih Camii'nde Sahn Medresesi Âlî kısmında kelâm müderrisliği yapmıştır. Mezuniyetini takiben 1911'de devlet memuru olarak Fetvâhâne-i Âl-i müsevvid mülazımlığına²⁴ tayin edilmiştir. 1914'te çalıştığı kurumda başmülazımlığa

¹⁷ Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri*, 80; Bektaş Günay, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 9.

¹⁸ Yaran, "Ömer Nasûhi Bilmen", 6/162; Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasûhi Bilmen*, 13-14.

¹⁹ Bilmen, *Ömer Nasûhi Bilmen'in Hayatı, Eserleri, Anıları*, 14; Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, 209; Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasûhi Bilmen*, 15; Mehmet Nuri Güler, "Hukuk Düşüncesi'nde Erzurumlu Ömer Nasuhi", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/67-88.

²⁰ Ruûs, Osmanlıda medrese eğitimini tamamlayan öğrencilerin, yedi yıl süren mülâzımlık(stajyerlik) süresini doldurduklarında girdikleri ve başarılı olanların aldıkları bir nevi diploma ve tayin belgesidir. Bilgi için bk. Recep Ahıskalı, "Ruûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/272-273.

²¹ Dersiâmlık, medreselerde öğrencilere, camilerde halka açık ders verme yetkisine sahip müderrisler için kullanılan bir unvandır. Bu bilgi için bk. Abdullah Rüştü Kişi, "Meşihat'ten İstanbul Müftülüğü'ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 24 (Şubat 2015), 62-69.

²² Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 4/239.

²³ Vehbi Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri* (İstanbul: Cihan Yayınları, 1987), 80; Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, 208; Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", 6/162; Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", 35; Güler, "Hukuk Düşüncesi'nde Erzurumlu Ömer Nasuhi", 1/69. Diploması için bk. Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasûhi Bilmen*, 15.

²⁴ Fetvâ odası bünyesinde çalışan şer'î/hukukî belge hazırlama-yazma uzmanı olarak bilinen müsevvid; fetvâların müsveddelerini hazırlayan görevlidir. Müsevvid mülazımı ise; bu makama atanmak için sırasını bekleyen kişilere denilirdi. Bu bilgi için bk. Kişi, "Meşihat'ten İstanbul Müftülüğü'ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi", *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 24 (Şubat 2015), 62-69.

terfi etmiştir. Aynı yıl Fatih Bahr-i Siyah Medresesinde Farsça muallimliği görevine de getirilmiştir.²⁵ 1915 yılında Heyet-i Te'lifye²⁶ üyesi olarak seçilmiştir. 1916 yılında Daru'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi Kısım-ı Âl-i'de Fıkıh ve Medresetu'l-Vâizîn'de Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh müderrisliği görevlerine getirilmiştir.²⁷ 1917'de ise Adliye Nezaretine bağlı Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyeye Dairesi (Yargıtay) Terekeye Müteallik İlâmât-ı Telhis Mümeyyizliği'ne naklen tayin edilmiştir. 1920 yılında ise Fetvâhâne-i Âl-i Heyet-i Te'lifye azalığı görevine yeniden seçilmiştir.²⁸ 1922 tarihinde Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyeye azalığına tayin edilmiş, ancak o yıl Türkiye Büyük Millet Meclisi kararınca söz konusu dairelerin ilga (kaldırılması) edilmesinden ötürü bu görevinde açıkta kalmıştır.²⁹ 1923'te öğretmenliğe geri dönen Bilmen, Sahn Medresesi'nde kelim müderrisliğine getirilmiş ancak, 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabul edilip yürürlüğe girmesi neticesinde medreseler kapatılmış ve buradaki görevi sona ermiştir.³⁰

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, 1926 yılında İstanbul Müftülüğü müsevvidliği görevine getirilmiş, ardından başmüsevvidliğe terfi ettirilmiştir. Buradaki görevi, 1943 yılında dönemin İstanbul Müftüsü Mehmet Fehmi Ülgener'in vefatına değin sürdürmüş, ardından dersiâmlar ve imam-hatiplerin katılımıyla yapılan seçimle İstanbul Müftüsü seçilmiştir. Bu görevi on yedi yıl kadar sürmüştür. Müftülüğü süresince birçok gazete ve dergiye yazılar yazmış, birçok alanda ilmi çalışmalara katılmış ve halkın sorularına cevap vermeye gayret göstermiştir.³¹ 1960 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin beşinci Diyanet İşleri Başkanlığı görevine tayin edilmiştir. Ancak buradaki görevinde birinci yılını dahi tamamlayamadan 1961'de kendi isteğiyle emekliliğe ayrılmıştır.³² Emekli olduktan sonra da çalışmaya devam eden Bilmen, 1962-1965 yılları arasında Yüksek İslâm Enstitüsü'nde fıkıh, fıkıh usûlü ve ilm-

²⁵ Işık, "Ehl-i Halden İlmiyal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", 35-37.

²⁶ Fetvâhânenin alt kuruluşu olan Heyet-i Te'lifye, Osmanlının son döneminde kanunlaştırma hareketlerinin pozitif etkisi, kazâ ve fetvâlarda kolaylık sağlama, kazâi ve fikhî meselelerde çağa uygun çözüm üretme düşüncesi ve Mecelle'yi yazım işinin tamamlaması gibi amaçlarla kurulmuştur. Bilgi için bk. İslâm Demirci, "Hey'et-i Te'lifye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu vd. (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 55-66.

²⁷ Güler, "Hukuk Düşüncesi'nde Erzurumlu Ömer Nasuhi", 1/73

²⁸ Komisyon üyesi sıfatıyla *Nasuhi* kaydıyla aile hukukuyla ilgili "ahval-i şahsiyye" konulu kitapların incelenmesi ve tercümesi neticesinde elde edilen maddelerin tetkik ve tahsisi görevinde yer almıştır. *Kitabu'l-Talak (III)* çalışması Bilmen'e aittir. Ayrıca *Muhîtü'l Fetâvâ (II)* adlı eserin 59-60. sayfalarında bulunan lâyiha'nın (rapor) altında imzası bulunmaktadır. Bu bilgi için bk. Demirci, "Heyet-i Te'lifye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen", 64.

²⁹ Işık, "Ehl-i Halden İlmiyal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)", 37; Demirci, "Heyet-i Te'lifye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen", 62.

³⁰ Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri*, 82-84; Işık, "İstanbul'un 2.Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen", 174.

³¹ Daha fazla bilgi için bk. Ahmet Hamdi Furat, "Ömer Nasuhi Bilmen'in İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı -Özlük Dosyası ve Gazete Arşivleri Işığında-", *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu vd. (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 73-78.

³² Yaran "Ömer Nasûhi Bilmen" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/162; Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen-Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", 428.

i tevhi'd (kelam) derslerinin hocalığını yapmıştır. “*Muvazzah İlm-i Kelam*” adlı eserini bu yıllarda kaleme alarak ders kitabı olarak okutmuştur.³³ Ayrıca yine bu dönemde İstanbul İmam-Hatip Okulu’nda usul-i fıkıh; Dârüşşafaka Lisesi’nde akaid, siyer, kelam, ahlak ve yurttaşlık derslerini okutmuştur.³⁴

Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerini yaşamış bir âlim olarak Osmanlı’nın son dönemlerinde kendisini yetiştirmiş, Cumhuriyet döneminde bu birikimi topluma ve ilim camiasına aktarmıştır. Bu geçiş döneminde çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmış, fakat bu durumlara karşı dik duruşu, tavrı sebebiyle halk tarafından saygı görmüş, tanınmıştır. İnanç, ibadet ve ahlaki meselelerde Ehl-i sünnet mezhebini şahsında tam bir liyakatle ve sadakatle temsil ettiği için herkesin sevgi ve hürmetini kazanmıştır. İstanbul Müftülüğü’ne tayin edildiği tarihten vefatına kadar gerek ilmi ve ahlaki otoritesi gerekse de samimi dindarlığı ve tevazusu ile dini konulardaki eserleriyle Türkiye’de güven kaynağı olmuştur. İlmî birikiminin özellikle de dini-hukukî alanlarındaki derinliğine ve dehasına rağmen Bilmen, en kolay meselelerde dahi soru soran kişiye kitaba bakmadan cevap vermediği, özellikle fetva verirken kaynaktaki yerini gösterdiği aktarılmaktadır.³⁵

Klasik fıkıh geleneğinin bir temsilcisi olması yanında Bilmen, fıkhi meseleleri maddeler halinde sunarak eserlerinde çağa uygun hukuksal bir norm kazandırmaya da çalışmıştır. Birçok hukuki müessesenin hikmet-i teşri’i, insan fitratına ve sosyal sisteme uygunluğuna dair yaptığı izahlar aslında hem fıkıh-modern hukuk ayrışmasını azaltmaya çalışma, hem de temsilcisi olduğu İslâm Hukukunu savunma gayreti düşüncesiyle açıklanabilir. Cumhuriyet döneminde yazdığı eserlerinde sıkça klasik eserlerden yararlanarak hazırladığı için birçok Arapça temel kaynağın Türkçe olarak bugüne taşınmasına ön ayak olmuştur.³⁶

Bilmen, kişilik olarak gerek çalışma hayatında gerekse de özel hayatında karşılaştığı güncel siyasi yönü bulunan polemiklerden uzak kalmaya özen göstermiş, ancak yeri geldiğinde devlet memuru olmasına karşın muhalefet ederek dirayetli bir biçimde dini bahislerdeki fikirlerini kamuoyuna açıklamaktan da geri durmamıştır. Öyle ki 1958’de Kur’ân-ı Kerim’in Latin harfleriyle yazılması gündeme getirildiğinde dönemin Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu’nun bu teklife olumsuz cevap vermesi üzerine; Bilmen, o zamanlar İstanbul

³³ Yaran “Ömer Nasûhi Bilmen”, 6/162; Işık, “İstanbul’un 2.Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen”, 174.

³⁴ Bilmen, *Ömer Nasûhi Bilmen’in Hayatı, Eserleri, Anıları*, 19; Esra Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen’in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10.

³⁵ Işık, “Ehl-i Halden İlmihal’e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)”, 42; Esat Özcan, “Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)”, *Kur’ân’a ve Tefsire Adanmış Ömürler*, ed. Ali Karataş (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2022), 32-34.

³⁶ Güler, “Hukuk Düşüncesi’nde Erzurumlu Ömer Nasuhi”, 1/87; Türkan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen-Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”, 437.

Müftüsü sıfatı ile yayımladığı bir risalede bu konudaki görüşlerini belirterek Hayırlıoğlu'na destek vermiştir.³⁷

Anadolu'dan, halkın içinden gelen bir âlimdir. Bu sebeple geldiği yeri ve yetiştiği ortamı unutmayan Bilmen, “Erzurumlu” mahlasıyla eserler yazmaktan ve bu şekilde anılmaktan iftihar ettiğini belirtmiştir. Erzurum ağızıyla konuşmasına rağmen, bunu eserlerinde yansıtmamış, sade bir Türkçeyle son derece akıcı bir üslupla kaleme almıştır. Hatta bu konuda üslubunun değiştirilmesi halinde anlam kaybına sebep olabileceği söylenmiş ve eserlerinde kelimelerini özenle sıraladığı belirtilmiştir. Ayrıca, gençlik zamanında yazmaya başladığı bilinen Bilmen'in, Türkçe ve Farsça şiirleri de edebiyat alanında duygu ve düşüncenin aktarılması ve kullanılan ölçü açısından oldukça başarılı sayılmıştır.³⁸

Yaşamı boyunca hem öğrenmiş hem öğretmiştir. Öğrenmeyi sevmiş ve sevdirmiştir. Altmış yıllık hocalığı boyunca, amacının Allah diyen nesiller yetiştirmek ve ilmi sevdirmek olduğu söyleyen Bilmen'i, öğrencileri hep hayırla yâd etmiş, sevecenliği ve mesleki özeni sebebiyle kendisine “Şeker Muallim” lakabını uygun görmüşlerdir.³⁹

Uzun ve zorlu geçen memuriyet hayatı süresince yalnızca hac ibadetini yerine getirmek için 1953 yılında üç ay süreli resmi bir izin almış; fakat onu da tam olarak kullanmamış, yurda döner dönmez işinin başına geçmiştir.⁴⁰ Merhum, yaşamı boyunca Diyanet İşleri Başkanlığı, müftülük, müderrislik, muallimlik, imamlik gibi görevlerin yanı sıra fâkih, müfessir, muhaddis, mütefekkir, müellif, edip ve şair olarak da tanınan mümtaz bir şahsiyettir.

Takvimler 11 Ekim 1971'i gösterdiğinde, 88 yaşındayken İstanbul Fatih'teki konutunda hayata gözlerini yummuş, ertesi gün on binlerce insanın katılımıyla ikindi namazına müteakip Fatih Camii'nde cenaze namazı kılınmıştır. Edirnekapı Sakızağacı Şehitliği'ndeki aile kabristanına defnedilmiştir.⁴¹

³⁷ Furat, “Ömer Nasuhi Bilmen'in İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı-Özlük Dosyası ve Gazete Arşivleri Işığında-”, 74-77; Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri*, 82-84; Işık, “İstanbul'un 2. Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen”, 174; Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, 210.

³⁸ Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, 208, 216; Yaran, “Ömer Nasûhi Bilmen”, 6/162.

³⁹ Bilmen, *Ömer Nasûhi Bilmen'in Hayatı, Eserleri, Anıları*, 18; Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri*, 81.

⁴⁰ Işık, “İstanbul'un 2. Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen”, 175; Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasûhi Bilmen*, 21; Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri*, 104.

⁴¹ Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasûhi Bilmen*, 19.

1.2. ESERLERİ

Aldığı kaliteli eğitim sayesinde Bilmen, ilminin meyvelerini erken yaşta vermeye başlamıştır. İlk yazılarını eğitime devam ettiği döneminde kaleme alan Bilmen, yıllar içinde edindiği tüm bilgi ve fikir birikimini, ömrünün sonuna kadar devam eden alan ve içerik çeşitliliğiyle yoğun bir telif çalışması olarak ortaya koymuştur. Eserlerinin bütününe bakıldığında hem oluşumu hem de yazımının titizlikle yapıldığı göze çarpmaktadır. Bilmen, kaleme aldığı konuyla ilgili olarak yaşadığı dönemde dahil olmak üzere İslâm âlimlerinin müktesebatını bir araya getirebilme yeteneğiyle iyi bir araştırmacı ve iyi bir yazar olarak öne çıkmaktadır.⁴² Osmanlı'nın son asrında yetişmiş âlimlerden biri olan Bilmen, ilmi yönüyle tanınmış, eser yelpazesi saha ve konu bakımından oldukça geniş bir isimdir. İslâmî ilimlerin neredeyse birçoğu üzerine kitap ve yazı kaleme almıştır. Aşağıda Temel İslâm Bilimleri alanında; Fıkıh, Tefsir, Kelam, Hadis ve ayrıca Edebiyat ve Ahlâka dair olanlar şeklinde tasnif edilerek tanıtımı ve içeriği hakkında kısaca bilgiler verilmiştir.

1.2.1. Fıkıh Alanındaki Kitapları

Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu. Bu eser, üçüncü bölümde (3.1. *Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* Adlı Eserin Tanıtımı) ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Büyük İslâm İlmihali. Kitabın geneli ibadetlerle ilgili bilgileri içermekle birlikte giriş bölümünde akâid konularıyla ilgili özet bilgiler yer alırken, son bölümde ise İslâm ahlâkı ve Siyer-i Nebî'ye yer verilmiştir. Bilmen kitabın ön sözünde yazılış amacına ilişkin; “her Müslümanın dinini bilmesi gereken başta i'tikâd, nezâfet, ibâdet, kerâhatler ve istihsân ve ahlâka dair başlıca hükümlerin birlikte yer verildiği aynı zamanda anlaşılır bir biçimde aktarılan eser yoksunluğu, o günlerde ihtiyacın karşılanmasını artık zaruri hale getirmiştir.” ifadelerine yer vermiştir. Merhum, “her kademededen insanın bu yönde ricada bulunması üzerine kendisine görev bilmiş, muhteva yönüyle yeterli, dil ve anlatım olarak sade olan bu eseri” kaleme almıştır.⁴³ İlk baskısını 1947-1951 yılları arasında on fasikül halinde yayımlanmıştır. 1955 tarihine gelindiğinde ise tek bir kitap halinde neşredilmiştir. Eser, ihtiyaca binaen ilk olarak Ali Fikri Yavuz ve daha sonrada Mehmet Talu başkanlığında sadeleştirme çalışması yapılmıştır.⁴⁴

⁴² Sakıp Selçuk Günay, “Tarihe Dair Eserleri ve Fikirleriyle Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen”, *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/263-270; Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, 210; Işık, “İstanbul'un 2.Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen (1883-1971)”, 173.

⁴³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1986), 3-4.

⁴⁴ Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, 46; Fahrettin Atar, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslâm İlmihali Adlı Kitabının Tanıtımı”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu vd. (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 271-277.

Kurban: Mahiyeti, Vucûbu, Hikmet-i Teşrîyyesi. Bu eser on üç sayfadan müteşekkil olup kurban ibadetiyle ilgili bilgiler içermektedir. Kurbanın mahiyeti, vucûbu, kesileceği vakit ve kurbanın özellikleri, kurban kesmekle yükümlü kişi, kurban ibadetinin hikmeti ve ilgili hükümler gibi konulara değinilmiştir. Eser, kitaplaştırılmadan önce *İslâm'ın Nuru* adlı dergide yayımlamak üzere kaleme aldığı “Kurban” isimli makalesinden meydana getirilmiştir. İlk baskısı, İstanbul müftüsü olduğu dönemde 1956 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Ankara’da yayımlanmış olup daha sonrasında bu risalesi ilmihal eserinin içinde yer almıştır.⁴⁵

Sualli Cevaplı Dinî Bilgiler. Bilmen’in, Diyanet İşleri Başkanlığı’nda müftülük, vâizlik ve hayrat hademeliği⁴⁶ sınavlarına girecekler için tefsir, hadis, kelâm, usûl-i fıkıh, vakıf, ferâiz ve siyer ilimleriyle ilgili sorumlu oldukları konuların derlendiği, sorulu cevaplı şekilde hazırlanmış olduğu eseridir. İlk baskısı 1959 tarihinde Ankara’da Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır.⁴⁷

1.2.2. Tefsir Alanındaki Kitapları

Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin. Tefsir ilmi ve tarihi için o dönemde duyulan ihtiyaca binaen yazılan bu eser, önemli bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Eser iki cilt ve iki kısımdan müteşekkildir. Birinci kısım Usûlü Tefsir ile alakalı olarak tefsir ilmine giriş niteliğindedir. Kitapta bu bölüm, tefsir tarihi bilmenin önemini ve tefsir ilminin diğer ilimler arasındaki yerinin açıklanmasıyla başlanmıştır. İkinci kısım Tabakatü'l-müfessirinden oluşmaktadır. Vefat tarihleri baz alınarak on dört tabaka halinde sıralanmış, müfessirlerin hayatı hakkında bilgilere yer vermiştir. Eser, geleneksel tefsir tarihi yazım usulünün son örneklerinden biri olmakla birlikte, Türk müfessirlerini de tanıtması bakımından da önemlidir. Bilmen, büyük bir çabanın ürünü olan bu eserini, o güne kadar çeşitli dillerde yazılmış olan 464 tane tefsiri ve tabaka türü kitapları tetkik ederek ortaya koymuştur. İlk baskısı 1955 tarihinde, Diyanet İşleri Başkanlığınca Ankara’da yayımlanmıştır.⁴⁸

Kur’ân-ı Kerim’in Türkçe Meâl-i Alisî ve Tefsiri. Oğlunun aktarımına göre bu eser, Bilmen’in emekli olduktan sonra 80 yaşında yazmaya başladığı son çalışmasıdır. Eserinde

⁴⁵ Kâmil Büyüker, “Ömer Nasuhi Bilmen’in Süreli Yayınlarda Yayımlanan Yazıları ve Şiirleri”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu vd. (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 79-93; Türcan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”, 432.

⁴⁶ Hayrat Hademeliği: Günümüzdeki adı *din görevlileri* olan imam-hatipler, müezzin-kayyımlar için kullanılan bir tabirdir. Bilgi için bk. Kişi, “Meşihat’ten İstanbul Müftülüğü’ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi”, 66.

⁴⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Sualli Cevaplı Dinî Bilgiler* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1971), 3-4; Yaran, “Ömer Nasûhi Bilmen”, 6/162.

⁴⁸ Candan, *Ö. N. Bilmen’in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili*, 18-19; Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, 6/163; Osman Taylan, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Kelami Görüşleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 23.

Kur'ân'daki sureler ve muhtevalarıyla ilgili kısa bilgiler vermiş, akabinde ayetlerin meallerini sade ve anlaşılır bir üslup ile tefsir etmiştir. Daha çok bir dirayet tefsiri görünümüne sahip olmasıyla eser, bu türün bir örneği olarak da bilinmektedir. Ayetlerde geçen bir kısım anlaşılması zor olan kelimeler ve kavramlar anlaşılır bir dille açıklanmakta, ayetlerden çıkarılan fikir ve hükümler Hanefî mezhebine göre özlü bir şekilde sunulmakta, mezheb ihtilafları ve tartışmaları asla gündeme getirilmemektedir. Eserde İsrailiyat haberlere de yer verilmemektedir.⁴⁹ Eser, sekiz ciltten oluşmaktadır. İlk baskıları İstanbul'da 1963-1966 yıllarında yapılmıştır.⁵⁰

Sûre-i Fethin Türkçe Tefsiri İ'tilâ-yı İslâm ile İstanbul'un Tarihçesi ve Fethi. İstanbul'un fethinin 500. yılı dolayısıyla Bilmen'in kaleme aldığı ilk tefsir kitabıdır. Bu eserinde Fetih suresini tefsir etmiş kitabın sonunda da İslâmiyet'in yüksek mahiyeti ve yükselişi, İstanbul'un fethi için yapılan kuşatmaları, Fatih Sultan Mehmet'in tercüme-i hali ve İstanbul'u fethine dair bilgiler vermiştir. Eserin ikinci bölümünde, İslâmiyet'in üstünlüğü ön plana çıkarılmakla birlikte, diğer dinlere ilişkin genel bilgilere de yer verilmiştir. İlk baskısı 1953 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.⁵¹

Nesâyah-i Kur'âniyye Kur'ân-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler. Bilmen'in, Ramazan ayında Fatih, Beyazıt, Süleymâniye ve Ayasofya Camii şeriflerinde verdiği otuz vaazı bulunmaktadır. Bilmen, eserin mukaddimesinde vaaz ve nasihatın ne demek olduğunu, manevi hastalıkların tedavisinde insanlar üzerindeki etkisini, vaizlerin ve vaaz verilecek konuların seçiminin nasıl olması gerektiğini açıklayarak başlamıştır. Bu vaazlar Kur'ân-ı Kerîm'in ibadet ve ahlaka dair muhtelif surelerindeki âyetlerinden seçilmiş otuz ders olarak okuyucuya takdim edilmiştir. Eserin ilk baskısı 1928 tarihinde İstanbul'da basılmıştır. Daha sonra Latin harflerin kabulüyle “*Kur'ân'dan Dersler ve Öğütler*” adıyla yeniden basılmıştır.⁵²

1.2.3. Kelam Alanındaki Kitapları

Bu alanda da yetkinliğe sahip olan Bilmen ihtiyaçlara binaen birçok eser vermiştir.

Muvazzah İlm-i Kelâm. Bilmen'in Osmanlıca yayımlanmış olan ilk eseridir. Bilmen, bu eserini Müslümanların özellikle de genç neslin sorunlarına ışık tutmak amacıyla yazmıştır. Bilmen kitabın girişinde; “Bu kitap, Müslümanların sahih inançlarını içerir. Zamanımızda

⁴⁹ Ali Eroğlu, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Anma Toplantıları II*, Erzurum Kalkınma Vakfı (Er-Vak) (2004), 63-71.

⁵⁰ Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, 55; Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, 6/163;

⁵¹ Türçan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen-Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”, 432.

⁵² Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, 28; Ömer Nasuhi Bilmen, *Nesâyah-i Kur'âniyye Kur'an-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler*, sad. Kemal Yıldız (İstanbul: Semerkant Yayınları, 2011), 3-4.

tartışma mevzusu olan tarihî ve toplumsal birtakım meseleler hakkında bir hayli mâlumat ve düşünce haiz bulunmaktadır.” şeklinde yazılış amacını belirtmiştir.⁵³ Geniş bir girişle birlikte altı bölümden ve bir sonuçtan oluşmaktadır. İçeriğinde kelam ve itikada dair konular hakkında bilgi vermiş ve İslâm inançlarıyla ters düşen Batı dünyasında ortaya çıkmış din karşıtı akımların bazı müslüman aydınları etkilediği ve belirli kesimlerde yaygınlık kazandığı bir dönemde bu felsefî akımları tenkit etmiştir. Ders kitabı olarak hazırladığı eserini Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye’de kelâm müderrisliği yaparken tamamlamıştır. İlk baskısı 1955 tarihinde İstanbul’da basılmıştır. Eser 2001 yılında İsmail Paçacı tarafından sadeleştirilmiştir.⁵⁴

Nazarî ve Amelî Ahlâk-ı İslâmiyye Dersleri. Bilmen’in Osmanlı Türkçesiyle kaleme aldığı bu eseri, “ahlak-ı İslâmiyye’nin küçük ölçekte bir ayine-i tecellisidir. Mekteplerde okutulan felsefe-ahlâk konularıyla karşılaştırmalı olarak düzenlenmiştir.” notuyla konuya giriş yapmıştır. Kitabın içeriğinde ahlâk-medeniyet ilişkisi üzerinden ahlâkın önemi anlatmıştır. Dünya tarihinde devletlerin güçlü oldukları dönemlerin ahlâk sahibi oldukları dönemler olduğunu dile getirmiştir. Ahlâk ile din arasında bağlantılar kurmuş, ahlâkın konusunun, insana ait bazı melekeler ve vazifeler olduğunu belirtmiştir.⁵⁵ İlk baskısı 1928 yılında İstanbul’da Ahmed Kâmil ve Şeriki Matbaası tarafından yayımlanmıştır.

Mülehhas İlm-i Tevhîd Akâid-i İslâmiyye. Bilmen’in, Yüksek İslâm Enstitüsü’nde okutulması için yazdığı ders kitabı niteliğindeki eseridir. “*Muvazzah İlmi Kelâm*” adlı eserinin özeti mahiyetindedir. Altı bölüm oluşan eserde, imanın şartlarından bahsetmektedir. Eserin ilk baskısı 1962 tarihinde İstanbul’da Ahmed Said Matbaası’nda basılmıştır.⁵⁶

Ashabı Kiram Hakkındaki Müslümanların Nezih İtikatları, Hz. Muaviye Hakkında Suallere Cevaplar. Kitap isminden de anlaşılacağı üzere Hz. Muaviye hakkında ortaya atılan iddialara cevap vermek için yazdığı eseridir. Eserin ayrıca yazılış amacı kasıtlı veya kasıtsız olarak sahabeler üzerinden toplumda oluşturulmaya çalışılan ayrılıklara son vermek ve doğru sanılan yanlışları düzeltmektir. İlk baskısı 1948 tarihinde İstanbul’da yayımlanmıştır.⁵⁷

⁵³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelâm*, sad. Salih Sabri Yavuz (İstanbul: Semerkant Yayınları, 2017), 16.

⁵⁴ Adnan Bülent Baloglu, “Muvazzah İlmi Kelâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/417; Günay, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri*, 54.

⁵⁵ İrfan Görkaş, “Meşrutiyet Dönemi Osmanlıda Bir Felsefe-Din Uzlaşımı Olarak ‘Dinî Ahlâk’”, *Geçmişten Geleceğe Ahlâk*, ed. Asife Ünsal (Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2015), 51-67.

⁵⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *İslâm Akâidi-Mülehhas İlm-i Tevhîd Akaid-i İslâmiye-*, sad. S. Sabri Yavuz (İstanbul: Semerkant Yayınları, 2013), 3.Basım, 3; Ayhan Işık, “Ehl-i Halden İlmihal’e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu vd., (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 33-48.

⁵⁷ Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, 53; Işık, “Ehl-i Halden İlmihal’e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)”, 44.

İslâmiyetin Ulvi Mahiyeti, Müslümanların Yüksek İtikadları Hakkında Tetkikatta Bulunan Bir Amerikalının Suallerine Cevaplar. Bir Amerikalının Allah'ın varlığı ve birliği, Hz. İsa ve konumu, rûhü'l kudüs (ekamin selase/teslîs) durumu, insanın konumu, kutsal kitaplar konusu, mucize, gayri müslimlerin dünya ve ahiretteki durumu, ölümden sonraki hayat, cennet-cehennem, İslâm'a giriş ve İslâm'da liderlik meseleleri gibi yaklaşık yirmi üç kadar soruya Bilmen'in verdiği cevapları içerir. Söz konusu eser, *Sebîlürreşâd* dergisinde 1959 yılında yayınlanan bir yazı dizisinin daha sonra toplanarak kitap halini almasıyla oluşmuştur.⁵⁸

1.2.4. Hadis Alanındaki Kitapları

Hadis alanında yalnızca bir eseri bulunsa da söz konusu çalışma oldukça ehemmiyet taşır.

Hikmet Goncaları (500 Hadisi Şerif). 1963 tarihinde, İstanbul'da yazılmaya başlanan bu eserde Bilmen, Hz. Peygamber'in (s.a.v) ibadetlere, ahlâka, sosyal yaşama, ruhun Allah katında yükselişine rehberlik edecek hikmet ve hakikatleri barındıran beş yüz gül goncası adını verdiği hadis-i şeriflere ve izahlarına yer verir. Her bir hadis metni, Arapçasının ardından manası ve açıklaması birlikte yer verilmiştir. Eserde hadisler itikad, ibadet, ahlak ve sosyal konulardan seçilmiş olup bu hadislerin hikmetlerinin izahı yapılmıştır. Hadisler çoğunlukla meşhur hadis kaynaklarından derlenerek verilmiştir. Kitap halinde basılmadan önce, 1956 yılında yayınlanmaya başlayan *İslâm Mecmuası*'nda "Hikmet Goncaları" başlığı altında neşredilme olma ihtimali var olup, 1974'te İstanbul'da basılmıştır.⁵⁹

1.2.5. Edebiyat ve Ahlâk Alanındaki Kitapları

Nüzhetü'l-Ervâh. Bilmen'in gençlik yıllarında yazdığı Farsça şiirleri ile Türkçeye çevirilerinin yanında, Türkçe şiirlerinden oluşan Farsça divanıdır. İlk baskısı, 1963 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır. Mısra ve kıtalardan oluşan şiirler mevcuttur. Eserdeki "*Tevhîd-i Bârî*" ismiyle ilk şiirinde yüce Allah'a olan sevgi ve saygısını anlatır. Ardından "*Na't-ı Nebevî*" ismiyle bir şiiri vardır. Eserde ayrıca amcası ve ilk öğretmeni Abdürrezzâk İlmi Efendi için "*Tahmîs-i Gazel-i Abdürrezzâk-ı İlmi*" ismiyle şiiri de mevcuttur.⁶⁰

⁵⁸ Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen-Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", 432; Büyüker, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Süreli Yayınlarında Yayımlanan Yazıları ve Şiirleri", 88; Günay, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri*, 62.

⁵⁹ Candan, *Ö. N. Bilmen'in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili*, 22; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hikmet Goncaları 500 Hadisi Şerif* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1963), 4.

⁶⁰ Yaran, "Ömer Nasûhi Bilmen", 163; Pala, *Erzurum'un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*, 26; Ömer Nasuhi Bilmen, *Nüzhetü'l-Ervâh*, haz. Hasan Akçay (İstanbul: Semerkant Yayınevi, 2012), 7.

İki Şükûfe-i Taaşşuk. Babasını erken yaşta kaybetmenin hüznünü hep içinde tutan ve yirmili yaşlarında duyduğu özleminin tesiriyle duygularını kitabın kahramanı üzerinden başarılı bir şekilde yazıya aktaran Bilmen'in, Erzurum'da 1904 tarihinde kaleme aldığı ilk ve tek romanıdır.⁶¹ Bu eseri hayattayken yayımlamamış, vefatından sonra oğlu Ahmet Selim Bilmen tarafından 1975 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.⁶² Eser, “*İki Aşk Çiçeği*” adıyla yeniden basılmıştır.⁶³

Dini ve Felsefi Ahlâk Lügatçesi. Bilmen'in gençken *Beyânülhak*, *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebîlürreşâd* mecmualarında yayımladığı Farsça Divanı ve Türkçe şiirlerden oluşan ahlâk konularına dair eseridir. Dergilerde yayınlanan bu yazıları genişletilerek aynı isimle kitaplaştırılmıştır. Önce Farsça olarak yazdığı sonra Türkçeye tercüme etmiş olduğu eserinde seçtiği yedi yüz yetmiş kelimenin, dilimizde ne anlama geldiğini alfabetik olarak açıklayıp ıstılah anlamlarını vermiş, örneklendirerek açıklamalarını pekiştirmiştir. Son olarak kelimelerin hafızalara kazınması için genellikle tanınmış şairlerimizin şiirlerinden birer beyit veya kıt'a seçmiş, iki yüz otuz kelimeyi de kendi şiirleriyle örneklendirmiştir. İlk baskısı 1967'de İstanbul'da basılmıştır.⁶⁴

Yüksek İslâm Ahlâkı. Yüksek İslâm Enstitüsü'nde okutulması için Bilmen'in yazdığı İslâm akaidine dair önemli gördüğü konulardan oluşan eseridir. İlk olarak “*Ameli Ahlâk-ı İslâmiyye Dersleri*” adıyla 1928 yılında İstanbul'da yazılmış, Latin harflerin kabulünden sonra “*Yüksek İslâm Ahlâkı*” ismiyle yeniden basılmıştır. “*İlmi Tevhîd, Akaidi İslâmiyye*” olarak da bilinmektedir. Yeni Türkçe baskısı 1949 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır. Bilmen, bu eserinde ahlâk-medeniyet ilişkisi üzerinden ahlâkın önemini anlatmıştır. Ahlak ile din arasında bağlantılar kurmuş, ahlâkın konusunun, insana ait bazı melekeler ve vazifeler olduğunu belirtmiştir.⁶⁵

İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü. Eser, İslâm'ın tek hak din olduğu vurgusu üzerine şekillenmiştir. Bilmen, İslâm ile diğer dinler arasında karşılaştırmalar yapmış, bu dinlerdeki sapmalara, tahrifata ve yetersizliklere yer vermiştir. Eserin ortalama bir Dinler Tarihi kitabında

⁶¹ Söz konusu o eseri *İki Şükûfe-i Taaşşuk* romanıdır. Bilmen, *Ömer Nasûhi Bilmen'in Hayatı, Eserleri, Anıları*, 16.

⁶² Bilmen, *Ömer Nasûhi Bilmen'in Hayatı, Eserleri, Anıları*, 17; Işık, “İstanbul'un 2.Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen (1883-1971)”, 173.

⁶³ Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anılar*, 26; Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen'in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*, 22.

⁶⁴ Büyüker, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Süreli Yayınlarda Yayınlanan Yazıları ve Şiirleri”, 83; Günay, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri*, 57; Ömer Nasuhi Bilmen, *Dini ve Felsefi Ahlâk Lügatçesi* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967).

⁶⁵ Türcan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen-Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”, 429; Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen'in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*, 19.

bulunan özelliklere sahip olduğu söylenmektedir. “İslâm ve Dünya Dinleri” ismiyle sadeleştirilmiş, dipnotlar ile birtakım yenilikler getirilerek güncelleştirilmiştir.⁶⁶

Yukarıda yer verilenlerin haricinde “Güzel dinim biricik Peygamberim” ve “Hadis Günlüğüm” gibi kendisine nispet edilen başka eser de mevcuttur.⁶⁷

1.2.6. Makaleler

Müellifin yukarıda tanıtılan kitapları haricinde, dönemin öne çıkan dergi ve gazeteleri için birçok yazı ve makale kaleme aldığı ayrıca bazı eserlerin yazımına destek olduğu bilinmektedir. Yazım faaliyetlerine Mekteb-i Kudât’ta öğrenciyken başlamış ve sonraları dersiâmlığı ve Mecelle-i Ahvâl-i Şahsiyye komisyonunda üyelik yaptığı dönemlerde de devam etmiştir. O dönemlere ait olan ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi’nde kayıtlı bulunan *Muhîtu’l-Fetâvâ*⁶⁸ adlı eserin, 59. ve 60. sayfalarındaki lâyhalar, müellif tarafından yazıldığı bilinmektedir.⁶⁹

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise Bilmen, yazım faaliyetlerine ara vermeden devam etmiştir. 1944 yılında İstanbul müftüsü görevindeyken, *Türk Hukuk Lügati*’nde⁷⁰ İslâm hukuku ile ilgili maddelerin yazımını üstlenen beş kişilik ilmî heyet içerisinde yer almıştır.⁷¹ Aynı yıllarda *İslâm Türk Ansiklopedisi*’nin⁷² birinci cildinde yayınlanan, başta İslâm Hukuku ve İslâm tarihi olmak üzere Temel İslâm Bilimlerinin çeşitli alanlarında kırka yakın maddenin yazımına katkıda bulunmuştur.⁷³

⁶⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *İslâm’ın Diğer Dinlere Üstünlüğü (İ’tîâ-i İslâm)*, sad. Hidayet Işık (İstanbul: Semerkant Yayınları, 2011), 11-17.

⁶⁷ Söz konusu makalede Ömer Nasuhi Bilmen’in kitaplarının sayısı ve isimleri hakkında; İmân, İslâm, Akâid 6, Kelâm ilimleri 1, Tefsîr ilimleri 5, İslâm Hukuku (Fıkıh) ilimleri 3, Edebiyat 3, Hadis ilimleri 2, Ahlâk 2, Siyer-Tarih (Dinler Tarihi) 2 olmak üzere toplam 24 kitap olarak belirtilmiştir. Daha fazla bilgi bk. Erdoğan Köycü, “Ömer Nasûhî Bilmen’in Hayatı ve Büyük İslâm İlmihâli Adlı Eseri Bağlamında Hadis İlmi’ndeki Yeri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/5 (2017), 3140-3167.

⁶⁸ “*Muhîtu’l-Fetâvâ*” eseri, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan son dönemine kadar çeşitli meseleler hakkında yazılan fetva kitaplarından yararlanmak adına Hey’et-i Te’lifiyye tarafından yürütülen çalışmanın sonuncunda ortaya çıkmıştır. Bilgi için bk. Demirci, “Hey’et-i Te’lifiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen”, 55-57.

⁶⁹ Demirci, “Hey’et-i Te’lifiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen”, 65.

⁷⁰ İslâm hukuku alanındaki istılahları toplama, manalarını temin etme ve yazma amacıyla dönemin İstanbul Hukuk Fakültesi Ebül’ Ulâ Mardin’in başkanlığında; Temyiz reislerinden Ali Himmet Berki, Temyiz âzasından Mehmet Gönenli, eski Dar-ül-fünun müderrislerinden avukat Şevket Yund, İstanbul Müftülüğü müsevvidi Ömer Nasuhi Bilmen’den oluşmuş bir heyet tarafından hazırlanan eserdir. Eser için bk. Türk Hukuk Kurumu, *Türk Hukuk Lügati* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991), 13.

⁷¹ Işık, “Ehl-i Halden İlmihal’e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)”, 45.

⁷² Söz konusu eser, İstanbul’da 1940-1948 yılları arasında çıkarılan “*Muhîtü’l-maârifî’l-İslâmiyyeti’t-Türkiyye*” alt başlığı ve “*Türk-İslâm mütehasşıs âlimlerden mürekkep bir heyet tarafından telif olunmuştur*” kaydıyla yayımlanmaya başlamıştır. Daha fazla bilgi için bk. Ayhan Aykut, “İslâm Türk Ansiklopedisi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/57-58.

⁷³ Ansiklopedide yer alan maddelerin başlıkları şu şekildedir: “Âbâ-Ukûbâd; Âbık; Âdem b. Ebî İyas; Âdet-i Nisa; Âişe; Aişe Bauniye; Aiz b. Amr; Âkil b. Bükeyr; Âkile; Âkîh; Âlim b. Ala el-Ensari; Âlusi; Â’mâ; A’mâl; Âmidi, Ebu’l kasım Hasan; Âmil; Âmili, Muhammed b. Hüseyin Bahauddin; Âmir Abdullah; Âmir Bedrî,

Makale türündeki çalışmalarına bakıldığında ekseriyetle Bilmen'in, yaşadığı toplumun o dönemde ihtiyaç duyduğu meselelere odaklandığı görülmüştür. Bilmen, başta İslâm Hukuku, Tefsir, Hadis ve Akâid ilimlerinin yanında edebiyat ve tarih alanlarında dönemin ses getiren yazarlarını kaleme almış ve çalışmalarıyla pek çok kişiyi etkilemiştir. Makale türündeki ilk çalışmaları, konu olarak aile hukuku ve güncel meselelere ilişkin yazdığı bilinmektedir. Bilmen, *Beyânülhak* ve *Sırat-ı Müstakim*'in devamı olan *Sebilürreşâd* dergilerinde ilk makalelerini yayımlamıştır.⁷⁴

Bunların haricinde; *Diyanet mecmuaları*, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, *Tarih Yolunda Erzurum Dergisi*, *İslâm-Türk Muhitülmaarif Mecmuası*, *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi*, *İslâm'ın Nuru*, *Selamet*, *İ'tisam*, *Mahfil*, *Hilâl*, *İslâm*, *Medrese İtikatları*, *Fetih Hakkındır* gibi birçok dergi için çeşitli konularda pek çok yazısı bulunmaktadır. Makalelerinin tespitinde Bilmen hakkında yazılan tez, makale ve sempozyum gibi basılı kaynakların yanı sıra İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İslâmcı Dergiler Projesi (İDP)⁷⁵ gibi internet sitelerinden de yararlanılmıştır. Muhtelif dergilerde yayımlanmış olan makaleleri, künyeleriyle birlikte Ekler⁷⁶ bölümünde verilmiştir.

Âmir Esedî; Âmir Abdülvehab; Âmir Kureyşi; Âmir Davud; Âmir Vakkas; Âmir Ekvâ; Âmir Tâi, Âmir Eşcâî; Âmir Hafs, Âmir Ezdî; Âmir Hilal, Âmir Eşârî; Âmir Lakid, Âmir Enzî; Âmir Sâd; Âmir Hemedânî; Âmir Tufeyl; Âmir Kinânî, Âmir Sinan; Âmme Menfaati; Âr; Âzad". Maddelerle ilgili bilgi için bk. Büyüker, "Ömer Nasuhi Bilmen' in Süreli Yayınlarında Yayımlanan Yazıları ve Şiirleri", 92.

⁷⁴ Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, 210; Işık, "İstanbul'un 2.Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen (1883-1971)", 173; Günay, "Tarihe Dair Eserleri ve Fikirleriyle Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen", 1/263-270.

⁷⁵ Makalelere erişim için bk. İslâmi Dergi Projesi (İDP), "Aranan: Ömer Nasuhi Bilmen" (28 Mayıs 2024).

⁷⁶ Bk. Tez Metni, 113-116 (Ek 1).

İKİNCİ BÖLÜM

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: KÜLLÎ KÂİDE LİTERATÜRÜNÜN OLUŞUMU VE FÜRÛ FIKİH İLE İLİŞKİSİ

2.1. KÜLLÎ KÂİDE LİTERATÜRÜNÜN OLUŞUMU

İslâm hukukunun, bağımsız bir disiplin olarak kendine has bir terminolojisi vardır. Alana hâkim olmak isteyen araştırmacılar, öncelikle incelediği konuya dair ilgili literatürdeki kavramsal çerçevesinde yer verilen kavramları iyi bilmeleri gerekmektedir. Bu nedenle, tezin bu bölümünde araştırma konusunu oluşturan kavramlar ele alınmıştır. Çünkü kavramların bilgisi hem o alandaki ilmin sahiplerinin öznel bakış açılarını ve bilinç şekillerini hem de kaynak ve yöntemleri okuyucuya göstermede yardımcı olur.

Küllî kâide literatürünün oluşumu, fıkıhın tedvininden öncesi dayanmaktadır. Zira İslâm hukukunun ortaya çıkışı ve kaynaklarının sistematik bir şekil alma süreci benzer şekilde küllî kâide/kavâid literatürü için de geçerlidir. Kâideler kaynakları bakımından ele alındığında anlaşılıyor ki Kur'ân ve sünnet başta olmak üzere İslâm hukukunun temel referanslarının tamamının küllî kâidelere de kaynaklık ettiği anlaşılmaktadır. Bir meselede müctehidin hüküm istinbat etmesinde yardımcı olan Kur'ân ve sünnetin yani şer'î hukukun temel dayanağı ve kaynağının yanı sıra usûlü fıkıhtaki benimsenen yöntemler neticesinde elde edilen delil ve prensipler küllî kâideler içinde geçerlidir. Dolayısıyla küllî kâideler şer'î hukukun temelinin atıldığı ilk yıllardan beri varlık gösterip kullanılagelmiştir.⁷⁷

Hz. Peygamberin (s.a.v) vefatının ardından Müslümanların dinî ve sosyal hayatlarında artan sorunlara karşı sahâbelerin mevcut kaynaklar ışığında çözümler üretmeye çalışmışlardır. Sonraki yıllarda kullanılan bu çözüm önerileri, kâidelere dayanak oluşturmuş ve halihazırdaki hukukî tefekkürün artarak devam etmesine katkıda bulunmuştur. Fıkıh ekollerinin oluşumu ve fıkıhın tedvini sürecinde II./VIII. yüzyılda var olan kâide birikimi, mevcut hukukî düzenle alakalı olarak mezhep imamlarının veya müctehidlerin kendi görüşlerini açıklamak ve bir gelenek oluşturmak amacıyla sonraki nesil için bir malzeme ve ayrı bir inceleme alanı olmuştur. Önceleri belli belirsiz bir çizgide yürütülen bu faaliyetler, fıkıhın tedvin edilip klasik doktrinlerin

⁷⁷ Daha fazla bilgi için bk. Necmettin Kızılkaya, *Kâsânî'nin Bedâ'î İsimli Eserinde Kavâid'in Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 43-45; Hatice Alsaç, *Kavâid-i Külliye-i Kübrâ Ve Mecelle'deki Tezâhürleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 80.

oluşumlarını tamamlanmasıyla kendini göstermiş ve nihayetinde VII./XIII. yüzyılda küllî kâideler müstakil bir disiplin halini almıştır.⁷⁸

Küllî kâide literatürüne ait ilk eserler, Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/739) *el-Mecmû'sı*, Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc*'ı ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/804) *Zâhirü'r-Rivâye* adlı külliyyatında yer alan kitapları örnek olarak gösterilebilir. Küllî kâidelerin dağınık halde yazıldığı bu eserler, sonraki nesiller için örnek teşkil etmektedir. Başlangıcında mezhep içinde kullanılan kâidelerin özel olarak ele alınıp yazılmaya başlandığı IV./X. yüzyılda, küllî kâideler alt bir disiplin olarak terminoloji bağlamında olmasa bile literatürel anlamda gelişimi ivme kazanmıştır. Bu dönemde kâideler, farklı isimlendirmeler altında kaleme alınmış ve toplanmaya çalışılmıştır. VII./XII. yüzyılın ortalarına kadar devam eden süreçte, bu türün altın çağı başlamış ve küllî kâide/kavâid literatürünün olgunlaşmasıyla birlikte hem kavramsal bir çerçevesi oluşturulmuş hem de eserler yazılarak literatürü genişletilmiştir.⁷⁹

Küllî kâide literatürünün oluşumu ve gelişiminin ele alındığı bu bölümde, ilgili alanda kullanılan kavramlara değinilmiştir. Fıkıhta metodolojik prensipleri ve kuralları tanımlamak için bazı terimlerden yararlanılmıştır. Bu terimler küllî kâide literatürü altında yer almış ve küllî kâideleri nitelemek için kullanılmıştır. Bunlardan bazıları: *asl*, *kıyas*, *kâide*, *dâbit*, *fıkıh nazariyesi* şeklindedir. Çalışmanın ana konusuna (Dördüncü Bölüm) hazırlık/giriş mahiyeti olan bu bölümde söz konusu bu kavramlara kronolojik olarak yer verilmiştir.

2.1.1. Asıl

Asıl kavramı birçok anlamı ifade eden bir kelime olarak sözlükte; “kök, köken, temel, kâide, kaynak, öz, esas, başkası kendisi üzerine bina edilen şey, kendisine ihtiyaç duyulan, başkasına ihtiyaç duymayan” anlamına gelmekte olup çoğulu “*usûl*”dür.⁸⁰ Ayrıca “üst soy-nesep, aranılan temel nitelikleri kendinde olan” anlamlarını da içermektedir.⁸¹

Fıkıhta aslın çoğulu olan “*usûl*” kelimesi, fıkıhın ayrı bir dalını ifade etmenin yanı sıra Kur’ân, sünnet, icmâ, kıyas vb. tüm şer’î delilleri açıklamaya yarayan bir terim olarak da kullanılmaktadır. Örneğin “Bu meselede asıl, Kitap’tır” denildiği zaman o konudaki hükmün Kur’ân’a dayandırıldığı anlatılmak istenmektedir. Ayrıca, bir diğer kullanımı da; küllî kâideler şeklindedir. Nitekim fıkıhta küllî kâidelere asıl, onlara dayanan cüz’î meselelere de fer olarak kabul edilmiştir. Meselâ “*Yakîn, şek ile zâil olmaz*” küllî kâidesi asıl olarak adlandırılmış, ona

⁷⁸ Mustafa Baktır, “Kâide”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/205-210.

⁷⁹ Baktır, “Kâide”, 24/205-206; Kızılkaya, *Kâsânî'nin Bedâyi' İsimli Eserinde Kavâid'in Yeri*, 45-54.

⁸⁰ Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadr, ts.), 11/16; Özel, “Asıl”, 3/473; Cürçani, *et-Ta'rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, 23;

⁸¹ İsmail Parlatır vd., *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998), “asıl”, 1/142.

dayanan bütün cüz'î meseleler de onun fer'leridir denmiştir.⁸² Nitekim bu sebeple usûlî fıkıh kavramı için bu ifadelerden hareketle başta; “fıkhın delilleri”, “fıkha mahsus deliller”, “fıkhın kökleri”, “hukukun kökleri/temeli” gibi nitelemelerde bulunulmuştur.⁸³

Fıkıh eserinde, “*el-asl/asıl*” kavramının ortaya çıkışı oldukça erken bir döneme denk geldiği bilinmektedir. Fıkhın, oluşumundan itibaren geçirdiği aşamaların başında, kavramlara yüklenen yeni anlamlar ve farklı kullanımları olması bilinen bir durumdur. Asıl kavramı da işte bunun en somut örneklerindendir. Sözlük anlamı itibarıyla, yukarıda da belirtildiği üzere, bir şeyin kendisine dayandığı şey anlamına gelen *el-asl*, bazen kâideyle eş anlamlı bir şekilde kullanılmış olmakla beraber, çoğunlukla küllî kâideyi de içine alacak şekilde; *delîl, râcih, gâlib, zâhir, devam ettiği kabul edilen hüküm ve makîsun aleyh* gibi kapsamı daha geniş anlamlara gelmektedir.⁸⁴

Kelimenin sözlük anlamında yer alan “bir şeyin başka bir şeye dayanması” ile ilgili olarak asıl kavramı için, “duyularla algılanabilen hissî” bir nitelik taşıması veya “mecazın hakikate dayanması ya da cüz'î hükümlerin küllî kâidelere dayandırılması” gibi akli bir boyut içermesi⁸⁵ şeklinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla “asıl” kavramının özellikle fıkıh usûlî alanındaki küllî kâideleri ifade etmek için kullanılması daha isabetlidir. Çünkü asıl kelimesine yüklenen bu anlam aslında onun sözlük anlamıyla da paralellik arz etmektedir.

Zira asıl, başka bir şeyin kendisine dayandığı ve kendisi üzerinde yükseldiği temel olduğu için, şer'î hükümleri bilmek anlamına gelen fıkhın usûlî de hükümlerin üzerine bina edildiği unsurlar olarak adlandırılmıştır. Zamanla kapsamı kâideyi de kuşatan bir kavram olmaktan çıkarak, daha dar/özel bir kullanıma sahip olan “kâide” kelimesiyle eşanlamlı kullanıldığı görülmüştür.⁸⁶

Mezheplerin oluşum safhasında müctehid imamlar ve ilk halkada yer alan fâkihler, fıkıh kuralını ifade etmede daha çok asıl kavramını kullanmaktaydılar. Bu şemsiye kavram, usûlden fûrûa, fıkhın geniş ve dar kapsamlı ilkelerinin tamamını ifade edecek şekilde kullanılmıştır.

⁸² Özel, “Asıl”, 3/473.

⁸³ Asım Cüneyd Köksal-İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/201-210; Fahrettin Atar, *Fıkıh Usûlû* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2002), 2-5; Zekiyüddin Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları(Usûlû'l Fıkh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 28; Hacı Yunus Apaydın, *İslâm Hukuk Usulü* (Ankara: Bilay Yayınları, 2017), 10.

⁸⁴ Daha fazla bilgi için bk. Ömer Kara, *Vahiy-Vâkıa İlişkisi-Metodolojik Bir Yaklaşım-* (İstanbul: Bilge Adamlar Yayınları, 2009), 168-172.

⁸⁵ Necmettin Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 62.

⁸⁶ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 61-63; Tayip Nacar, *Cessâs'ın “el-Füsûl” Adlı Eserindeki Asılların Tespiti* (Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 34.

Örneğin; “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir” kâidesi bir asıl, ona dayanan ibadetten muamelata ve hatta cezalara kadar bütün özel meseleler de onun fer‘lerini oluşturmaktadır.⁸⁷

Bütün bunların yanında fikhî kâidelerin *el-asl* olarak ifade edilmesi de aslın sözlük anlamı arasındaki bağ sayesinde. Çünkü mezheplerin birikimlerinin gözden geçirilmesi ve çeşitli birçok fer‘î meselenin incelenip değerlendirilmesi neticesinde elde edilen bu prensipler, aynı zamanda meselelerin köklerini ve temel yapısını ortaya çıkarmada da kullanılmıştır. Dolayısıyla asıllar, ibadetlerden muâmelâta, suçlara karşılık verilen cezalar gibi ferdi ve içtimai pek çok fer‘î meselenin üzerine kurulu olduğu ilkeleri ifade etmektedir. Kâide kavramıyla karşılaştırıldığında asıl kavramının, bazen kâideden daha dar yahut geniş, bazen de eş anlamlı olarak kullanıldığı bilinmektedir.⁸⁸

Asıl kavramının literatürde kullanımına dair;

- a) İlk fıkıh usûlü kitabını yazan İmam Şâfi‘ (ö. 204/820) *asl*’ı: *fer‘in mukabili, delil-hüccet, kıyasta fer‘î’n mukabili, kâide-i küllîye, nass, dâbit.*” olarak açıklamıştır. Eserinde ayrıca, “*Kitab nassı, sünnet nassı ve Kitab, sünnet ve icmâ ...*” şeklinde ilk ikisi nass; son üçü ise delil anlamında bir kullanıma yer vermiştir.⁸⁹
- b) İlk dönem Hanefî mezhebi kaynaklarında; “aslü Ebî Hanîfe”, “aslü Ebî Hanîfe ve Ebî Yûsuf”, “aslü Ebî Hanîfe ve Muhammed”, “aslühümâ” ve “aslü’ş-şeyhayn” gibi tabirlerle meselelere dair görüşlerin açıklamalarına yer verilmesi maksadıyla kullanılmıştır.⁹⁰
- c) Farklı meselelerle ilgili görüşler tartışılırken, meselelerin daha çok ortak yönlerini kuşatacak, mezhep imamların ve müctehidlerin hüküm verirken dayandıkları deliller ya da eser telif ederken o hususla alakalı kullandıkları delilleri ifade etmede de yine asıl kavramı kullanılmıştır.
- d) İmam Kerhî’nin (ö. 340/952) *Risâle fi’l-usûl* adlı eseri, otuz dokuz kâideden oluşmakta olup Hanefî mezhebi literatüründe kavâid türü ilk kitap olmasının yanı sıra “asıl” kavramının kâideyi de kapsayacak şekilde kullanımına dair örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. İlk dönem Hanefî imamlarının görüşlerinin dayandığı genel

⁸⁷ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 64; Ali Bakkal-Zehra Sula, “Mecelle’deki Küllî Kâidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 43 (Aralık 2019), 92-110.

⁸⁸ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 63.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfi‘, *el-Umm*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr (Beyrut: Daru’l maarife, 1973), 1/207; 2/247,6/189,198; *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: b.y.,1939), 21, 92, 372, 384.

⁹⁰ Ebû Bekr Şemsü’l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru’l Marife, 2010), 2/96, 133; 3/20, 48; 4/53, 85; 5/126; Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 62; Anar Gurbanov, *Serahsî’nin El-Mebsût’unda Usûl Ve Fırû Kâideleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 8.

prensiplerin ve kâidelerin tespitine yönelik hacmi küçük fakat kıymeti büyük bir risâlesidir. Eserde her bir kâide ve açıklaması, asıl kavramı başlığı altında ifade edilmiş ve “ashabımızın kitaplarının dayandığı asıllar” şeklinde belirtilmiştir. Bu ifade, söz konusu asılların, fâkihlerin fetvalarından çıkarılmasından ziyade fetvalar için bunların birer istidlal kaynağı olduğunu göstermek için kullanılmıştır.⁹¹

- e) *el-Asl* ifadesi usûl veya fûrû-ı fıkıh eserlerinde hep yalın bir halde bulunmamış, mesela *el-aslu'l-ma'hûd* veya *el-aslu'l-mahfûz* ifadelerinde olduğu gibi, bazı durumlarda bir şeyi nitelendirmek için de böyle bir aktarım yapıldığı görülmüştür.⁹²
- f) Fıkıh usûlü ilmi içerisinde *asl* kavramı kullanımında dair başka bir örnekte ise Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî'nin (ö. 771/1370) fûrû-i fıkıh ile usûl-i fıkıhın irtibatını kurmak, mezhepler arasındaki fûrû ihtilâfların usûldeki karşılığını göstermek ve bu konuda birtakım genel kurallara ulaşmak amacıyla kaleme aldığı *Miftâhu'l-vüûşûl* adlı eserinde, aslı; bir meselede kendisine dayanılacak delil manasında “kendisi asıl olan” ile “bir asıldan lazım olan” olmak üzere ikiye ayırmıştır.⁹³
- g) Şâfiî mezhebi âlimlerinden İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262) kâide ifadesini eserlerinde başlık olarak kullansa da, fıkıhın genel prensipleri anlamına gelen *el-asl* ifadesinin *el-kâide* şeklindeki kullanımına, sınırları çok net olmamakla beraber, VIII/XIV. yüzyılda rastlandığı söylenmektedir.⁹⁴

2.1.2. Kıyas

Kıyas kelimesi sözlükte; “müسابakada geçmek, bir şeyi başka şey ile takdir etmek, ölçmek”⁹⁵, “iki nesneyi/durumu arasını takdir ve kıyas ile birini diğerine tatbik etmek” ve “iki şeyin miktarını birbirine göre değerlendirmek” manalarına gelmektedir.⁹⁶

Kıyas terim olarak; dil, mantık ve fıkıh alanlarında sözlükteki asıl manasıyla irtibatlı olmakla birlikte farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Sarf ve nahiv ilimlerinde tümevarım yöntemiyle elde edilen ölçüyü ifade etmeye nahvî kıyas; mantıkta doğruluğu tespit edilen en az

⁹¹ Ebû'l-Hasan el-Kerhî, *el-Usûl*, çev. Muhammed Tutuş (İstanbul: Kudema Yayınları, 2021), 30; Ali Bakkal-Zehra Sula, “Mecelle'deki Küllî Kâidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti”, 92-110.

⁹² Kullanıma dair örnek için; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1986), 7/381. Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 62.

⁹³ Ebû Abdillâh eş-Şerîf Muhammed b. Ahmed b. Ali el-İdrîsî et-Tilimsânî, *Miftâhu'l-Vüûşûl ilâ Binâi'l-Fürû' Ale'l-Usûl-Fıkıhta Usûl Fûrû İlişkisi-* çev. Abdurrahim Bilik (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023), 1. Basım, 30-32.

⁹⁴ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 65; Gurbanov, *Serahsî'nin El-Mebsût'unda Usûl Ve Fûrû Kâideleri*, 107.

⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 7/185-186; Muhammed Ali b. Muhammed Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakk min 'ilmi'l-usûl* (Kahire: Dâru's-selâm, 1998), 2/577; Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 126.

⁹⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/171; Fatih Orum, *Fıkıh Usûlünde Kıyas Metodu (Zâhirî'r-Rivâye Örneği)* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009), 62-63.

iki önermeden zorunlu olarak üçüncü bir önermeye ulaştıran akıl yürütmeye aklî veya burhanî kıyas şeklinde kullanılmaktadır. Fıkıhta bir terimi olarak kıyas ise, mantıkta kullanıldığı anlamın yanında ayrıca “bir akıl yürütme biçimi olan temsili (analoji), yani bilinenden hareketle bilinmeyene (tümevarım) ulaşmayı, bu yolla hüküm vermeyi” ifade eder.⁹⁷ Dolayısıyla “hakkında açık hüküm bulunmayan bir meselenin hükmünü, aralarındaki ortak özelliğe veya benzerliğe dayanarak hükmü açıkça belirtilen meseleye göre belirlemek” anlamına gelir.⁹⁸

Kıyas ayrıca fıkıh literatüründe “salt düşünme (nazar), doğruya ulaştıran delil ve istidlâl türü” anlamında kullanılmaktadır. Usûlcülerin perspektifinden kıyas ise, “hakkında Kitap, Sünnet veya icmâda hüküm bulunmayan meseleye, aralarındaki illet birliği sebebiyle, bu kaynaklardan birinde yer alan meselenin hükmünü vermek”⁹⁹ şeklinde ifade edilir. Dolayısıyla fıkıhta kıyas kavramı için “genel ve yerleşik kural” anlamından kullanıldığında “ölçü”, usûlî kıyas anlamında kullanıldığı zaman ise “ölçme işlemi” ifade etmektedir.¹⁰⁰

Kıyas, ilk ortaya çıkışı itibarıyla manasının anlaşılması ve kullanılmasında büyük ölçüde kendisine yüklenen işlevine bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Öyle ki bugün fıkıh usûlünde bilinen kıyas kavramının fıkıh literatüründe kâideyi de ifade edecek şekilde geniş bir kullanım yelpazesine sahip olduğu bilinmektedir. Bu kullanımların bazıları aşağıda sıralanmıştır.

- a) Re‘y (görüş); Bu kullanımda kıyas, vahye dayalı naslar ekseninde gerekli durumlarda alınan inisiyatif, salt re‘yi belirtmek için kullanılır. Bu anlamda “dindeki hükümler ya tevkîfî veya kıyastır” denilir.¹⁰¹
- b) Edille-i şer‘îyyenin yani dini delillerin dördüncüsü olarak bilinir.¹⁰²
- c) Gayesi/illeti akılla bilinen hükümlerin ifadesinde kıyas sözcüğü, bazen vahiyle sabit olan hükümler içinden taabbüdün zıddı olarak kullanılır. Bununla birlikte; “din, manası akılla bilinen hükümler ve taabbudî (dogmatik) hükümler olmak üzere ikiye ayrılır” cümlesinde olduğu gibi kıyas, vahyin karşısı değil de aslında kapsamı dahilindedir.¹⁰³

⁹⁷ Bilmen, *Fıkıh Usûlü*, haz. Ayneyngrup (İstanbul: Muallim Yayınları, 2020), 227. Daha fazla bilgi için; Ali Durusoy, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/524-528.

⁹⁸ Hacı Yunus Apaydın, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/528-538.

⁹⁹ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 57; Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 126; Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 89-91.

¹⁰⁰ Bakkal-Sula, “Mecelle’deki Küllî Kâidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti”, 92, 94.

¹⁰¹ Apaydın “Kıyas”, 25/528.

¹⁰² Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 126.

¹⁰³ Apaydın “Kıyas”, 25/528.

- d) Kıyasın ictihad manasında kullanımına gelince İmam Şâfiî kıyası, ictihad ile aynı anlamda kullanır. Fakat sonraki dönemlerde ictihad kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁰⁴
- e) Usûlî kıyas manasında; bir “fer‘de, hükmün veriliş gerekçesindeki benzerlik göstermesi durumunda asla bağlanması” demektir. Kıyas, en çok bu şekilde kullanılmaktadır.¹⁰⁵
- f) Kapsam itibarıyla genel nitelikli şer‘î nassı ifade etmekte kıyas daha çok istihsan manasında kullanılmaktadır. Hanefî mezhebinde istihsan yoluyla hükmüne ulaşılan pek çok mesele için; “kıyas şunu gerektirir” denilirken, aslında somut meselenin de düzenlendiği varsayılan genel nitelikli şer‘î nasslar kastedilmektedir.¹⁰⁶
- g) Son olarak kıyasın, fıkıhta mezheplerce kabul edilmiş yerleşik genel kuralların fûrû fıkıh eserlerinde “kavl” kelimesiyle birlikte kullanılması durumu da söz konusudur. Örneğin; “kıyâsu kavli Ebî Hanîfe”, “kıyâsu kavli Ebî Yusuf”, “kıyâsu kavli Muhammed” ve “kıyâsu kavli Ebî Yusuf ve Muhammed” şeklinde başlayan cümleler genel görüşü ifade etmeye yarar. Kıyas yapılırken bir asla duyulan ihtiyaç ve aslın hükmünün fer‘e geçirilmesi ile “kıyâsu kavli” şeklinde başlayan bu ifadelerde geçen “kıyas” kelimesinin kâide manasında kullanıldığını söylemek mümkündür. Örneğin “kıyâsu kavli Ebî Hanîfe” ifadesindeki “kıyas” kavramı yerine “asl” ya da “kâide” ifadesi konulsa da anlamda bir değişiklik meydana gelmez.¹⁰⁷

Kâideye yakın olarak kıyas kavramının kullanımına örnek olarak; “Hükmü delille kıyasa aykırı olarak sabit olan bir şeye, başkası kıyaslanamaz” denilmektedir. Bu kâide Mecelle’de “*Alâ-hilâfi’l-kıyâs sâbit olan şey, sâire makîsün-aleyh olmaz*”¹⁰⁸ şeklinde verilmiştir.¹⁰⁹ Bu kural ile ilgili olarak İmam Serahsî’nin (ö. 483/1090[?]) eserinde yer verdiği örnekte Hanefîler’e göre oruçla ilgili, bir kişi Ramazan ayında gün ağarmaya başladığı halde, bunu bilmeden sahur yemeği yese ve yemeği ikinci fecrin doğuşundan sonra yediği açığa çıksa orucu bozulur denilmektedir. Ancak İbn Ebî Leylâ’ya göre bu durumun oruca zarar vermediği belirtilmektedir. İbn Ebî Leylâ’ya göre bu kişi unutarak oruç yiyen kimseye kıyas edilir. Çünkü onun görüşüne göre, hükmü delil ile kıyasa aykırı olarak sabit olan bir şeyle, başkası kıyaslanabilir. Ancak Hanefîler’e göre, hükmü delil ile kıyasa aykırı olarak sabit olan bir şey ile başkası kıyaslanamaz. Çünkü bu durum, “*kıyâsu’l-asl*”a aykırı olarak kabul edilir.

¹⁰⁴ Soner Duman, *Şâfiî’nin Kıyas Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 18.

¹⁰⁵ Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 179.

¹⁰⁶ Apaydın “Kıyas”, 25/528-538; Duman, *Şâfiî’nin Kıyas Anlayışı*, 18.

¹⁰⁷ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 319-320.

¹⁰⁸ Mecelle, md. 15.

¹⁰⁹ Gurbanov, *Serahsî’nin El-Mebsût’unda Usûl Ve Fûrû Kâideleri*, 291.

Dolayısıyla hüküm, her açıdan benzerlik gösteren bir şeye göre verilebilir. Oysa yanılan şahıs ile unutan şahıs bir değildir denilir.¹¹⁰

İmam Debûsî (ö. 430/1039), mezhep imamları arasındaki ihtilâfları onların esas aldıkları fıkıh kâidelerinden hareketle izah ettiği *Te'sîsü'n-naẓar* adlı eserinde kıyas kavramının kullanımıyla ilgili olarak; bir kimse, henüz kendisiyle cinsel ilişkiye girmedeği karısına, “Sen boşsun veya boşsun inşallah” dese; İmam Ebû Hanife'ye göre, bâin bir talâk gerçekleşir. Kendisiyle cinsel ilişkiye girdiği karısına, sen üç defa boşsun veya üç defa inşallah dese; Ebû Hanife'ye göre, yukarıdaki gibi, bütün (üç) talâklar gerçekleşmiş olur. İmameyn'e göre ise talâk gerçekleşmez. Yine “bir kimse, karısına ve hayvanına, ikinizden birisi boştur dese de talâk meydana gelir mi? diye sorulursa; Ebû Hanife'nin görüşünün kıyası, talâkın meydana gelmesini gerektirir, ancak bu konuda ondan herhangi bir rivayet yoktur” şeklinde cevap verilmiştir.¹¹¹ Örnekte de görüldüğü üzere fıkıh usûlüne dair bir kavram olan kıyas, klasik kaynaklarda farklı anlamları ve kullanımları barındırmıştır. Burada kıyas kavramı bir sonraki başlık olan kâide kavramı da içermektedir. Çünkü mezhep içinde bu durum zaman içerisinde genel kabul gören kâide formunu almış kabul edilir.

2.1.3. Kâide

Kâide kelimesi sözlükte; oturmak manasındaki “kuûd” masdarından türemiştir. Çoğulu olan kavâid ise, “binanın üzerine dayandığı temeli, bir şeyin aslı, esası” anlamlarına gelmektedir.¹¹² Kavâid kelimesi Kur'ân'da, *temel/esas*¹¹³ anlamında iki yerde kullanılmıştır. Ayrıca, bir yerde *oturmak ve yerleşmek, istikrarda bulmak*¹¹⁴ manasında da kullanılmıştır.

Kâide kelimesi terim olarak; “tüm cüzilerin hükmünü içeriğinde birleştirebilen kesin ve genel önerme”, “çeşitli hallere uygulanabilen bir prensibin kısa bir tarifte toplanan özlü ifadesi”, “birbirine benzeyen veyahut bir tek kıyas altında toplanabilen hükümlerin bütününde çıkarılan ortak noktalar” şeklinde tanımlamaları yapılmıştır. İslâm hukukunda ıstılah olarak kâide; “hukukun temel ilkelerini yansıtan özlü ve kuşatıcı ifadelerin, fer'i meselelerde hükümlerin tamamen ya da büyük oranda kuşatabilen tümel önermelerin adı”, “birçok tikelin (cüzîyyâtın) kendisine tatbik olunan kesin ve temel (küllî) hüküm” ve “cüzîyyâtın hükümlerinin bilinmesi

¹¹⁰ Serahsî, *el-Mebsut*, 3/55. Daha fazla örnek ve bilgi için bk. Gurbanov, *Serahsî'nin El-Mebsût'unda Usûl Ve Fırû Kâideleri*, 291.

¹¹¹ Debûsî, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, 98.

¹¹² İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 10/321; Baktır, “Kâide”, 24/205.

¹¹³ Kavramla ilgili verilen ayetlerden birincisi, “*Hani İbrahim ve İsmail Kâ'be'nin temellerini yükseltiyor, ...*” İkinci kullanımda ise; “*..., Allah'ın azabı binalarını, temellerinden gelip yıktı da tavanları başlarına çöktürdü...*” şeklindedir. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altıntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara 2/127; en-Nahl 16/26.

¹¹⁴ “*Evlenme ümidi kalmayan, ihtiyarlayıp oturmuş kadınlar,...*” en-Nûr 24/60.

için o cüziyyâtın hepsine veya çoğuna muntabık (uygun) ve muvafık (uyumlu) düşen hükm-i küllî veya hükm-i ekseridir” şeklinde tanımlanmıştır.¹¹⁵

Tanımlamalardan hareketle İslâm hukukunda kâide kelimesi, bu dalın hemen her alanına uygulanabilen ve hukukun temel ilkelerini yansıtan özlü ve kapsayıcı ifadelerin, fer‘î meselelerin hükümlerini tamamen veya büyük oranda kuşatan tümel önermelerin adı olmuş, sınırlı bir alanda geçerliliği bulunan alt kâidelerden ayırmak için de “küllî kâide” veya çoğulu olan “kavâid-i küllîyye” şeklinde adlandırılmıştır.¹¹⁶

Küllî kâide denilince İslâm hukukunda; her zaman değil çoğu zaman ve dolayısıyla herkes için değil, çoğunluk ile ilgili bir durum için geçerli olan ilkeler anlaşılmalıdır. Bu nedenle tanımlardaki *küllîlikten* kastedilenin, her şeyi kuşatmak değil genel anlamda bir şümullük olduğu söylenebilir. Kâidelerin bu vasfına literatürümüzde “ağlebilik” denilmektedir. Ancak bazılarına göre; kâidelerin ağlebi olmaları, istisnalarının olabileceği anlamına geldiğinden bu durum onların küllîlik vasfını taşımadığını göstermektedir.¹¹⁷

Düşünsel çıkış noktası, büyük oranda nasslarda yer alan ve İslâm âlimlerinin karşılaştıkları meseleleri ele alma çabalarının bir bakıma karşılığını yansıtan fıkıh kâideleri, sahip oldukları özellikler bakımından fıkıh geleneğinin genel karakteristik yapısını arz etmekle beraber, diğer hukuk sistemleriyle yadsınmaz ölçüde ortak özellikleri de barındırmaktadır. Hemen her hukuk sisteminde, çoğu veciz ifadeler şeklinde olan ve geniş uygulama sahası bulunan bu tür ilkelerine rastlanmaktadır. İnsanlık tarihinin köklü hukuk sistemlerinden biri olarak sayılan Roma hukukunda, tafsilatlı hükümlerin yanında fıkıhtaki küllî kâideler gibi genel yaklaşımların varlığının bilinmesi buna delildir. Bu tür yaklaşımlara; “Eşit hakka mâlik olanlar arasında engel olan, en kuvvetlisidir”, “Kimse zilyetliğin hukukî sebebini bizzat değiştiremez”, “Cins tamamen yok olamaz” gibi kısa veciz ifadelerin mevcudiyeti birer örnek olarak gösterilebilmektedir.¹¹⁸

Küllî kâideler ilkin genel kural özelliği taşıyan âyet ve hadislerden çıkarılmıştır. Fikhî kâidelerinin ilk örnekleri, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde oluşmaya başlamıştır. Esasen Kur’ân-ı Kerîm’in *genel prensip* özelliği taşıyan pek çok ayeti bulunmakta ve bunlar hukukun

¹¹⁵ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 286; Şakir Altay, *Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü*, (Bilgi Yayınevi, 1983), 235; Ahmed Ziya Efendi, *İslam Hukukunun Genel İlkeleri-Kavaid-i Külliye Şerhi*, haz. Ali Osman Koçkuzu (Konya: Esra Yayınları, 1996), 10; Bilmen, *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*, haz. Abdullah Kahraman (İstanbul: Nizamiye Akademisi, 2016), 118.

¹¹⁶ Baktır, “Kâide”, 24/205; Abdullah Demir, *Mecelle ve Küllî Kâideler* (İzmir: Işık Akademisi Yayınları, 2011), 15-18.

¹¹⁷ Süleyman Hasbi Efendi, *Mecellenin Küllî Kâideler Şerhi Tafsîl*, ed. Mustafa Avcı vd. (Ankara: Adalet Yayınları, 2023), 31-32.

¹¹⁸ Ahmet Yaman, “Bir Kavram Olarak ‘Fıkıh Kâideleri’ Ya Da İslâm Hukukunun Genel İlkeleri”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2001), 49-75.

genel ilkeleri için önemli bir zemin teşkil etmektedir. Mesela; “...Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar...”¹¹⁹, “...Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez...”¹²⁰ gibi ayetler bu çerçevede değerlendirilebilir. Ayrıca ayetlerden çıkarımlarda bulunularak elde edilen kâidelere; “..., Allah sizin için kolaylık ister, zorluk istemez...”¹²¹ ve “...Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister; çünkü insan zayıf yaratılmıştır...”¹²² ayetlerinin ışığında oluşturulan meşhur fıkıh kâidesi, “Meşakkat kolaylığı celbeder”¹²³ ilkesi örnek olarak gösterilebilir. Hz. Peygamber’in (s.a.v); “Ameller niyetlere göredir”¹²⁴ hadisinden ise yine kapsamı oldukça geniş olan “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir”¹²⁵ kâidesi türetilmiştir. Küllî kâideler yalnızca nasslardan (ayet ve hadisler) değil, bunun yanında fâkihlerin ilmi görüşleri, usûlü fıkıh ilkeleri, toplumun genel kabulleri, dil kuralları ve mantığın temel prensiplerinden de çıkarılarak oluşturulduğu söylenebilir.¹²⁶

İlk dönemlerde kâide kavramı yerine *asıl* veya *kıyas* kavramlarının yaygın olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bununla birlikte *asıl* kelimesine oranla daha az rastlansa da erken dönem fûrû fıkıh eserlerinde kâide kavramının da kullanıldığı görülmektedir. Meselâ İmam Cüveynî (ö. 478/1085) kâide terimini, “genel kural” anlamında kullanmıştır. İzz b. Abdisselâm (ö. 660/1262) kâide terimini eserinde ayrı bir başlık olarak yer veren ilk müelliftir. Bunun yanında, genel anlamda asıl kavramının yerine kâide kavramının kullanılmaya başlanması VIII/XIV. yüzyıla denk geldiğini bilinmektedir. Kâide kelimesi yer yer hem fûrû fıkıh eserlerinde hem de kavâid literatürüne dair kaynaklarda fikhî kâideleri ifade etmek için kullanıldığına rastlansa da, terim olarak Şâfiî mezhebinin önemli fâkihlerinden olan Ebû Saîd el-Alâî’nin (ö.761/1359) *el-Mecmû’u’l-müzheb fî kavâ’idi’l-mezheb* eserinde kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla gerek asıl ifadesi gerekse de kâide kavramı, ilk dönemlerden itibaren “genel kural” manasında kullanılmışsa da kavrama ilişkin özel bir tanımlamaya veya açıklamaya yer verilmemiştir. Fikhî anlamda kâide terimini ilk tanımlayan âlimin Hanbelî mezhebi fâkihlerinden Necmeddin et-Tûfî (ö.716/1316) olduğu söylenmektedir.¹²⁷

¹¹⁹ el-Bakara 2/286.

¹²⁰ el-En’âm 6/164.

¹²¹ el-Bakara 2/185.

¹²² en-Nisâ 4/28.

¹²³ Mecelle, md.17.

¹²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr bin Nasr (Beyrut: Dâru’l Tavki’n-Necât, 2001), “Nikâh”, 5.

¹²⁵ Mecelle, md. 2.

¹²⁶ Kızılkaya, *Haneî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 90; Yaman, “Bir Kavram Olarak ‘Fıkıh Kâideleri’ Ya Da İslâm Hukukunun Genel İlkeleri”, 52; Baktır, “Kâide”, 24/205-206.

¹²⁷ Bakkal-Sula, “Mecelle’deki Küllî Kâidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti”, 92-110; Kızılkaya, *Haneî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 65.

Tûfî bu kavramın tanımını, usûlû fıkhn tanımındaki “el-kavâid” ifadesini açıklarken kâide kelimesini için “inceleme ve araştırma (nazar) sonucunda kendisinden cüz’î hükümlerin (kaziyye) çıkarıldığı küllî kaziyyelerdir” şeklinde tarif etmiştir.¹²⁸ Tûfî’den sonra da yine kendi mezhebinden ve farklı mezheplerden birçok âlim kâide/kavâid/küllî kâide ile ilgili tanım yapmıştır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

Tâcüddîn İbni Sübkî (ö. 771/1370) *el-Eşbâh ve’n-Nezâir* eserinde küllî kâideyi şöyle tanımlamaktadır: “Cüzi hükümlerin kendisinden anlaşıldığı birçok cüzziyatı içine alan küllî hükümdür.”¹²⁹

Sa’duddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) kâide için: “Kendisinden cüzi hükümler anlaşılsın diye cüzziyatını içine alan küllî hükümdür” demiştir.¹³⁰

İmam Cürcânî (ö. 816/1413) ise; “Cüzziyatının tamamını kapsayan küllî kaziyyedir”¹³¹ tanımını yapmıştır.

Hanefî mezhebi fâkihlerinden İmam Hamevî (ö. 1098/1687) ise, İbn Nuceym’in (ö. 970/1563) *el-Eşbah ve’n-Nezair* adlı eserini şerh ettiği kitabında kendi dönemine kadar yapılmış olan tüm tanımlardan hareketle kâideyi: “Fakîhlere göre kâide, küllî değil de kendisinden cüzi hükümlerin anlaşılması için cüzziyatının çoğunluğunu içine alan ekserî hükümdür.” şeklinde tanımlamıştır.¹³²

Günümüzde de kâide konusuna olan ilgi azalmamış ve bu alanda kapsamlı çalışmalar yapılmaya devam edilmiştir. Bu alanda güncel çalışmaları yapan isimlerin başında Ali Ahmed en-Nedvî’dir (ö. 1999). Müellif, kendinden önce yapılan bütün tanımlara yer verdikten sonra kısa bir değerlendirmenin ardından küllî kâidenin iki tanımı olduğunu belirtmiştir. Birinci tanımda; “Kâide, altına giren hükümlerin kendisiyle bilindiği ağılebi bir kaziyyedeki şer’i hükümdür.” ve ikincisinde ise, “Farklı konularla ilgili, mevzuu altına giren konularda genel teşriî hükümler içeren küllî, fikhî asıldır.”¹³³ şeklinde yer vermiştir.

Yine çağdaş fıkıh alanında adını duyuran müelliflerden biri olan Mustafa Ahmed ez-Zerkâ’nın (ö. 1999) konuya ilişkin kâide tanımı ise şu şekildedir: “Mevzuuna dahil edilebilen

¹²⁸ Ebu’r-Rebî‘ Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm Necmüddîn et-Tûfî, *Şerhu Muhtasari’r-Ravda*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Müessesetü’r-Risâle, 1986), 1/120.

¹²⁹ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir* (Dârü’l Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 1/11.

¹³⁰ Sa’duddîn Mes’ud b. Fahriddîn Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu’t-Telvîh ale’t-Tevdîh* (Mısır: Mektebetu Sabih, ts.), 1/34.

¹³¹ Cürcani, *et-Ta’rifât*, 177.

¹³² Ebu’l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, *Gamzu uyûni’l-basâir fi şerhi’l-Eşbâh ve’n-Nezâir* (Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1405/1984), 1/51.

¹³³ Ali Ahmed en-Nedvî, *el-Kavâidu’l-Fıkhîyye: Mefhûmuhâ, neş’etuhâ, tatavvuruhâ, dirasetü muellefâtihâ, edilletuhâ, muhimmetuhâ, tatbikâtuhâ* (Dimaşk: Dârü’l-Kalem, 1994), 40-43.

durumlar hakkında genel hukukî hükümleri barındıran ve kısa düstur/kural ve veciz cümlelerle ifade edilen asıllardır.”¹³⁴

Söz konusu kavramla ilgili olarak Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu* eserinde; “Kâide, İslâm hukukunun esaslardan olup hukuki kabiliyetin artmasına ve hukuk tatbikatının kolaylaşmasına hizmet eder” demiştir. Ayrıca kâidenin tanımlamasını ise; “bir kat‘i ve küllî hükümdür ki, birçok cüz‘iyyât kendisinde uygulanabilir” şeklinde vermiştir. Açıklamasını ise, “Kelamda asl olan mânayı hakikattir” sözü bir kâideyi küllîyedir ve bununla birçok meselenin çözümünde tatbik edilerek, hükmedilir şeklinde belirtmektedir.¹³⁵

Küllî kâidelerin her ne kadar uygulaması ve yazımı erken dönemde başlanmış olsa da, ilk eserler H. IV-V. yüzyılları arasında verilmiş ve kâide terimi bugünkü manasında fıkıh literatüründe çok net olmamakla beraber H. VIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Bu döneme kadar yazılan eserlerde kâidelerin dağınık halde verilmiş oldukları bilinmektedir. Bu döneme gelmeden önce İmam Kerhî (ö. 340/952) ve İmam Debusî (ö. 430/1039) gibi erken dönem âlimlerin eserlerinde “kâide” yerine “asıl” kelimesi kullanıldığı, daha sonraki eserlerde ise “kaziyye” ve “kâide” terimlerinin kullanımının da beraberinde yaygınlaştığı belirtilmektedir. Bunların yanı sıra kâide ile ilgili ilk ve kapsamlı çalışmaların Hanefî fâkihler tarafından yapıldığı ve diğer mezheplerden ulemanın ise Hanefî hukukçulardan sonra bu türle ilgili eser verdikleri bilinmektedir.¹³⁶

H. IV. yüzyılda Hanefî mezhebi içerisinde küllî kâideleri ilk olarak toplayan ve elde ettiği on yedi küllî kâidenin mezhep içinde meselelerin çözümünde kullanımlarıyla birlikte yazıya geçiren Ebû Tâhir ed-Debbâs (ö. 340/952) olduğu bilinmektedir. Bu on yedi kâide üzerine yirmi kâide daha ekleyip otuz yedi küllî kâideyi yazılı olarak aktaran âlim ise yine bir Hanefî hukukçusu İmam Kerhî’dir. Küllî kâideler ekolünün başlangıcı sayılan “*Tesisü’n-Nazar*” isimli eseri yazan doksandan fazla temel hukuk kâidesini sekiz kısma ayırarak mukayeseli bir şekilde kitabında incelemesine yer veren İmam Debusî, tabiri caizse bu alanın bir disiplin halini gelmesini sağlayan kurucusu olarak kabul edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde daha da öze indirgenerek karakteristik eserler vermeye devam edilmiş ve küllî kâidelerin yazımı İslâm hukukunda ayrı bir disiplin haline gelmiştir.¹³⁷

¹³⁴ Mustafâ b. Ahmed b. Muhammed ez-Zerkâ, *Çağdaş Yaklaşımla İslâm Hukuku*, çev. Servet Armağan (İstanbul: Timaş Yayınları, 1993), 2/657.

¹³⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/15, 254.

¹³⁶ Baktır, “Kâide”, 24/206-207.

¹³⁷ Baktır, “Kâide”, 24/206-207; Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 65; Abdullah Demir, “Küllî Kaideler Ekolü”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11/1-2 (2007), 129-148.

Küllî kâideler, fıkıhın ibadetlerden başlayarak aile, miras, alışveriş, ceza ve kamu hukuku ile devletler hukukuna kadar değişik alanlardaki hükümlere ortak açıklama getirmeyi ve bu hükümlerin bağlı olduğu ana ilkeyi tanıtmayı hedefler ve temel kural olarak fûrua ait birçok meseleyi kapsamaktadır. Bu nedenle de oldukça önemli bir yere sahiptir. İslâm hukukunun kazuistik yapısı yani olaylara ve durumlara çoğunlukla somut ve cüz'î meseleleri konu edinmeleri itibarıyla nasslardan istihrâc/istinbât edilen fikhî hükümlerin kazuistik bir temayül göstermesine etki edebilir. Çünkü klasik İslâm doktrininde benzer tekil/tikel olayların hükümlerinden hareket ederek kurulan önermelerde genel bir hükme (külli kâideler) bu yolla varıldığı da bir gerçektir. Ayrıca İslâm hukuk sisteminin orijinalliği ve ayırıcı vasfı bu kâideler ile bilinir ve bunlar sayesinde ortaya çıkarılmaktadır.¹³⁸

Ayrıca bir fâkihin kıymeti de kâideleri anlama ve kullanma gücüne göre artar. Karâfî, kâidelerin önemini vurgulamak için şöyle der: “Kim ki fûrû meseleleri, küllî kâideler olmaksızın cüz'î benzerliklerle elde etmeye başlarsa, fûru meseleler karışır ve tenakuzlar meydana gelir. Artık onun zihni bu meselelerle karışır ve çıkmaza girer.”¹³⁹ Bu söz kâideleri bilmenin önemine işaret etmektedir. Çünkü kâideleri bilmek, fâkihe başta hukukun mantığını anlamasına yardımcı olmaman yanı sıra bağlı olduğu mezhebin esaslarını kavramasını sağlayarak, mezhebin meselelere getirdiği yorum tarzını sağlıklı bir şekilde anlaması da yeni meselelerin çözülmesini mümkün kılarak ciddi bir zaman tasarrufu sağlar.¹⁴⁰ Fıkıh eserlerinde kâideler, ayrıca; “*ez-zâhir*”, “*el-mezheb*” ve “*el-câmi*” gibi ifadelerle de aktarılmıştır.¹⁴¹

2.1.4. Dâbit

Sözlükte dâbit; “güç, kuvvet ve bir şeyi şiddetle muhafaza etmek ve korumak, muhafaza eden kimse” manalarına gelmektedir.” demektir.¹⁴² Dâbit terimi, fıkıh kâidesi ile yakın bir kullanıma sahip olan terimlerin başında yer alır.

Dâbit, fıkıhın sadece bir bölümü ile ilgili meseleleri içine alan nispeten daha dar kapsamlı prensip olarak tanımlanmıştır. İlk zamanlarda literatürde bunların tamamına “asıl” denilirken, daha sonra “dâbit” olarak isimlendirilmeye başlanmış ve çeşitli istisnaları olmakla

¹³⁸ Yakup Mahmutoglu, “İslâm Hukukunun Kazuistik Yapısı Üzerine”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/1 (2012), 131-151.

¹³⁹ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 59.

¹⁴⁰ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 59; Munafis Hodza, *Hanefî Kılâsiklerinden El-Hidâye'deki Küllî Kâideler* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 41-44.

¹⁴¹ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 64.

¹⁴² İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 6/340.

beraber, kavâidin kavramsal tanımının yapıldığı ilk telif edilen eserlerden sonra kâide ile aralarındaki ayırım belirginleştirilmeye çalışılmıştır.¹⁴³

Dâbit, mana ve uygulamada kâide kelimesine en çok benzeyen ve yakın olarak kullanılan bir kavramdır. İlk dönemlerde kâide, dâbit ve asıl kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmekle beraber herhangi bir ayırıma gidilmemiştir. Kavramların muhtevalarına dair farklılaşmanın İbnu's-Sübkî, Suyûtî, İbn Nüceym gibi âlimlerin kendi dönemlerinde kaleme aldıkları eserler ile gündeme geldiğini görülmektedir.¹⁴⁴

Dâbitin aslında kural ve kâide anlamına gelmekle birlikte, ikisi arasında farkın yalnızca pratik hukukta ele alınışı ve kapsadığı alan olduğu görülmektedir. Kâide, furû fikhın farklı konularındaki meselelerini bütüncül bir anlayışla daha geniş bir açıdan ele aldığı oldukça geniş bir alanı kapsadığı halde, dâbit sadece hukukun bir konusundaki ya da alt alanındaki meselelerin daha da özele indirgenmiş şekilde içine almaktadır. Dolayısıyla dâbit, fikhın sadece bir bölümündeki çeşitli meseleleri bir araya getiren ilke anlamında kullanılmaktadır. Şu halde kâideden daha özel olan dâbit, bir meselede kâide ile çatışma halinde bulunursa dâbit tercih edilir. Yine istisnaları içermeye konusunda dâbit, kâideden daha sağlamdır denilmektedir.¹⁴⁵

Kaynaklarda iki terim arasında işaret edilen farklılıkların başında; kâidede istisnalara çokça rastlanmasına rağmen dâbitler daha özel mevzulara dair prensipler olduğu için istisnalarının kâideye oranla daha az olması gelir. Yine küllî kâideler veciz ve kısa bir şekilde ifade edilirken dâbitler, bazı durumlarda bir paragraf edecek kadar uzun ve detaylı olabilmektedirler.¹⁴⁶ Buna göre örneğin; “*Şekk ile yakîn zail olmaz*”¹⁴⁷ kuralı ibadetler dahil kira akdi, adam öldürme suçu, miras taksimi gibi farklı hukukî konularda geçerli olduğundan bir küllî kâidedir. Buna karşılık “*Mirasçıya vasiyet yoktur*” kuralı sadece miras meselelerinde geçerli olduğu için bir dâbittir.¹⁴⁸ Yine örneğin bir kimse, “evleneceğim her kimse boşanmıştır” deyip “bununla falanca beldeden olanları kastettim” derse, “*Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir*” kâidesine göre, onun bu itirazının kabul edilmesi gerekirken, “Niyet ile âmı (umum

¹⁴³ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 69; Necmettin Azak, *Ebû Saïd El-Hâdimî'nin Mecâmiu'l-Hakâik Adlı Eserindeki Kavâid-i Külliye'nin İslâm Hukuku'nun Temel Kâideleri İçindeki Yeri Ve Önemi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 23.

¹⁴⁴ Alsaç, *Kavâid-i Külliye-i Kübrâ Ve Mecelle'deki Tezâhürleri*, 66-69.

¹⁴⁵ Nedvî, *el-Kavâidu'l-Fıkhiyye*, 51-52; MD Toha, *Mergînânî'nin El-Hidâye Adlı Eserinin Kitâbü'l-Bey've İlgili Bölümlerinde Kavâid ve Davâbitin Kullanımı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 15. Ayrıca bk. Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 68; Demir, *Mecelle ve Küllî Kâideler*, 19-20; Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015), 16.

¹⁴⁶ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 68.

¹⁴⁷ Mecelle, md.4.

¹⁴⁸ Nedvî, *el-Kavâidu'l-Fıkhiyye*, 52.

lafzın) tahsis etme diyaneten makbûl, fakat kazâen makbûl değildir” dâbitına göre kabul edilmez ve bu meselede fetvâ dâbita göre verilir.¹⁴⁹

2.1.5. Fıkıh Nazariyesi

Nazariye kavramı, “sistemli bir şekilde düzenlenmiş ve geliştirilmiş olan ve içeriğinde olayların açıklandığı, sorunlara çözümlerin getirildiği ve bir bilime temel olan düşünceler bütünüünün aktarıldığı düzen”¹⁵⁰ şeklinde tanımlanmıştır. Fıkıh nazariyesi ise; “fıkıhta farklı konulara dağılmış olan cüz’î meselelerin altında toplanmış olduğu nesnel bir düzeni oluşturan genel kavramın adıdır”¹⁵¹

Hukukun özel bir bölümünün ya da konusunun ana unsurları, temel şartları ve hükümleriyle detaylı olarak tetkik edilmesi ve o sahada her zaman geçerli olacak neticelere varılmasıyla oluşan temel alanın teorik yanını ifade eder. Söz gelişi hak nazariyesi/teorisi, mülkiyet nazariyesi/teorisi, muhayyerlikler nazariyesi/teorisi, ehliyet nazariyesi/teorisi, akit nazariyesi/teorisi, ictihad nazariyesi/teorisi ve ispat nazariyesi/teorisi gibi fıkıhın belli temel konularının özelliklerini, yapısını ve fonksiyonlarını açıklamak için düzenlenmiş olan kurallar sisteminin her biri tek başına bir “fıkıh nazariyesi” olarak kabul edilmektedir.¹⁵²

Nazariye teriminin tanımından da anlaşılacağı üzere, içeriğinde birçok küllî kâideyi barındırmaktadır. Fakat burada kâideyle ayrıldığı bazı yönleriyle ayrıldığı noktalar bulunmaktadır. Bu hususa ilişkin olarak en önemli ayrım noktası, fıkıh kâideleri bizzat hukukî bir hüküm taşıyor olması rağmen fikhî nazariyesinin fikhî bir hüküm taşıması gelmektedir. Ayrıca, kâide ifade ettiği hüküm, altında bulunan bütün meselelerde geçerlidir; ancak fıkıh nazariyesi bizzat fikhî bir hüküm taşımadığı için yalnızca söz konusu konuyla alakalı hükümleri bildirmeye yarar. Fıkıh nazariyesi için bir başka ayrım da, belli unsurlardan ve şartlardan oluşması dolayısıyla da kendi içerisinde meselenin sistemli ve teorik bir bütünlük taşımasıdır.

Fıkıh nazariyesi ile küllî kâideler arasındaki diğer farklılıklar şu şekilde özetlenebilir;

- a) Küllî kâide, umûmî hükümler içeren ve fıkıhın her alanına tatbik edilebilen genel prensipler olup, ana unsur ve şart içermez, meselelerin özüne hitap edip ayrıntıya girmez. Fakat nazariye için bunlar zorunludur. Çünkü nazariye, fıkıhın belli bir konusunun detaylı bir şekilde tetkik edilmesi ve o konuya hâkim olan teorinin/bilginin

¹⁴⁹ Zeynüddin b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, haz. Osman Bayder (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2022), 172.

¹⁵⁰ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 448

¹⁵¹ Vehbe Zuhayli, *Fıkhu’l-İslami ve Ediletuhu* (Dimaşk: Daru’l-Fikr, 1984), 4/8.

¹⁵² Kızılkaya, *Kâsânî’nin Bedâyi’ İsimli Eserinde Kavâid’in Yeri*, 37.

ortaya konulması amacına yönelik olduğu için içerisinde temel unsurlara ve şartlara yer verilmesi nazariye için geçerlidir.¹⁵³

- b) Fıkıh nazariyeleri bir bakıma küllî kâidelerin belli konularda gruplandırılarak, daha geniş kapsamlı ve kullanışlı bir sistem halinde oluşturulması demektir. Diğer bir deyişle, fıkıh nazariyesinde yer alan konu, adeta bir kompozisyon şeklinde ayrıntılı olarak sunulur.¹⁵⁴
- c) Kavramlar arasındaki farkı belirtmek adına, kâide; müftünün ve fakîhin şer‘î hükümleri bilmek için dayandıkları, fûrû ve cüziyyâtı bir araya getiren fıkıhın usûlü ve davâbıtı iken, fıkıh nazariye ise, daha işlevsel bir düzen dahilinde sunulan bir konunun genel nitelikli teorik bir çerçevede hazırlanmış bilgilerden oluşmaktadır.
- d) Fıkıh nazariyesi, fıkıhın belirli bir başlığının ayrıntılı olarak incelenmesi, şekil ve şartlarının belirlenmesi neticesinde oluşturulmuştur. Bu nedenle nazariye doğrudan fikhî bir hüküm taşımamaktadır. Kâide ise, kapsamına giren bütün meselelere uygulanmakta ve konu hakkında hüküm ifade etmektedir. Yani burada kâide ile nazariye arasındaki farklılığı açıklamak gerekirse, küllî kâidenin hüküm taşıması, bu hüküm kapsamı alanına giren bütün fer‘î meselelere uygulanabilmesidir. Mesela, “Şekk ile yakîn zail olmaz” kâidesi, konu sınırlandırılması olmaksızın kendisinde şekk (şüphe) ve yakîn (kesinlik) bulunan bütün meselelere uygulanabilmesidir. Buna karşılık nazariye kavram ve kullanım olarak herhangi bir hüküm taşımaz, bu amaçla oluşturulmaz. Mesela mülk nazariyesi, fesih nazariyesi, butlan nazariyesi gibi nazariyelerde herhangi bir hüküm bulunmaz, amacı bahsi geçen konuda verilen hükümlerin bir araya toplanmasıdır. Küllî kâidelerde de nazariyelerin aksine rûkûnlar ve şartlar bulunmaz, şekil yönüyle kısa ve veciz ifadelerdir, ancak; uygulamada farklı konulardaki cüz‘î meseleleri kapsayan geniş ve genel anlamlara sahiptir.¹⁵⁵

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere nazariye, kâideden daha kapsamlıdır. Kâide, nazariyenin kaynaklandığı, küllîden bir cüz’ mesabesinde değerlendirilmektedir. Kapsam açısından bakıldığında ise bu durum kâide ile dâbıt arasındaki duruma benzetilmektedir. Nitekim, bir fıkıh nazariyesinde içerdiği konu kapsamında ilgili pek çok fikhî kâide bulunması mümkündür. Bu durum, kâideyi etkisizleştiren ya da önemsizleştiren bir husus olarak değil de, bilakis kâide ile nazariye arasındaki ilişki, “kâide, nazariyeye hizmet etmek için çalışmaktadır”

¹⁵³ Kızılkaya, *Kâsânî’nin Bedâyi’ İsimli Eserinde Kavâid’in Yeri*, 37.

¹⁵⁴ Yaman, “Bir Kavram Olarak “Fıkıh Kâideleri” Ya Da İslâm Hukukunun Genel İlkeleri”, 59; Faruk Beşer, *Herkes İçin Kolay Usulü Fıkıh* (İstanbul: İFAV, 2020), 99-100; Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 66.

¹⁵⁵ Demir, *Mecelle ve Küllî Kâideler*, 24; Nedvî, *el-Kavâidu’l-Fıkhiyye*, 64-66; Alsaç, *Kavâid-i Külliye-i Kübrâ Ve Mecelle’deki Tezâhürleri*, 74.

şeklinde değerlendirilmiştir. Nitekim çağdaş fıkıhçılarından olan Mustafa Ahmed ez-Zerkâ, Mecelle'nin küllî kâidelerini esas kâideler (el-kavâ'idü'l-esâsiyye) ve onlardan türetilen fer'î kâideler (el-kavâ'idü'l-müteferri'a) olmak üzere ikiye ayırmış, eserinde kırk esas kâide, elli dokuz fer'î kâide tespit ederek esas kâidelerle fer'î kâideleri birleştirip onları belli konularda nazariye şekline sunmuştur. İslâmi ilimler literatüründe hukuk alanına sonradan eklenen bu kavram diğerlerine nispeten daha yenidir. Bu sebeple klasik eserlerde bu kavramın bu şekilde bir kullanımına pek rastlanmamaktadır.¹⁵⁶

2.2. KÜLLÎ KÂİDELERİN FÜRÛ FIKIH İLE İLİŞKİSİ

Fıkıh ilminin tedvini aşamasıyla eşzamanlı olarak ilk örnekleri ortaya konan ve kullanılan küllî kâideler, şer'î hükümlerin belirlenmesinde ve uygulanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Fıkıhın küllî kâidelerden önce hüküm istinbat etmede kullanılan usûl kâidelerini ve metotları konu edinen usûlü fıkıh ile fer'î/hukukî meselelere yer verilen fürû fıkıh eserleri yazılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla da uygulamada var olan küllî kâidelerin yazımı, fıkıhın tedvinin başladığı döneme denk geldiği bilinmektedir. Fıkıhın ilk dönemlerinden itibaren müctehidlerin doktrin oluşturmak ve mezhebin genel düşüncesine hâkim olmak adına, gerek fetva kitaplarında gerekse fürû fıkıh eserlerinde kendilerine müracaat edilen fikhî kâidelerin belirli bir süreç dahilinde müstakil olarak kullanılmaları elbetteki doğal bir gelişimin sonucudur.¹⁵⁷

İkinci asrın sonuna tekabül eden ve yürütülen ilmî faaliyetler neticesinde fıkıh, bu tarihten sonra giderek belirginleşmiştir. Özellikle müctehid imamlar döneminde artık bir kimlik kazanmış, terminolojinin yanı sıra metodolojisi ve literatürü büyük ölçüde telif ve tedvin edilerek sistematik bir hale getirilmiştir. Oluşan bu yeni disiplin de zamanla kendi içerisinde iki ana kola ayrılarak usûl/nazari ve fürû/tatbiki olarak gelişimini ve devamlılığını sürdürmüştür. Fıkıhta, ictihad usûllerinin ve kurallarının belirlenmesi ile fürû fıkıh giderek kendini göstermeye başlamıştır. Bu doğrultuda geliştirilen yöntemlerle fıkıh, her konuda detaylı ve derinlemesine çözümler ve yorumlar getirilerek daha işlevsel bir hale getirilmiştir. İlk dönemin toplumsal şartlarının, acil ve pratik çözümler gerektirmesinden ötürü fürû, usûle öncelenmiştir. Fürûun gelişiminde ise genellikle mevcut meseleyi emsal kabul edip ilerleme mantığı hâkim

¹⁵⁶ Zerkâ, *İslâm Hukuku*, 2/666; Alsaç, *Kavâid-i Külliye-i Kübrâ Ve Mecelle'deki Tezâhürleri*, 74-75.

¹⁵⁷ Yaman, "Bir Kavram Olarak "Fıkıh Kâideleri" Ya Da İslâm Hukukunun Genel İlkeleri", 52; Kızılkaya, *Haneî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 136-138. Azak, *Ebû Saîd El-Hâdimî'nin Mecâmiu'l-Hakâik Adlı Eserindeki Kavâid-i Külliye'nin İslâm Hukuku'nun Temel Kâideleri İçindeki Yeri Ve Önemi*, 26-28.

olmuştur. Öyle ki ortaya çıkan yeni meseleler, Kur’ân ve sünnette yer alan somut düzenlemeler çerçevesinde çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.¹⁵⁸

Fıkıh usûlü, müctehidin, Kur’ân ve sünnet gibi İslâm hukukunun temel kaynaklardan detaylı hükümler çıkarabilmesi için gerekli olan genel ilke ve prensipleri içermektedir. Bu ilke ve prensipler, hükümlerin elde edilmesinde kullanılan mantıksal ve metodolojik araçları sağlar. Örneğin, bir müctehid, karşısına çıkan bir problemin dini hükmünü belirlemek için bu prensipleri kullanarak ilerler. Meselelerin çözüme kavuşturulmasında kâidelere önemli bir görev düşmektedir. Genel olarak kâideler ana kaynaklardan, usûlü fıkıhın ilkelerinden, Arapça’nın gramer kurallarından, benzer hükümler arasındaki ortak illetlerden ve fâkihlerin ince ve keskin işçiliklerinden çıkarılarak ortaya konulmuştur. Söz konusu bu kâideler/kurallar, hukuk sistemi dahilinde birbirine benzer hükümlerin bütününden çıkarılmış olup, genel hukukî yargıyı ortaya koymaya ve İslâm hukukunun finalist/gâî ve aynı zamanda kazuistik karakterine ışık tutarak maksadını yansıtmaya yarar.¹⁵⁹

Başlangıçta fikhî meseleler çözüme bağlanırken yöntem/usûl, Hz. Peygamberin bizzat kendisiydi; yani beyan şeklinde Kur’ân ayetlerini anlamlandırması ve yorumlaması ve bunların tatbik edilmesinden ibaretti. Hz. Peygamberin vefatının ardından sahâbelerin takip ettiği yöntem, Kur’ân ve sünnete dayanılarak inşa edilmiştir. Tâbiîn ve Tebeu’t-tâbiîn dönemlerinden günümüze kadar ki geçen süreçte ise, usûlde yaşanan değişikliklere ve çeşitliliğe bağlı olarak, telif ve tedvin edilen fikhî birikiminin de artmasıyla kaynak/delil sayısında değişiklik yaşanmıştır.¹⁶⁰ Çünkü ortaya çıkan ve sistemleşen her mezhep, kendi içerisinde ve aralarında ictihad ve tahric metotları bakımından farklılık göstermiştir. Usûlcüler, usûl ilminin içeriğinde yer alan küllî kâideler de dahil olmak üzere oluşturulan kurallar sayesinde hükümler çıkarmışlardır. Dolayısıyla hükümlerin belirlenmesi için fıkıh usûlü ilmi ihtiyaç zaruridir. Fıkıh usûlünde, yöntem ve kuralların belirlenmesi ile de fûrû fıkıh oluşmaya başlamıştır. İlk dönem, toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda pratik çözümlerin gerektirdiği bir durum hâkim olduğu için, fûrû usûle öncelenmiştir. Fûrûun gelişiminde ise genellikle mevcut meseleyi emsal kabul edip ilerleme mantığı hâkim olmuştur.¹⁶¹

¹⁵⁸ Yunus Vehbi Yavuz, “İslâm Fıkıhına Dinamizm Veren Unsurlar ve Çağdaş Fıkıhı Oluşturma Zarureti”, *İslâm Fıkıhının Dinamizmi*, ed. Yunus Vehbi Yavuz (Bursa: KURAV Yayınları, 2006), 77-83; Bilal Aybakan, “Fûrû‘ Fıkıh Sistematiği Üzerine” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (Şubat 2014), 5-32.

¹⁵⁹ Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 171-172.

¹⁶⁰ Köksal-Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, 42/201-210; Zehra, *İslam Hukuku Metodolojisi Fıkıh Usûlü*, 20-26; Bilmen, *Fıkıh Usûlü*, 17, 49-54. Faruk Beşer, *Herkes İçin Kolay Usûlü Fıkıh* (İstanbul: İFAV, 2020), 15-18. Dönmez, *Fıkıh Usûlü İncelemeleri*, 40.

¹⁶¹ Osman Keskiöğlu, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku* (Ankara: Müftüoğlu Yayınları, 1969), 2-7; Hasan Hacak, “Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/ Usûl-V* (18-19

Mezheplerin teşekkülü ve kurumsallaşmasıyla birlikte öncelikle fıkıh usûlüne dair delil ve kaynakların anlaşılmasında yöntemsel farklılıklar gündeme gelmiş ve bu bağlamda müttekellimîn ve fukahâ yöntemi olmak üzere fıkıhta iki usûl yazım yöntemi oluşturulmuştur. Müttekellimîn yöntemi, meseleleri tûmdengelimci bir yaklaşımla ele alan bir yöntemdir. Fukahâ yöntemi ise, usûl kâidelerini fûrû fıkha ait meseleler üzerinden tespit etmeyi amaçlayan bir yöntemdir. Usûl yazımı ile ilgili bu farklı yöntemler de kavâid ilminin ortaya çıkışını etkilemiştir.¹⁶²

Küllî kâideler, fıkıh içerisindeki iki temel bölümle ortaklaşa oluşturulmuştur. Nitekim fıkıh; fûrû fıkıh ve usûlî fıkıh olarak bilinen temeller ve küllî kâideler üzerine bina edilmiştir. Bu sebeple de İslâm hukukçuları her dönemde küllî kâidelerin üzerinde hassasiyetle durmuş ve küllî kâideleri öğrenmeyi fikhî bilmek ve özünü kavramak olarak nitelemişlerdir. Küllî kâideleri bilen bir kimse, her hukukî meselenin hükmünü ayrı ayrı öğrenip ezberlemek zorunda kalmadan, küllî kâideleri öğrenerek ilgili meselelere uygulamak suretiyle sorunları çözebileceği belirtilmiştir. Bu şekilde küllî kâideler, ayrıntılı meselelerin kısa cümleler halinde ifade edilmesinden dolayı fikhin öğrenilmesini ve akılda tutulmasını kolaylaştırmıştır. Küllî kâideler, fikhin oluşma aşamasında da önemli bir yer tutmaktadır. Kitaplarda dağınık halde bulunan fikhî meselelerinin benzer olanları bir kural altında toplanırken, farklı olanları ise bunlardan ayrılmıştır. Bu şekilde fıkıh derli toplu bir hale getirilmiş olup sistematik bir bütünlük sağlanmıştır.¹⁶³

Küllî kâideler, fikhin teorik temelleriyle irtibat kurmaya yararken, aynı zamanda pratik uygulamalar için gerekli esnekliği ve derinliği de beraberinde sağlar. Dolayısıyla küllî kâideler, fıkıhta usûl ve fûrû arasında köprü görevi görerek bu ilişkiyi kurmaya yarayan analitik bir araç olmasının yanında İslâm hukukunun hem sabit hem de dinamik yönlerini bir arada barındırır. Böylelikle ihtiyaçlara yönelik uygun çözümler üretilmesine yardımcı olur. Çünkü bilindiği gibi fûrû ancak asıllara kâideler yardımıyla dayandırılmaktadır. Nitekim usûlî fıkıhtaki kâideler, fûrû fikhin üzerine bina edildiği temellerin kâideleri olarak bilinmektedir. Fakîhin bir konu hakkında hüküm çıkarabilmesi için usûlî fıkha onun da bir şubesi olarak bilinen kâidelere hâkim olmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla hüküm çıkarma keyfiyetini bilmeyen ve fer'î hükümlerle bu hükümlerin usûlî fıkıhtaki delilleri arasındaki bağlantıyı kavrayamayan bir kişinin, bu alana girmesi ve delillerden hüküm çıkarması pek de mümkün gözükmemektedir.

Ocak 2014) ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 511-545; Yavuz, “İslâm Fıkıhına Dinamizm Veren Unsurlar ve Çağdaş Fıkıhı Oluşturma Zarureti”, 77-83; Aybakan, “Fûrû‘ Fıkıh Sistematığı Üzerine”, 5-11.

¹⁶² Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, 27-32, 33-35; Alsaç, *Kavâid-i Külliye-i Kübrâ Ve Mecelle'deki Tezâhürleri*, 85-94.

¹⁶³ Demir, “Küllî Kaideler Ekolü”, 145-147.

Zira İslâm hukukunda fer‘î meseleler oldukça geniş bir alan olmakla birlikte bunların bilinen birtakım asılları ve belirlenmiş kuralları vardır. Bu asılları bilmeyen kimse, meseleleri kavramada noksan olarak kabul edilmektedir.¹⁶⁴

Fürû fıkıhta bir meselenin çözümü için kendisine sıklıkla başvurulanan kâidelerin, hüküm bildiren veciz bir ifadeler olarak değerlendirilmesinin yanı sıra altına bir mesele veya şahıs ile ilgili hükümlerden ziyade, birden fazla konu veya şahsı ilgilendiren ahkâmın girmesi sebebiyle oldukça kuşatıcı bir niteliği vardır. Nitekim kâidelerin mevzuları mükellefin fiilleri, sonucunda bunlara terettüp eden ibâha, kerâhet, vücûb ve hurmet gibi şer‘î hükümler olduğu için hem usûl hem de fürû fıkıhta kendisine oldukça büyük önem atfedilir. Her bir kâidenin fıkıhta ibadetlerden cezalara, sosyal yönü bulunan muamelelerden devlet işlerine kadar pek çok mesele ve alan için ilgilidir ve kullanılmakla beraber sonucunda bu türden şer‘î/hukukî yargılar ifade etmektedir. Bu da müctehidin işini kolaylaştıran ve fıkıh üretme sistemin işlerliğini ve işlevselliğini artıran önemli bir husustur. Çünkü kâideler, mevcut durumdaki hükümlerin açıklanması ve illetlerinin ortaya konması gibi bir işleve sahip olduğu için, geriye dönük oluşturulmuş hükümleri destekleme ve güçlendirme gibi bir fonksiyona da sahiptir. Bu da geleceğe yönelik örnek hükmün oluşmasına vesile olur. Sonuç olarak, küllî kâideler İslâm hukukunun hem teorik hem de pratik yönlerini bir araya getiren temel yapı taşlarındandır. Fıkıh içinde hüküm üretme sürecini sistematik ve tutarlı hâle getiren bu kurallar, içtihat mekanizmasının daha işlevsel olmasına katkı sunmakta ve hukukun dinamik yapısını muhafaza etmektedir.¹⁶⁵

---

¹⁶⁴ Zencânî, *Fıkıhî Hükümlerin Usulî Dayanakları Tahrîcu'l-fürû ale'l-usûl*, 17-18; Azak, *Ebû Saîd El-Hâdimî'nin Mecâmiu'l-Hakâik Adlı Eserindeki Kavâid-i Külliye'nin İslâm Hukuku'nun Temel Kâideleri İçindeki Yeri Ve Önemi*, 34.

¹⁶⁵ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*, 297-300, 310.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. HUKÛK-I İSLÂMÎYYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHÎYYE KÂMUSU VE HANEFÎ FIKİH LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

Çalışmanın kaynağı ve konusu olan bu eser, İslâm hukuku alanının bütünüyle ele alınarak yazılmış olması, fıkıhın her alanıyla ilgili ıstıhlara yer vermesi, konuları farklı mezheplerin görüşlerine yer vererek aktarması, fıkıh usûlü konuları ve fıkıh tarihine dair atıflara yer vermesi, sistematigi, dili ve anlatım zenginliği gibi birtakım özellikleriyle öne çıkmaktadır. Ayrıca kaynak olarak literatürdeki yeri, önemi ve alanda yürütülen çalışmaların birçoğunun istifade ettiği bir kaynak olmasının yanı sıra Klasik Arapça fıkıh eserleri ile Türkçe eserler arasında köprü görevi görerek, Arapça fıkıh eserlerinin anlaşılmasını kolaylaştırıcı bir yönü de bulunmaktadır. İşte bu ve benzeri sebeplerden ötürü çalışmanın bu bölümünde, fıkıh ilmi içinde yazıldığı dönem ve günümüz için dikkatleri üzerine çekmeyi başarıp büyük bir ilgi ve hayranlık uyandıran *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*'nu, özel olarak ele alınmaktadır. Aşağıda verilen başlıklar yardımıyla öncelikle tanıtımı ve genel özellikleri hakkında bilgiler verilerek, ardından Hanefî mezhebindeki yeri ve önemine değinilmiştir.

3.1. HUKÛK-I İSLÂMÎYYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHÎYYE KÂMUSU TANITIMI

Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*, 1928 tarihinde Harf İnkılabı ile ülkemizde Latin alfabesinin kabul edilmesinin ardından Türkçe yazılan ilk ve en kapsamlı eser çalışması olarak bilinmektedir. "*Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*" adıyla da tanınmıştır. Modern dönemde klasik fıkıh sistematigi ve yöntemine bağlı kalınarak yazılmış olan bu eser, sahip olduğu çeşitli özellikleriyle literatürde türünün son örnekleri arasında yer almaktadır. Yayımlandığı dönemde, İslâm hukuku ve pozitif hukuk alanlarında çalışan akademik çevreler tarafından büyük ilgi görmüş; hem İslâm hukukunu daha bütüncül bir yaklaşımla ele alması hem de mezhepler arası karşılaştırmalı sistematik bir İslâm hukuku kitabı olması sebebiyle yine alanda önemli bir yankı uyandırmıştır. İslâm hukukunda maruf ve makbul olarak bilinen mezheplere ait genel usûl ve ahkâmı, ilk halkadan başlayarak yaşadığı çağa kadar fıkıh ilmine hizmet etmiş müctehidlerin hayatı ve telif ettikleri meşhur eserlerin adlarını da içermesi sebebiyle benzeri şu an dahi bulunmayan alanında özel bir yere sahiptir.¹⁶⁶

"*Hukuk-i İslâmiyye*" unvan ile yazılan bu kitap, İslâm hukukunun başlıca bütün aksamını -ibadetler hariç- içermektedir. Eserin isimlendirilmesine ilişkin olarak Bilmen, giriş

¹⁶⁶ Koca, "Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu", 18/319-320; Talip Türçan, "İlk En Kapsamlı Türkçe Fıkıh Eseri: Hukukî İslâmiyye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kamusu", *Burdur İlahiyat Dergisi* 7 (Aralık 2023), 1-8; Günay, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri*, 49.

bölümünde; “bizim bu eserde *Hukuk-ı İslâmiyye*’den maksadımız, muâmelâta- yani; ukûbâta, münâkehâta, müfârakâta vesair medeni, iktisadi muamelelere- müteallik ahkâm-ı şer’iyyenin heyeti mecmuasıdır.” açıklamasında bulunmuştur. “*İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*” kısmı da ana bölümlerin başında izahı yapılan ıstılahları ifade etmek için verilmiştir. Bu açıdan bakıldığında ismiyle müsemma bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁷

Bilmen’in kaleminden çıkan bu başyapıt, fıkıh ve hukuk alanında yıllar süren mesaisinin karşılığında ortaya çıkmıştır. Hem yaşadığı dönemde halk ve akademik çevreler için elzem bir ihtiyacın karşılanmasına yardımcı olmuş hem de çağlar aşarak insanlık mirası olmayı başarmıştır. Ayrıca *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*’nun İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nce yayımlanmış olması, eserin yayımlandığı dönem itibarıyla dikkate değer önemli bir husustur. Çünkü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tıpkı Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi gibi siyasi tarihimizde yaşanan hukuk devriminin gerçekleşmesinde ve yerleşik hâle gelmesinde önemli bir misyon üstlenen başlıca kurumlardandır. Bu nedenle eski hukuka ait ve ona aynı zamanda inançla bağlı olan eserini, çağdaş hukuk anlayışının hâkim olduğu Hukuk Fakültesi’nce yayımlanması, Cumhuriyet tarihi açısından da önemli bir aşamayı/evrilmeyi göstermekte ve bilimsellik adına bir kazanım teşkil etmektedir.¹⁶⁸

Bunun yanında yine Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında çıkarılan 864 sayılı *Kanunu Medeninın Sureti Mer’iyeti ve Şekli Tatbiki* adlı 1926 tarihli kanun gereğince, önceki hukuk zamanında doğan ihtilaflar ve davalar, mahkemelerde döneminin hukuk tatbikiyle çözüm sunacak şekilde bir uygulama söz konusuysen mevcut düzen ve eğitim sistemi nedeniyle bu ihtiyaç karşılanamamış, mahkemelerde devam eden davalar müddet sekteye uğramıştır. İşte bu eser vesilesiyle içeriğinde eski hukuk uygulamalarına dair bilgilerin derli toplu bir şekilde sunulması hukukçu akademisyenlerin ve tatbikatçıların başlıca başvuru kaynağı olarak o dönemden bu döneme kullanılagelmiştir.¹⁶⁹

Eser yazıldığı dönemde pozitif hukuk çevrelerince de takdir görmüştür. Eser hakkında dönemin önde gelen ilim adamlarından İstanbul Üniversitesi’nin eski rektörü ve hukukçu Sıddık Sami Onar, “*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’nun Temin Edeceği Büyük Faydalar*” adlı yazısında; “İslâm hukukunun yüzyıllar boyunca farklı ulus ve kültüre sahip toplumların sorunlarına yanıt bulmuş olduğu halde günümüzde mukayeseli hukuk alanında hak ettiği yerde olmamasının üzüntüyle karşılanacak bir durum” olduğunu ifade

¹⁶⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/8; Çelik, Ömer Nasuhi Bilmen’in “*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*” Adlı Eserinin İncelenmesi, 68.

¹⁶⁸ Türcan, “İlk En Kapsamlı Türkçe Fıkıh Eseri: Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kâmusu”, 3.

¹⁶⁹ Daha fazla bilgi için bk. Fethi Gedikli, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu’nun İstanbul Hukuk Fakültesi’nce Yayınlanmasının Değerlendirilmesi”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*, ed. Nail Okuyucu (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 97-104.

ederek, Bilmen'in de İslâm hukukunun köklü sistemini, günümüzde rahatlıkla anlaşılabilir şekilde, bütünüyle temel kaynaklara dayanarak ortaya koyup son derece mühim bir iş başardığını vurgulamıştır. Eser için ayrıca, “bugünün ve yarının hukukçuları için orijinal mukayeseli hukuk tetkiklerine, kanun yazıları hazırlayacakları zaman kanunlara esas olacak bilgileri bu değerli eserde bulacaklar” diye eklemiştir. Aynı zamanda Türk hukuk literatürü de kıymetli bir eser kazanmış olduğunu ve İstanbul Üniversite tarafından basılmasından oldukça memnuniyet duyduğunu belirtmiştir.¹⁷⁰

Yine eserin yayımlandığı dönemin İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin dekanı Hüseyin Nâil Kubalı, “*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Yayınlanırken*” adlı makalesinde; “önemli esasların izah edilebilmesi amacıyla dini ve millî değerlere içeriğinde yer veren bir esere özellikle ihtiyaç duyulduğunu, bu anlamda *Kâmus*’un o dönemde böylesine önemli bir ihtiyaca cevap verdiğini” önemle vurgulamıştır. Ayrıca “*Kâmus*’un son derece kapsamlı ve dikkatli bir araştırmanın sonunda ortaya çıktığı belirterek anlaşılması zor meselelerin bile dışardan kolay gibi görünen ancak taklidi yapılamayacak sadelikte ve güzellikte ele alınmış olduğu, en basit konuların bile itinayla yer verildiğini dile getirmiştir.¹⁷¹

“*Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Niçin ve Nasıl Neşredildi*” adlı yazısında dönemin önemli isimlerinden biri olarak bilinen Hıfzı Veldet Velidedeoğlu ise; “asırlardır halkın sorunlarını gideren ve ihtiyaçlarını pekala karşılayabilen İslâm hukukuna dair tam bir *Kâmus*’un yazılmamış olmasının ciddi bir eksiklik olduğunu” dile getirmiştir. Bilmen’in *Kâmus*’u yazdığı haberini aldığı anda, kitabın mutlaka yayınlanması gerektiğini belirtmiştir. Bu süreçte hukuk fakültesinin yönetmeliğine uygun olarak öncelikle eserin bir kopyası, o dönemlerde Ebül’ Ulâ Mardin tarafından okunup incelendikten sonra eserin basılmasına dair gerekçeleri içeren bir rapor hazırlanmıştır. Süreç sonunda eser, 1949 yılında basılmıştır.¹⁷²

Bilmen’in *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*’nun taslağının el yazısıyla yazmış olduğu kısımlarını ciltleyerek hususi kütüphanesine koyduğu bilinmektedir. Eserin söz konusu yazma nüshası, Selahattin Bilmen’in şahsi kütüphanesinde mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak bu nüshalarda birinci ciltte bulunan usûl-i fıkıh bahsi yoktur. Bu bölümün yazımı 1943 yılında tamamlanmıştır. Bu eserin tamamlanması ve basılması Bilmen’in kendi deyimiyle “*Allah’ın bir*

¹⁷⁰ Gedikli, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’nun İstanbul Hukuk Fakültesi’nce Yayınlanmasının Değerlendirilmesi”, 99; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 8/289-290.

¹⁷¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 8/291-294.

¹⁷² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 8/295-296.

lütü” olmuştur. Eserin yayına hazırlanmasında ve yayımlanmasında, Bilmen’in kendisini seven ve saygı duyan yakın arkadaşı Ebül’ Ulâ Mardin’in büyük gayreti olduğunu belirtmektedir.¹⁷³

Eser ilk olarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından, 1949 yılında altı cilt olarak yayımlanmıştır. Eser dört yıllık bir süreç içerisinde ayrı ayrı ciltler halinde basımı yapılmıştır. Birinci cildi 1949, ikinci ve üçüncü ciltleri 1950, dördüncü cildi 1951, beş ve altıncı cildi ise 1952 yılında tamamlaması neticesinde basılmıştır. 1955 yılında da fakülte tarafından kitabın yalnızca birinci cildinin ikinci kez baskısı yapılmıştır. Fakülte bünyesinde eser bin adet olarak basılmıştır. Ardından bazı eklemeler de yapılarak Bilmen Yayınevi tarafından sekiz cilt olarak yeniden basılmıştır.¹⁷⁴

Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu’nun tespit edilen baskıları şunlardır: İstanbul’da, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1949 (ilk baskısı); İstanbul Matbaası, 1951; İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1952-1955 (altı cilt olarak). Daha sonra eser farklı matbaalar tarafından basılmaya başlanmıştır. Söz konusu baskılar ise; İstanbul’da, Nazir Akbasan Matbaası, 1952; Bilmen Basım ve Yayınevi, 1967-1985 yılları arasında (sekiz cilt halinde basılmıştır) ve Özensar Yayınevi, 1999. Ankara’da, 1996 yılında Gündüz Yayınları (altı cilt olarak basılmış). Güncel olarak ise İstanbul’da, Ravza Yayınları, 2013-2018 ve Rabbani Yayınları, 2021 (dört cilt olarak basılmıştır). Çalışmada eserin İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi’ne ait 1985 tarihli baskısının ikinci cildi kullanılmıştır.

Eser ülkemizde gerek İslâm hukuku gerekse de pozitif hukuk alanında çalışma yapan birçok araştırmacı tarafından referans kaynağı olarak kullanılmış ve üzerinde çalışmalar yürütülmüştür. Burada *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*’nu doğrudan konu edinen çalışmalara örnek olarak; 1998 yılında yayımlanan eserin tanıtımının yapıldığı ansiklopedi maddesi,¹⁷⁵ 2001, 2015 ve 2019 yıllarında hazırlanmış üç adet tez,¹⁷⁶ biri Bilmen’in ilmî kişiliği ve fıkıh alanındaki düşüncelerinin yanında *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu* hakkında genel değerlendirmelerini de içeren diğeri eserin içeriğinde yer alan fetvâ nitelikli kaynakların

¹⁷³ Bilmen, *Ömer Nasûhi Bilmen’in Hayatı, Eserleri, Anıları*, 37; Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, 212.

¹⁷⁴ Gedikli, “Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu’nun İstanbul Hukuk Fakültesi’nce Yayımlanmasının Değerlendirilmesi”, 98.

¹⁷⁵ İlgili madde için bk. Ferhat Koca, “Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/319-320.

¹⁷⁶ Bahsi geçen yüksek lisans tez çalışmaları: 2001 yılında yayınlanan; Canan Candan, *Ö. N. Bilmen’in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve 2015 yılında yayınlanan; Mustafa Yüceer, *Ömer Nasûhi Bilmen’in Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kâmusu Adlı Eserinde Geçen Hadislerin Tahrîc ve Değerlendirilmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı) ve 2019 yılında yayınlanan; Esra Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen’in “Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü) bu şekildedir.

tespitine yönelik olarak üç makale¹⁷⁷ ile muhtelif zamanlarda sunulmuş eseri farklı yönleriyle ele alan, müellife dair bilgileri de içeren yayınlanmış üç bildiri metni¹⁷⁸ tespit edilmiştir.

3.1.1. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Dili ve Genel Özellikleri

Ömer Nasuhi Bilmen'in bu nadide eseri, dönemin dildeki değişimler de göz önünde bulundurulduğunda, aradan geçen yetmiş beş yılın ardından dil ve anlatım açısından oldukça başarılı bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. *Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu*, İslâm hukukunun muâmelât ve ukûbât alanları içinde barındırdığı tüm bilgileri, İslâm hukukunun kendine has tekniği ve incelikleri açık ve anlaşılır bir Türkçe ile meselelerin örneklerle izah edildiği konular ve ıstılahlar, net bir şekilde aktarıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu durum günümüzde, yazım ve konuşma dilinde yaşanan değişime ayak uyduramadığından dolayı her kademedен insan için ne yazık ki geçerli olmayıp hukuk alanında çalışma yapan veya hukuk terminolojisine hâkim bir araştırmacı için geçerlidir. Çünkü yazım dili Türkçe olmasına karşın içeriğinde fikhın menşei dil olması hasebiyle ağırlıkla Arapça ve kısmen Farsça sözcükler içermektedir. Bu durum günümüz okuyucuları için, dili açısından oldukça ağır ve ağıdalı bir üslupla yazılmış olması, eserin anlaşılmasını zorlaştırdığını söylemek yanlış olmaz.¹⁷⁹

Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu*'nda, akademik anlamda başarılı bir dil ve anlatım tekniği kullanmıştır. Ancak eserde yabancı isim ve kavramların yazımında transkriptten kaynaklı olduğu düşünülen bazı hatalar bulunmaktadır. Örneğin Hz. Ömer'in isim künyesinde bugünkü yazımından farklı olarak Arapça harflerin okunuşundaki yazımı gibi “عمر ابن الخطاب”, “Ömerübnül'hattab” şeklinde bitişik yazılmıştır. Kastamonu kelimesi yazılarken de yine Arapça “قسطمونی”, “Kastamuni” şeklinde yazılmıştır. Bir diğer örnekte Radâ' (süt emmek; emzirmek); Arapçası “الرضاع”, Reza' şeklinde bir yazım tercih edilmiştir. Bu tür hataların yer almasının sebebi olarak, Latin harfleriyle yazım konusunda ilk deneyimlerin yaşandığı bir döneme denk gelmesi ve henüz tam bir adaptasyonun sağlanamamış olmasından

¹⁷⁷ İlgili makaleler; Talip Türcan, “Ömer Nasuhi Bilmen ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 279-291; Talip Türcan, “İlk En Kapsamlı Türkçe Fıkıh Eseri: Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kâmusu”, *Burdur İlahiyat Dergisi* 7 (Aralık 2023), 1-8; Recep Özdirek, “Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kâmusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)”, *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 19-20 (2016), 117-144.

¹⁷⁸ İlgili bildiri metinleri için; Mehmet Şener, “Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve İslâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/33-51; İbrahim Emiroğlu, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukuk-ı İslâmiyye ve İslahat-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Mantıksal Açısından Değerlendirilmesi”, *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/555-572; Fethi Gedikli, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun İstanbul Hukuk Fakültesi'nce Yayınlanmasının Değerlendirilmesi”, *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017), 97-104.

¹⁷⁹ Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen'in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*, 39; Candan, *Ömer Nasuhi Bilmen'in İlmî Kişiliği ve Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili*, 56.

kaynaklanabileceği gibi, Türk Dil Kurumu'nun kelimelerin yazımında yaptığı güncel değişikliklerin de etkisi olabilir.¹⁸⁰ Eser üzerinde bugüne değin herhangi bir sadeleştirme veya düzenlenme çalışması yapılmadığı için yazım ve dil özellikleri yönüyle orijinallliğini korumaktadır.

Bilmen, öğrenciliği itibarıyla sürekli olarak bir şeyler yazmaya gayret etmiş, birçok eser telif etmeyi de başarmıştır. Öğrenmeye olan ilgi ve sevgisiyle tanınan müellif, dil konusunda kendisini geliştirerek yaşadığı dönem bilimde yazım dili olan Arapça'nın yanı sıra mükemmel düzeyde Farsça ve çeviri yapabilecek kadar Fransızca da öğrenmiştir. Bu sebeple de zengin bir kelime haznesine sahiptir. Edip ve yazar olarak bilinen Bilmen, bu özelliğini hukukçu kimliğine ustaca yansıtarak eserinde, yaptığı izahlarda doğru kelimelerle, az ve öz sözcük öbekleri derin anlamlar vermeyi başarmıştır. Örneğin, sarih ve kinayeli lafızların aktarımı yapılırken: “Şu buğdaydan yemem” ya da “Şu tencereden yemem” gibi ifadeler yardımıyla açıklamıştır. Konumuzla ilgili olarak aile hukukuna ait bir kavramın açıklaması yapılırken “Hakkul'gayr da nikâha manidir” der ve açıklamasında; başkasının menkuhesile izdivac etmek, şer'an memnu olduğu gibi başkasının henüz iddeti vefat veya iddeti talik ile mu'teddesi olan bir kadınla izdivac da memnudur demiştir. Örneklerle de görüldüğü üzere açıklaması yapılan meseleler, günümüzde rahatlıkla anlaşılacak kısa ve veciz ifadelerle anlatılmıştır. Özellikle eser, ağır hukuk diline sahip olan ve anlaşılması güç, kapalı kâideleri barındırmaktadır. Fakat buna rağmen eserde Bilmen, örnekler ve açıklamalar yardımıyla en anlaşılabilir meseleleri bile kolayca anlaşılabilir şekilde sunmayı başarmıştır. Bu hususta Hanefî mezhebinde *kinayeli lafızlarla* ilgili talâk bahsinde ric'î mi bâin mi olduğuna dair hükmün kâidesi açıklanırken kinayeli lafızların neler olduğuna değinmesinin ardından “*mebni nas arasında marufiyet kesb etmiş olduğundan bunlar sarih hükmündendir*” açıklamasında bulunmuştur.¹⁸¹

Fıkıh gibi son derece hassas ve teknik bilgileri çokça barındıran bir alanda, dilin ustaca kullanımı sayesinde son derece akıcı bir üsluba sahip olduğu görülmektedir. Bu dengeyi o kadar iyi kurmuş ki, üslubuna yönelik herhangi bir değişikliğe uğraması halinde bu durum eserin anlaşılmasını zorlaştırabileceği iddia edilmektedir.¹⁸² Ayrıca Bilmen, fikhî hükümlerin aktarımını salt bir bilgi yığını şeklinde nakleden bir âlim olmanın ötesinde, metinlerinin “*edebî*” bir yönü de bulunan bir üslupla yazdığı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda *Hukûk-ı İslâmiyye*

¹⁸⁰ Çelik, Ömer Nasuhi Bilmen'in “*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*” Adlı Eserinin İncelenmesi, 40. Yukarıda verilen örneklerin alıntısı sırasıyla bk. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/441, 3/185, 2/81.

¹⁸¹ Çelik, Ömer Nasuhi Bilmen'in “*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*” Adlı Eserinin İncelenmesi, 39; Yukarıda verilen örneklerin alıntısı sırasıyla bk. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/85, 2/100, 2/184.

¹⁸² Candan, Ömer Nasuhi Bilmen'in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili, 56.

Kâmusu, hem dil yönünden hem ahlaki üslup açısından “edebî” bir eser olarak görülmüştür. Bu sebeple okuruna, bir yandan hükümleri öğretirken bir yandan da hikmet-i teşriyyesi bölümlerinde manevî sorumluluklarına hissettiren bir bakış açısıyla yazmıştır.¹⁸³ Örneğin müellif, hurmet-i musâhere (evlilik sebebiyle meydana gelen hısımlık) konusunda hükümleri aktarırken oldukça farklı bir yol izleyerek okuyucusuna hem kullandığı kelimelerle hükmü merak edilen durum hakkında genel bilgiler sunmuş hem de üslubuyla sosyal ve manevi boyutuna değinmiştir.¹⁸⁴

Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*’nda tespit edildiği üzere konuları olumlu bir üslupla sunmuştur. Kullandığı dil ve anlatım tekniğiyle okuyucusuyla bağ kurmayı başarmış; sahip olduğu iletişim becerilerini nezaketi, bilgi ve tecrübesiyle harmanlayarak kâğıda yansıtabilmiştir. Yukarıda verilen örnekte görüldüğü üzere yasaklardan bahsederken oldukça yapıcı bir üslup kullandığı; muhatabına karşı suçlayıcı ve aşağılayıcı bir tavırdan uzak durduğu, dolaylı olarak ikazlarda bulunduğu eserin birçok yerinde görülmüştür. Bilmen, emirlerden ve yasaklardan bahsederken ilk okuyuşta edinilen izlenim, bireye yönelik söylemlerde bulunduğu. düşünülebilmektedir. Ancak burada yapılan şey, fertleri toplumla ilişkilendirerek meselenin manevi boyutuna değinmesidir. Özellikle konunun içeriğindeki meselelerin hükümlerine dair hikmet-i teşriinden bahsederken, emir ve yasaklamaların bireye olan faydalarından ziyade topluma olan yararları vurgulanmıştır. Hatta toplumu ilgilendiren meselelerde sonuçlara yönelik genel çıkarımlara eserde daha çok yer verildiği görülmüştür.¹⁸⁵

Bilmen’in hükümlerin hikmetleri üzerine yaptığı açıklamaları, hükümlerin bir nevi savunması niteliğini de taşımaktadır. Özellikle yaşadığı dönemde, tartışmalara konu olan İslâm hukukunun çağdaş eğilimler ile bağdaşmayacağı görüşü bağlamında tenkit edilen hükümlerinin hikmet ve felsefesini ele alış biçimi, fıkıhın Batılı hukuk düzeni karşısında güçlü ve her çağda geçerli bir hukuk düzenini olduğuna dair temsil ettiği tarafa ilişkin bir vurgu taşımakla birlikte, fıkıhın genel eğilimle olan uyumunu gösterme gayretini de içermektedir. İslâm hukukunu savunma ihtiyacı, Bilmen’in yaptığı bazı izahlarında daha baskın bir hale alarak gelenekte o ölçüde gösterilmeyen dikkat ve hassasiyetin gelişmesine yol açmıştır. Hatta klasik dönemde dahi rastlanmayan birtakım vurgular onun eserinde ön plana çıkmıştır. Bu duruma teaddüd-i zevcât (çok eşlilik), talâk yetkisi ve tefvîz-i talâka ilişkin getirdiği izahlar örnek olarak

¹⁸³ Ali İhsan Pala, “Ömer Nasûhî Bilmen’in Fikhî Eserlerinde Fıkıh Usûlü Kurallarını Uygulaması”, *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006) (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 1/271-294.

¹⁸⁴ Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen’in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*, 39. Ayrıca bk. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/98.

¹⁸⁵ Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen’in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*, 40.

gösterilebilir. Bu husus oldukça önemsenmiş ve hemen her başlıkla ilgili olarak hikmet-i teşriyyesine meselesine değinilmiştir.¹⁸⁶ Çünkü Bilmen bu çalışma vesilesiyle, Allah'ın koyduğu hükümlerin hikmet ve amaçlarını, bireyler ve toplum için sağlayacağı yararları ele alarak burada temel prensibi ortaya koymayı amaçlamıştır. “Maslahatların nevîleri ve hükümleri” ana başlığı ile, “Şer’î hükümlerin esbâbı ve hikmeti teşriyesi” alt başlığı olmak üzere iki başlık altında hikmeti teşrii hakkında ayrıntılı bir biçimde hükümlerin hikmetlerine dair bilgilere yer vermiştir. Dahası bu konuyla ilgili olarak içeriğindeki muâmelât ve ukûbât alanları kapsamına giren otuz beş konuya da ayrı ayrı bu bağlamda yer vermiştir. Ayrıca yine bu konuların dışında kalan yaklaşık on sekiz konunun daha özel ve ayrıntılı bir şekilde sebep, hikmet ve amaçları üzerinde durulmuştur. Çalışmada ise aile hukukuna dair olan (münâkehât ve müfârakât) konu başlıkları altında toplamda on yedi bahiste hikmet-i teşriyyesine değinilmiştir.¹⁸⁷

Eserin geneline bakıldığında, *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*’nda klasik ve çağdaş fıkıh kaynaklarının çoğunda karşılaşılmayan bazı özellikleri mevcuttur. Bunların başında, içerisinde 1400 kadar terim ve tanımın yer almasıdır.¹⁸⁸ Bu sayı sekizinci cildin sonunda yer alan indekste tekrarlar da dahil edildiğinde 1682’ye yükselmektedir. Böylece bir araştırmacı ilgili konuyu daha kolay kavrayabileceği gibi ihtiyaç duyduğunda aradığı kavrama da kolaylıkla ulaşabilmektedir.¹⁸⁹

Bir kavram açıklanırken öncelikle sözlük ve terim anlamları verilmiş, genel kullanım alanları yanı sıra kök veya çoğul hali ve manası, eş veya zıt anlamları, ilgili kavramdan türeyen yeni kavramlar bazen bir örnek yardımıyla bazen de konu ile alakalı diğer kavramlarla ilişkilendirilerek açıklanmıştır. Kavramların yerine göre fâkihlere (fukaha), usûlcülere (usûliyyûn) göre ve hatta Ebu Hanife’ye göre bazı kavramların izahlarına yer verilmiştir. Yine duruma göre kavramların daha çok bilinen ve kabul edilmiş birden çok tanımı bulunurken, bazı tanımların sonunda kavram için kullanılan diğer isimleri de eklenmiştir. Özellikle miras (ferâiz) hukukuna dair terimler, tanımlanırken örnek üzerinden açıklamalarla desteklenmiştir. Eserde on dördüncü kitapta verasete dair hükümler başlığıyla yer alan konunun tamamında yer alan kavram ve madde açıklamalarının ardından küçük tablolar kullanılarak anlatım desteklenerek

¹⁸⁶ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/199-203, 203-214; Daha fazla bilgi için bk. Türçan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”, 434.

¹⁸⁷ Türçan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen-Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”, 434; Türçan, “Ömer Nasuhi Bilmen ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, 288-289.

¹⁸⁸ Koca, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, 18/319-320.

¹⁸⁹ Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen’in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*, 40; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 8/301-319.

okuyucuya eski hukukta yer alan taksimat bu yolla aktarılmaya çalışılmıştır.¹⁹⁰ Bazı kavramların diğer ıstılahlardan ayrılan özellikleri belirtilip daha teknik-özel bir ayrıma gidilmiş, terimlerin çerçevesi konu bağlamında belirtilerek anlam kargaşasından kurtulması sağlanmaya çalışılmıştır. Bazı kavramların İslâm diniyle birlikte kazandığı yeni anlamlar belirtilmiş ve “... demek ki..., anlamına gelmektedir.” şeklinde açıklamalarla olası yanlış anlaşılmalara önüne geçilmeye çalışılarak önemli noktaları vurgulanmıştır. Bazı kavramların ise delil, illet, mutlak gibi alan özelinde fikhî anlamlarına yönelmiştir. Fıkıh usûlü içerisinde *re’y* ve *kıyas* gibi genel kavramlar arasındaki nüanslara değinilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bazı kavramların tanımları ise bağlamına uygun olarak fıkıh usûlü, tefsir, hadis, belagat ve mantık gibi ilimlerle bağlantısı kurularak tanımlaması yapılmıştır.¹⁹¹

Eserin yapısal olarak kendisini o dönemde özel kılan diğer bir özelliği ise sekizinci cildin sonuna eklenen ve içeriğindeki otuz kitabın; cilt, sayfa numarası ve konu başlığının yer aldığı umumi bir fihristle genel bir tanıtımının yapılmasıdır. Yine aynı teknikle cilt, sayfa numarası verilerek ve konu başlıklarının baş harfleriyle alfabetik olarak sıralandığı ayrıntılı bir indekste ayrıca eklenmiştir. Yine sekizinci cildin sonunda eserin tamamında yer alan kavramların, alfabetik olarak sıralandığı bir dizin bölümü hazırlanmış, kavramların cilt ve sayfa bilgilerine yer verilmiştir. Eserin yapısı bakımından hem bütün ciltleri hem de sekizinci cildi bir araştırmacının araştırmasını kolaylaştırmak üzere dizayn edildiği gözlemlenmiştir. Ayrıca birinci, ikinci, üçüncü, beşinci, altıncı ve sekizinci ciltlerinde “...başlıca me’hazler” başlığı altında eserin içeriğinde kullanılan Hanefî ve Hanefî mezhebi dışında diğer mezheplerin kitapların isimlerinin de yer aldığı basit bir kaynakçalar da eklenmiştir.¹⁹²

Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu’nun o dönemde kendisini alanındaki diğer eserden ayıran bir başka özelliği ise ele alınan konunun tek mezhebe göre aktarılmıyor oluşudur. Mukayeseli bir şekilde ağırlıkta Hanefî mezhebi olmak üzere fikhî konularda Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî, Zâhirî, İbâzî, Zeydî, Caferî gibi diğer fıkıh mezheplerine; itikâdî konularda ise Mâtürîdî, Mu’tazilî ve Eş’arî gibi makbul ve meşhur kabul edilen mezheplere göre yazılmıştır. Ayrıca karşılaştırmalı olarak her mezhebin meseleye dair ilgili görüşü, o mezhebin literatüründeki temel kaynaklardan yararlanılarak verilmiş olması da yine akademik anlamda ciddi bir başarıdır. Bu sebeple mezhepler arası mukayeseye dayalı araştırma yapmak isteyenler için bu eser, Türkçe yazılmış kaynaklar arasında hiç şüphesiz oldukça önemli ve değerli bir yere sahiptir. Yine müctehidlerin

¹⁹⁰ Örnek için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 5/243.

¹⁹¹ Daha fazla bilgi için bk. Emiroğlu, “Ömer Nasuhi Bilmen’in *Hukuk-ı İslâmiyye ve Islahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*’nun Mantıksal Açısından Değerlendirilmesi”, 559; Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen’in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*, 40-42.

¹⁹² İlgili bölüm için bk. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 8/300-348.

konu bağlamında meselelere nasıl baktıkları ve sonrasında nasıl çözümler ürettikleri eserde derli toplu bir şekilde sunulması da alan araştırmacıları için bir anlamda hukukî düşünce sisteminin kurulmasına imkan sağlarken, hukukî problemleri çözebilme melekesi kazanımı konusunda yardımcı olmuştur.¹⁹³

Eser, klasik eserlerin anlayışına sahip olarak görülse de Bilmen'in aldığı eğitim ve Mecelle tecrübesinin ardından medeni hukuk alanında bir "doktrin" oluşturma çabalarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Modernleşmenin de etkisiyle meselelere dair yapılan izahların maddeler halinde sunulması ve hikmet tartışmalarına yer verilmesi eseri klasiklerden ayıran özelliklerinde birisidir. Eserin birinci cildinde yer alan usûl ve tarihçe bölümü de onu, alanında yazılan diğer kitaplardan ayırmaktadır.¹⁹⁴

Bilmen'in kaleme aldığı *Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu* Türk hukuk tarihi ve mukayeseli hukuk çalışmalarına yönelik sağladığı büyük bir katkılar da kuşkusuz onu benzersiz kılan bir başka özelliğidir. Fıkıh alanında verdiği eserler, ülkemizde dikkate değer bilimsel bir seviyeye kavuşmuş ve bu alandaki çalışmalara önemli katkılar da bulunmuştur. Eser, tek başına İslâm hukuku alanında çalışan araştırmacılar için referans kitap olma özelliğine sahiptir. Bunda en temel etken, çok sonraları *Reddu'l Muhtar*, *Fetavay-ı Hindiyeye*, *Bidayetu'l-Müctehid*, *el-Mebsût* gibi fıkıhın tüm konularını kapsayan klasik eserlerin çevirilerin yapılmasına rağmen kapsamı itibarıyla derli toplu bir şekilde telif edilen ilk Türkçe kaynak olması yanı sıra fıkıh bilgisine itibar edilen, geleneğe hâkim ve halihazırdaki düzeni bilen biri olarak tanınan Bilmen tarafından yazılmış olmasından kaynaklıdır. Bilhassa fikhî terimlerin doğru telaffuzunda ve manalarının anlaşılmasında, Bilmen'in eseri, İslâm hukuku alanında yapılacak bilimsel çalışmalar için referans olma niteliğini günümüzde de hiç şüphesiz korumaktadır.¹⁹⁵

3.1.2. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Telif Sebebi

Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu müellifin, otuz beş yıllık memuriyet hayatı süresince tamamlanamamış olan dört farklı projenin kapsamlı bir şekilde yeniden gözden geçirilmesi sonucunda vücuda gelmiştir.¹⁹⁶

Bilmen'in bu eseri kaleme almasının altında yatan elbette pek çok sebep vardır. Bu sebeplerin neler olduğuna başlamadan önce İslâm hukuku sahasında Arapça yazılmış binlerce eser bulunmaktadır. Ne var ki bu alanda bütün aksamını ihtiva eden Türkçe yazılmış tek bir eser

¹⁹³ Şener, "Ömer Nasûhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu", 1/46-47.

¹⁹⁴ Eyyüp Said Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (Eylül 2017), 9-126.

¹⁹⁵ Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen -Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-", 436.

¹⁹⁶ Özdirek, "Hukukî İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye Kamusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)", 117.

mevcut değildir. İşte Bilmen, bu duruma olan üzüntüsünü “halbuki Türkler asırlarca İslâm hukukunu kabul etmişler ve uygulamalarında bununla hükmetmişlerdir. Bugüne gelindiğinde üniversitelerde Roma hukuku dersleri okutulurken daha yarım asır evveline kadar hükümleriyle idare edilen bu hukukun dersleri okutulmamaktadır” şeklinde dile getirerek, eserin başlıca yazılış nedenini ve motivasyonunu belirtmiştir. Hem bir milletin hak ettiği değere ulaşmasını sağlamak hem de bir toplumun hafızasında uzun yıllar yer edinen bilgilerin unutulmaması adına gösterdiği yüksek çabanın bir ürünü olarak işte bu eser kaleme almıştır.¹⁹⁷

Aşağıda maddeler halinde Bilmen’in *Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu*’nun hazırlamasının başlıca gerekçelerinden bahsedilmiştir.

- Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi’den (ö. 1921), İslâm hukukunun münâkehât-müfârekât (aile hukuku) özelinde muâmelât ve ayrıca ukûbâta dair Hanefî mezhebi merkezli hükümlere yer veren mecelle-i küllîye halinde bir eser meydana getirilmesi istenmiş ve bir heyet kurulmuştur. Heyette, Bilmen de yer almıştır. Görevi kapsamında fetva kitaplarında “Nikâh” bahsiyle alakalı olarak yaklaşık 1600 madde bizzat müellif tarafından tercüme çalışması yapılmıştır. Ancak bu çalışma, heyet başkanı olan Ali Haydar Efendi’nin şeyhülislâmlık görevinin sona ermesiyle yarım kalmış, Bilmen de bu işi tamamlamak istemiştir.
- Cumhuriyet Dönemi’nde Hukuk İlmini Yayma Kurumunca, İslâm hukukunun bütün konularını içeren “Kâmus” adlı bir proje başlatılmış, Bilmen de bu projeye ceza ahkâmına dair çalışmasıyla katkı sunmuştur. Ancak diğer bölümler tamamlanamadığı için sonuçsuz kalmış, neticede bundan rahatsızlık duyan Bilmen, benzer bir çalışma yapmak istemiştir.
- Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Türkçe olarak kaleme alınan İslâm hukukunun bütününe içine alan bir kaynağın olmaması, var olanların da nitelik bakımından yetersiz bulunması,
- Harf inkılabının ardından o döneme kadar Latin alfabesiyle yazılmış İslâm hukuku alanında yazılı bir kitabın bulunmaması,
- “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye” adlı kanun metninin muâmelâtla ilgili başlıca konularına yer vermesi dolayısıyla da eksik kalan kısımları tamamlama isteği,
- Mecelle üzerine yazılan şerh ve haşiyelerin dağınık ve konu bakımından dar ve sınırlı hükümler içeriyor olması,

---

¹⁹⁷ Bilmen, *Ömer Nasûhi Bilmen’in Hayatı, Eserleri, Anıları*, 36.

- Türkçe olarak kaleme alınan eserlerin ekseriyetinde Hanefî mezhebine göre yazılmış olması ve diğer mezheplerin görüşlerinin de yer verildiği bir eser yazmak istemesi,
- Türkçe'ye çevirisi yapılan Arapça fıkıh kitapların düzensiz bir yapıda olması,
- Osmanlı hukuk sisteminin özellikle son döneminde kendisini hissettiren Kodifikasyon çalışmaları neticesinde ortaya çıkan birikim ve tecrübenin, Cumhuriyet dönemine gelindiğinde göz ardı edilmesiyle bu birikimin unutulması ve sonraki nesillere aktarılamaması riski de yine bu çalışmanın hazırlanmasını gerekli kılan başlıca sebepler arasında gösterilmektedir.¹⁹⁸

3.1.3. Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Sistematiği ve Muhtevası

Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu, sistematiği ve muhtevasıyla sadece bir lügatten ibaret olmayıp birçok yönüyle dikkat çeken oldukça önemli bir eserdir. İslâm hukuku ve Roma hukuk sistematiğinin bileşimiyle oluşturulmuş başta amme, miras, aile, ceza gibi genel hukuk alanlarının yanında vasiyet, vakıf, arazi gibi konuları ve hatta usûle dair bahisleri de içine almış, en ince teferruatına kadar incelenmiş, dil ve anlatım yönüyle de mükemmel şekilde izah edilmiş tam teşekkülü bir hukuk kitabıdır.¹⁹⁹

Eserde yazılan meselelerin aktarıma dair belirlenen düzenle ilgili olarak, “kolayca zapt ve ihata edilebilmek maksadıyla muhtelif serlevhalar altında tertip ve tasnife tabi tutulmuş, bu hususta en ziyade olanı ile Alâüddîn Ebû Bekr el-Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâ'i 'u 'ş-şanâ'i 'fî tertîbi 'ş-şerâ'i'* kitabından faydalanılmış” olduğu bizzat müellif tarafından belirtilmiştir.²⁰⁰

Eser, biçimsel yönüyle klasik fıkıh kitaplarıyla benzerlik göstermektedir. Konu ve meselelerin aktarımı kitâblar (bölümler) şeklinde sunulmuştur. Otuz ana Kitâptan (bölümden/başlıktan) meydana gelmiş olan bu eserde ayrıca bölümler de kendi arasında alt bölümlere/başlıklara ayrılmıştır.

Eserde fikhî hükümler yani fûrû'u'l-fıkha dair konular, yirmi sekiz ana kitap halinde tasnifi yapılmış ve incelenmiştir. Sırasıyla eserin muhtevasında yer alan konular; münâkehât, müfârekât,²⁰¹ neseb ve hizâne, nafaka,²⁰² cezaî ahkâm, harb ve cihad hukuku,²⁰³ Devlet-i

¹⁹⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 8/3-4; Koca, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, 18/319-320; Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen'in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*, 37-39; Şener, “Ömer Nasuhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, 1/36.

¹⁹⁹ Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, 218.

²⁰⁰ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/7.

²⁰¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/5-173, 174-394.

²⁰² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/395-443, 444-517.

²⁰³ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 3/7-331, 332-440; 4/5-71.

İslâmiyye'nin varidatı, emanetler, hibeler,²⁰⁴ vakıflar,²⁰⁵ vasiyet, veraset ve intikâl ahkâmı,²⁰⁶ bey-ü şirâ, şüf'a,²⁰⁷ icare, kefalet, havale, vekâlet,²⁰⁸ rehin, şirketler, mefkudlar, lakidler ve lukatalar, hacr ile izn ve ikrah, gasb ve itlâf,²⁰⁹ sulh ve ibrâ, ikrar, dâvâlar, beyyineler, kazâ ve fetva²¹⁰ bunların haricinde ayrıca usûl-i fıkıh,²¹¹ fıkıhın tarihçesi ile fukahânın tabakatı,²¹² konuları ile toplamda otuz kitaptan oluşmuştur.

Eserin içeriğini çeşitli belge ve kaynaklarla zenginleştiren Bilmen, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ile Osmanlıda uygulanan 1274 tarihli Arazi Kanunnamesi ve 1331 tarihli İntikal Kararnamesi gibi kanun ve kararnamelere de konuların aktarımında ve anlaşılmasında yardımcı olması hasebiyle yer vermiştir.²¹³ Ayrıca eserde Mecelle'nin doksan dokuz kâidesine yer vermiş ve bu kâideleri şerh etmiştir.²¹⁴ Bununla birlikte Hanefî fâkihlerinden Hasen el-Kerhî'nin (ö. 340/952) *er-Risâle fi'l-uşûl* eserinde tespit etmiş olduğu on altı kâide ile Necmüddîn en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) bu kâidelere getirdiği izahlarına ve yine son dönemden Şam müftüsü Mahmûd Hamza'nın (ö. 1887) *el-Fevâidu'l-Behiyye fi'l-Kavâidi'l Fıkhiyye* adlı eserinde yer alan on sekiz kâide ve şerhi olmak üzere şerhleriyle birlikte toplamda yüz otuz üç kâideye yer vermiş, kısaca bunları örneklerle açıklamıştır.²¹⁵

Eserin tamamında bir sistem dahilinde öncelikle her ciltte bahsi geçen konuya ilişkin bilinmesi elzem olan ıstılahlar ana konunun ilk kısmında yer verilmiştir. Bu yapılırken açıklanacak kavram, parantez içine alınarak ve numaralandırılarak sunulmuştur. Bazı durumlarda kavramların tanımı ve ek açıklamaları birlikte verilmiştir. Söz konusu bu açıklamalar, kavramın manasının konu dahilinde daha iyi anlatmak yahut mezhep içi veya mezhepler arasındaki kullanımına değinmek amacıyla verilmiştir.²¹⁶

²⁰⁴ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 4/72-143, 144-222, 223-283.

²⁰⁵ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 4/284-380; 5/5-114.

²⁰⁶ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 5/115-206, 207-408.

²⁰⁷ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 6/5-130, 131-155.

²⁰⁸ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 6/156-243, 244-285, 286-310, 311-368.

²⁰⁹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 7/5-56, 57-207, 208-266, 267-326, 327-395.

²¹⁰ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 8/5-36, 37-80, 81-117, 118-203, 204-285.

²¹¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/11-299.

²¹² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/301-474.

²¹³ Türcan, "Ömer Nasuhi Bilmen ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu", 286. İlgili bölüm için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 5/391-406.

²¹⁴ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/254-29.

²¹⁵ İlgili bölüm için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/290-299.

²¹⁶ "28- (Bülûg) : *Lugatte vusûl, kavuşma demektir. Istilahta: çocukluk çağıının nihayet bulmasıdır.*" Bu kavram aktarılırken bülûğ çağıyla ilgili olarak yaşın başlangıcından bahsedilirken mezhep içi görüşün ne olduğuna da değinilmiştir. İlgili bölüm ve daha fazla bilgi için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/7.

Terimler bölümünün ardından konuya başlandığında, yeni başlıktan sonraki bütün paragraflar aynı şekilde numaralandırılmıştır. Numaralandırma işlemi ise terimlerin sona erdiği sayıdan devam edilmiştir. Bu yönüyle eser, modern bir hukuk kitabı görünümüne sahiptir.²¹⁷

Eserde hem müellifin hem de yaşadığı toplumun kahir ekseriyetinin mensup olduğu Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınmış; ancak Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirî mezheplerine de konu bağlamında mukayesesine ihtiyaç duyulması halinde değinilmiştir. Hükümlerin ilke olarak, delilleri ayrıca zikredilmemiştir. Müellif, bu hususla ilgili olarak ise delillere yer vermesi durumunda eserin hacmini artacağını gerekçe göstermiş, onun yerine cümle sonlarında ilm-i hilaf türü eserlere veya daha ayrıntılı olarak konuya yer veren fıkıh kaynaklarına yönlendirmeyi yeterli görmüştür. Bu itibarıyla eserde ayrıca tahlil, tenkit ve tasniflere gidilmemiştir. Bunun yanında yine bazı konularda hükümlerin gerekçelerini özellikle de mezhepler arasında görüş ayrılıklarına neden olan ictihadi deliller kısa anekdotlar şeklinde yeri geldikçe belirtilmiştir.²¹⁸

Bir konuda Hanefî mezhebine ait görüşler belirtildikten sonra diğer mezheplerin görüşlerine yer verilirken, çoğu zaman parantez (...), bazen de çift işaretli parantez << (...) kullanılarak, hukukî meseleler arasındaki ihtilaf veya ittifak noktalarına²¹⁹ dair hususlara dikkati çekilerek okuyucunun bunlar arasında karşılaştırma yapılabildiği bir sistemle aktarımı yapılmıştır.²²⁰

Öte yandan bazı durumlarda da konu içeriğinde sadece Hanefî mezhep özelinde görüşlerin neye göre verildiğini belirtmiştir. Ancak bu yapılırken, söz konusu farklı ictihad veya özgün görüş, metin içerisinde detay denilebilecek bilgilerden sonra paragraf sonunda yalnızca “*Fethül Kadir*” gibi eser ismi veya “*Serahsî*” gibi müelliflerin adları, duruma göre parantezli ya da parantezsiz olarak yer verildiği görülmüştür. Bilmen, çoğu yerde eserin ismini aynı bu şekilde ya çok kısa haliyle veya tek kelimeyle ya da yalnızca müellifin adına yer vererek eserden bahsetme yolunu tercih etmiştir.²²¹ Yine metin sonlarında önemli noktaları işaret etmek amacıyla uyarı niteliğinde bilgilendirmelere ve konuya ilişkin referanslara yer verilmiş, böylece tekrarlardan ve konunun dağılması ihtimalinden kaçınılarak okuyucu için zaman israfının

²¹⁷ Örnek için: “*Nikâhın Mukaddimatı = Nişanlanmak*

78-: *Nişanlanmak merasimi, nikâhın bir mukaddimesidir, ...*” ilgili bölüm için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 5/10.

²¹⁸ Türcan, “Ömer Nasuhi Bilmen ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, 285.

²¹⁹ Örnek olarak: 85-: *Nikâhın ilan edilmesi müstahsendir. Nikâhtan dolayı velîme de mendubdur.*

« (Malikilere göre nikâhın aleni bir surette akdi mendub ve zıfâdan evvel ilan ve izharı meşruttur.) bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/13.

²²⁰ Çelik, Ömer Nasuhi Bilmen’in “*Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*” Adlı Eserinin İncelenmesi, 46.

²²¹ Örnek için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/15.

önüne geçilmiştir. Bu yaklaşım tarzıyla da eserdeki konunun okuyucunun zihninde anlam kargaşasına yol açmasının önüne geçilmesi sağlanmıştır.²²²

Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu’nun muhtevasına gelince; 30 Kitap (Ana Bölüm başlığı), 22 Mukaddime, 73 Bölüm başlığı, 6 Mebhas,²²³ 8 Lâhika,²²⁴ 1 Zeyl²²⁵ ve 5 Makale’den²²⁶ oluşmaktadır.

Eserin genelinde incelenilen bir konunun muhtevasının aktarılmasında izlenen sistematüğının sunulmasına ilişkin olarak, çalışmanın konusu aile hukuku olduğu için ilgili kitaba dayanması sebebiyle aşağıda ikinci cildi esas alınarak hazırlanmış olan bir tablo ile gösterimi uygun görülmüştür. Nitekim söz konusu bu düzen diğer ciltler içinde geçerlilik arz edip, muhtevanın aktarılmasında benzerlikler taşımaktadır.²²⁷

²²² Örnek için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/27.

²²³ Sadece 3. ciltteki 2. Bölüme ait Hudûd konusu 6 “mebhas”lere ayrılmıştır. Bu sayede müellif hudûd bahsini, “Mahiyeti, Zinâ ve Zinâ Haddi, Kazif Haddi, Hamr Haddi, Sirkad Haddi ve Sirkat-i Kübra” olmak üzere konu içinde ayrıntılı bir şekilde kaleme almıştır. İlgili bölüm için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 3/187-304.

²²⁴ Bazı bölümlerin içinde ek bilgi anlamına gelen “Lâhika” başlıklarıyla ayrılmış kısımlar mevcuttur. Bunlar *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*’nda sırasıyla: 1. Lâhika: “Bir Akdin İki Tarafına Bir Şahsın Tevelli Edip-Edememesi”, 2/19; 2. Lâhika: “Hayvânât ve Nebâtât Hakkında”, 2/514; 3. Lâhika: “Tesbîb-i Benât Meselesi”, 5/259; 4. Lâhika: “Kur’a Hakkındadır”, 7/172; 5. Lâhika: “Yalan Yemin Hakkında”, 8/189; 6. Lâhika: “İslâm’da Mûsâvât”, 8/221; 7. Lâhika: “İlâmların, Hüccetlerin Temyizi Hakkında”, 8/241; 8. Lâhika: “İslâm’da Milli Hâkimiyet Hakkında”, 8/ 248.

²²⁵ Yine ek bilgi anlamına gelen bir adet de zeyl bulunmaktadır. Söz konusu kısım: “Arazii Emiriyye ve Mevkufenin İntikalâtı Hakkındadır”, Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 5/389-406.

²²⁶ İki müellifimize ait olup diğerleri ise eser hakkında yazılan ve sonradan kitaba eklenmiş makalelerdir. Bunlar sırasıyla: Kendisinin yazdığı; “İslâm Fıkhnın Müstakil Bir Müessese-i Hukukiyye Olduğu” bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/323-326. Ve “İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini” bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 8/270-285. eserde yer alan diğer makaleler ise şu şekildedir: Sıddık Sami Onar, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu’nun Temin Edeceği Büyük Faydalar”, Hüseyin Nâil Kubalı, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Yayınlanırken” ve Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Niçin ve Nasıl Neşredildi”. Makaleler sırasıyla bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 8/289-290, 291-294, 295-296.

²²⁷ Yukarıdaki tablo hazırlanırken söz konusu çalışmadan yararlanılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Şener, “Ömer Nasûhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu”, 1/38-45.

Tablo 1: *Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* İkinci Cilt Sistematigi ve Muhtevası

İKİNCİ CİLT		
Bir Mukaddime, Dört Kitap, On Bölüm, Üç Lâhika'dan oluşmaktadır.		
Kitabın Adı	Kitabın İçeriği	Sayfa Aralığı
MUKADDİME	Aile Hukuku	3-4
ÜÇÜNCÜ KİTAB : MÜNÂKEHÂT (Evlenme) konusu üç bölüme ayrılmıştır.	Birinci Bölüm : Nikâha ait ıstılahlar (77 adet ıstılahın tanımına yer verilmiştir.). Nikâh konusu (21 alt başlıkla konu işlenmiştir.). Lâhika; Bir akdin iki tarafına bir şahsın tevelli edip edememesi. İkinci Bölüm : Muharremât (Evlenme Engelleri) konusu (24 alt başlıkla konu işlenmiştir.). Üçüncü Bölüm : Mehir konusu (21 alt başlıkla konu işlenmiştir.).	5-173
DÖRDÜNCÜ KİTAB : MÜFÂRAKÂT (Boşanma) konusu üç bölüme ayrılmıştır.	Birinci Bölüm : Müfârakâta ait ıstılahlar (63 adet ıstılahın tanımına yer verilmiştir.). Nikâhın Feshi ve Talâk konusu (24 alt başlıkla konu işlenmiştir.). Lâhika; Üç talâk hakkında tafsilat. İkinci Bölüm : Muhâlea, İ'lâ ve Zihâr konuları (21 alt başlıkla konu işlenmiştir.). Üçüncü Bölüm : Liân, Hiyari Tefrika ve İddet konuları (23 alt başlıkla konu işlenmiştir.).	174-394
BEŞİNCİ KİTAB : NESEP ve HİDÂNE konusu iki bölüme ayrılmıştır.	Birinci Bölüm : Nesep ve Hidâne'ye ait ıstılahlar (15 adet ıstılahın tanımına yer verilmiştir.). Nesep konusu (4 alt başlıkla konu işlenmiştir.). İkinci Bölüm : Hidâne konusu (8 alt başlıkla konu işlenmiştir.).	395-443
ALTINCI KİTAB : NAFAKA konusu iki bölüme ayrılmıştır.	Birinci Bölüm : Nafaka ait ıstılahlar (20 adet ıstılahın tanımına yer verilmiştir.). Zevciyyet Nafakası konusu (14 alt başlıkla konu işlenmiştir.). İkinci Bölüm : Usul ile Fûruun vesairenin nafakaları konusu (9 alt başlıkla konu işlenmiştir.). Lâhika; hayvanat ve nebatat hakkında.	444-517

3.2. HUKÛK-I İSLÂMİYYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHİYYE KÂMUSU'NUN HANEFİ FIKIH LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

3.2.1. Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Kaynak Olarak Değeri

Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu hem bir Kâmus olma özelliği taşıması hem de fûrû türünden eserler arasında klasik doktrine sadık kalınarak hazırlanmış olması itibarıyla Hanefî literatüründe önemli bir yere sahiptir. Söz gelimi fûrû bir eser olmasıyla literatürdeki yeri hakkında, öncelikle bilindiği üzere Hanefî literatürü oluşumu ve yazımı Ebû Hanefî'ye yöneltilen fikhî soruların ve o çağda yaşanan sorunların tartışılıp cevaplandığı ders halkalarında aktarılmasının ardından öğrencileri vasıtasıyla yazıya geçirildiği bilinmektedir. Ebû Hanîfe ve ilk nesil Hanefî fâkihlerinin görüşleri etrafında oluşan fıkıh doktrini, III.-IV./IX.-X. yüzyılda tedvin edilen eserler İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin “*Zâhirü'r-Rivâye*”²²⁸ grubunda altı ve “*Nâdirü'r-Rivâye*”²²⁹ grubunda altı kitap ile Hanefî fikhının iskeletini oluşturmuştur.²³⁰

Ardından devam eden halkada mezhep içinde uygulamaya esas olacak hükümlerin yer verildiği birçok esere yer verilmiştir. Bunlardan bazıları Tahâvî'nin (ö. 321/933), Hâkim eş-Şehîd'in (ö. 334/945) ve Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar* adlı eseridir. Ayrıca Alâüddîn es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Tuhfetü'l-fukahâ*, Burhânüddîn el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *Bidâyetü'l-mübtedî* ve *el-Hidâye*, Mecdüddîn el-Mevsîlî'nin (ö. 683/1284) *el-Muhtâr*, İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Mecma'u'l-bahreyn*, Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Kenzü'd-dekâ'ik*, Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrüşşerîa'nın (ö. 730/1329-30) *Vikâyetü'r-rivâye*, Debûsî'nin (ö. 430/1039) *el-Esrâr fi'l-fürû*, Serahsî'nin (ö. 483/1090) *el-Mebsût*, Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâ'i'u's-şanâ'i*, Osmân ez-Zeylaî'nin (ö. 743/1343) *Tebyînü'l-hakâ'ik* gibi fûrû türünde bir çok önemli kaynak eser de sayılabilir.²³¹ Bu eserler takriben IX./XV. ve X./XVI. yüzyıllarına kadar Osmanlı Devletinde oldukça rağbet görmüş daha sonra yeni durumlar karşısında kaleme alınan ve meşhur olan Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-hükkâm*'ı ile İbrâhim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mülteka'l-ebhur*'u gibi şer'î/hukukî alanda yazılan bu kaynaklara müracaat edilmiştir.²³²

²²⁸ Zâhirü'r-Rivâye; İmam Muhammed eş-Şeybânî'nin kaleme aldığı *el-Aşl*, *el-Câmi'u's-şagîr*, *el-Câmi'u'l-kebîr*, *es-Siyerü'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât* adlı eserlerden oluşmaktadır. Bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, “Zâhirü'r-Rivâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/101-102.

²²⁹ Nâdirü'r-Rivâye; İmam Muhammed eş-Şeybânî'ye ait olan *el-Hârûniyyât*, *el-Cürcâniyyât*, *el-Keysâniyyât*, *er-Rakkiyyât*, *Ziyâdâtü'z-Ziyâdât* ve İmam Ebû Yûsuf'un *el-Emâlî* adlı eserlerinde oluşmaktadır. Bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, “Nâdirü'r-Rivâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/278-280.

²³⁰ Ali Bardakoğlu, “Hanefî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/1-21.

²³¹ Ahmet Özel, “Hanefî Mezhebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/21-27.

²³² Özel, “Hanefî Mezhebi”, 22-23.

Tanzimat dönemi itibarıyla Osmanlı Devleti'nde hukuk sahasında kendini hissettiren gerek adli teşkilatlanma gerekse kanunlaştırma alanında köklü düzenlemelerin yapıldığı bilinmektedir. Bunun neticesinde ise ortaya çıkan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* adlı çalışma Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki kurulun gayretleriyle yazımı gerçekleştirilmiştir. Nitekim *Mecelle*, İslâm hukukunun klasik literatüründe olduğu gibi bir konu meseleci metoda bağlı kalınarak Hanefî mezhebi ekseninde hazırlanmıştır. Sonraki yıllar bu türden eserlerin yazımına devam edilmiştir. Nihayetinde Bilmen'in söz konusu eseri, diğer mezheplerin görüşlerine de yer vermekle birlikte Hanefî mezhebinin geleneksel tarzında kaleme alınan son eser olarak sayılmaktadır. Hanefî mezhebi literatürü içerisinde eseri değerli kılan bir diğer husus ise, konularını işlerken özellikle klasik dönem fıkıh kitaplarında yer alan ulemânın görüşlerini naklederek bugüne sâdıkanane bir şekilde taşımasıdır. Kendisinde sonraki dönem için birçok kitabın yazımına kaynaklık etmiş, klasik ve modern arasında köprü olmuştur.²³³

Bilmen'in *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*'nu Hanefî fıkıh literatüründe değerli kılan diğer bir husus ise; Kâmus literatüründe bilinen önemli eserlerden biri olmasıdır. Kâmus; kısaca sözlük bilimi manasında kullanılmaktadır. Hemen her alanda olduğu gibi sahip olduğu teknik terimleri sebebiyle İslâm hukukunun da kendine özgü bir terminolojisi vardır. Bu terimler ancak izahlarıyla birlikte hazırlanan sözlükler/kâmuslar sayesinde öğrenilebilmektedir. Neticede İslâm hukuk terminolojisinin özel inceleme alanı haline gelmesi ve ilgili literatüre dair ilk müstakil eserlerin verilmesi IV. asra denk gelmektedir.²³⁴

Bu alanda ilk öncü eser Ebû Mansûr el-Herevî'ye (ö. 370/980) ait olan *ez-Zâhir fî ġarîbi elfâzi's-Şâfi'i*'dir. Usûl alanında sözlük türünde ilk yazılan eser ise Hasen b. Fûrek'e (ö. 406/1015) ait olan *el-Hudûd fî'l-uşûl*'dür. Söz konusu bu eser, aynı dönemde kaleme alınmış diğer eserler gibi fıkıh bablarına göre düzenlenerek konuya ilişkin bağlantısı ortaya konularak yazılmıştır. Bu yazım düzeni, terimlerin daha kolay kavranmasını sağlamış olsa da dizini sebebiyle aranılan terime kolayca ulaşılmasını zorlaştırmıştır. VII. yüzyıla gelindiğinde, Hanefî mezhebine mensup olan Burhânüddîn el-Mutarrizî'nin (ö. 610/1213) sözcüklerin ilk iki harfine göre düzenlediği ve ilk alfabetik lügat çalışması kabul edilen *el-Muğrib fî tertîbi'l-Mu'rib*'i adlı eseri yazılmıştır.²³⁵

Günümüzde alfabetik sözlükler daha çok tercih edilmiş olsa da, her dönemde konularına göre tertip edilen sözlük örneklerine de rastlanmaktadır. Hanefî mezhebi özelinde kaleme alınan

²³³ Özel, "Hanefî Mezhebi", 22-23; Mehmet Âkif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/231-235; Koca, "Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu", 18/319.

²³⁴ Şahin, "İslâm Hukuk Terminolojisinin Oluşumu ve İlgili Literatür", 148-149

²³⁵ Halis Demir, "İslâm Hukukunda Hudûd Ve Istilah Edebiyatı", *Turkish Studies-Türkoloji Araştırmaları* 11/5 (2016), 199-226.

örnekler arasında başta Necmüddîn Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Ṭılbetü't-talebe fi'l-ıstılâhâtı'l-fıkhiyye*'si, Kâsım b. Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) *Kitâbü Takrîbi'l-Garîb*'i ve son dönemde ise Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kâmusu* gibi önemli eserler telif edilmiştir.²³⁶ Literatürümüzde farklı özelliklere sahip bu türden birçok eser kaleme alınmıştır.

Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu da, İslâm hukukuna ait terimlerin konularına göre tertip edilerek sunulduğu, son döneme ait kâmus/sözlük örneklerinden birisi olarak bilinmektedir. Eserde belirlenen terimler, ilgili konunun geçtiği yerin başlangıcında verilmiş olup terimlerin tanımı ve izahlarının ardından; fikhî konularda başta Hanefî, Malikî, Şafîî, Hanbelî, Zahirî, Caferî, İbâzî gibi fıkıh mezheplerine; itikâdî konularda ise Mâturîdî, Mu'tezilî ve Eş'arî mezheplerine göre ele alınarak işlenmiştir. Bu durum, hem konunun hem de konuda yer verilen terimlerin daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır.²³⁷

Yukarıda belirtilen hususların yanında, *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında baş gösteren değişim ve dönüşüm taraftarı hukukçular tarafından İslâm hukukuna yönelik küçümseyici tavırların ve tenkitlerin arttığı bir dönemde yaşayan bir âlim olarak Bilmen, bir milletin hafızasında ve uygulamalarında asırlarca yürürlükte olan şer'î hükümlerin kaynağını savunma ihtiyacı duymuş ve bu eser bunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü, İslâm hukukunun muhteviyatına ve inceliklerine vakıf olan kişilerin sayısının ciddi anlamda azaldığı bir zaman diliminde yazılan bu kitap, müslümanların dini/hukukî problemlerine ışık tuttuğu gibi aynı zamanda Türk hukuk tarihi ile İslâm hukukunun klasik doktrinini araştırmak isteyen hukukçular açısından hiç şüphesiz vazgeçilemeyen güvenilir bir kaynak eser olmuştur. Ayrıca, ülkemizde mukayeseli hukuk çalışmalarının hazırlanmasında önemli bir yere de sahiptir. Nitekim, bazı konularda pozitif hukukçuların, yürürlükte olan hukuk sistemi ile tarihi hukuk olarak kabul edilen Osmanlı hukuk sistemini karşılaştırmasında kullanılan kaynaklar arasındadır. İslâm hukukçuları için de mezhepler arasındaki görüş farklılıkları aktarması yönüyle de bilimsel açıdan oldukça önemlidir. Dönemin hukukçularının görüş ve düşüncelerine yer verilen kısımda, eserin niteliği ve kaynak olarak değerinin ortaya konmasında ölçüt olarak değerlendirilebilir.²³⁸

Pratik hayatta da kendisine yer bulan, oldukça önemli bir başucu eserdir. Nitekim *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*'nda müellif, İslâm hukukunun genel amaçları yanı sıra, hükümlerin

²³⁶ Demir, "İslâm Hukukunda Hudûd Ve İstilah Edebiyatı", 200-226.

²³⁷ Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen'in "Hukûk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu" Adlı Eserinin İncelenmesi*, 33-34.

²³⁸ Koca, "Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu", 18/319; Türcan, "Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen-Türkiye'deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı", 436-437.

ardındaki esaslarına dair yaptığı açıklamalarında yaygın olarak kamu menfaati ve maslahatına, toplumsal yapının uyum ve istikrarının sürekliliğin korunmasına, insan fitratına uygun olarak insan onurunun ve haysiyetinin savunulmasına, etik değerlerin yüceltilmesine ve adâlet mekanizmalarının işlerliğine ve sosyal gelişimin desteklenmesi gibi birçok temel ilke ve hedeflere dair vurguların yer aldığı da görülmektedir. Belirtilen tüm bu hususlar, aynı zamanda pozitif hukuk düzeninin genel amaçlarıyla örtüştüğü ve uygun olduğu da açıktır.²³⁹

Mecelle'nin ilk doksan dokuz kâidesine ve bunların izahlarına yer vermesi bakımından Mecelle'nin mukaddimesine dair Türkçe yazılmış bir şerhi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Osmanlı Arazi Kanunnamesi ve intikal kararnamesine,²⁴⁰ Osmanlı devletinde yaygın olarak kullanılan çeşitli ölçü birimleri ve ölçme araçlarına (mikyaslar) dair bilgi ve belgelere,²⁴¹ Osmanlı'nın son dönemlerine ait cezalara ilişkin Kastamonu, Sinop, Bolu gibi şehirlerdeki mahkemelerin i'âm ve infaz²⁴² uygulamalarına ilişkin açıklamalara yer vermesi açısından hukuk tarihimizdeki yargılamaların bir bölümüne ait düzenlemelerine ait bilgilere kaynaklık teşkil etmektedir.²⁴³ Barındırdığı tüm bu özgün özellikleriyle günümüzde halen farklı sahalardaki araştırmacılar için hem asli bir kaynak hem de çalışma konusu olma niteliğini taşımakta ve değerini korumaktadır.

3.2.2. Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nda Kullanılan Kaynaklar

Ömer Nasuhi Bilmen'in, hukuk ilmi için yirminci yüzyılda kaleme aldığı bu eser, ilgili literatürün eksiksiz taranması ve kaynakları kullanma gücüyle, müthiş bir çabanın sonucunda ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Fürû fıkha dair konuların işlendiği bütün ciltlerde, her meseleyle alakalı olarak ya doğrudan birincil kaynaklara başvurulmuş veya o kaynakları referans alması yönüyle kabul görmüş eserler kullanılmıştır. Kullanılan eserlerin en tipik özelliği, mezheplerin temel kaynakları olarak bilinmesidir. Bu kaynakların çoğunluğunu fetva kitapları oluşturmuştur. Başlığında fetva kelimesi geçen yahut içeriğinde racih ve müfta bih görüşlere yer veren fetva kitapları kategorisine ait, toplamda otuz adet fetva türü kitaptan yararlanılmıştır.²⁴⁴

²³⁹ Çelik, *Ömer Nasuhi Bilmen'in "Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu" Adlı Eserinin İncelenmesi*, 72, 75-78.

²⁴⁰ İlgili bölümler için bk. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 1/8, 254-299; 5/391-396, 399-405.

²⁴¹ Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 4/120-143.

²⁴² Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 3/184-186.

²⁴³ Türcan, "İlk En Kapsamlı Türkçe Fıkıh Eseri: Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu", 6-7; Türcan, "Ömer Nasuhi Bilmen ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu", 287-289.

²⁴⁴ Özdirek, "Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)", 118-119.

Hanefî fıkıh kitaplarının ağırlıkta yer aldığı *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu*'nda temel fıkıh kitapları ile yazılan şerh ve haşiyeler arasında en muteber kaynaklara yer verilmiştir. Hanefî mezhebi dışındaki Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî, Zâhirî ve İbazi'ye gibi mezheplere ait temel kaynakların da kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca, konunun yazımında ve anlatımında fıkıh literatürünün belli alanlarına ait daha özel ve ayrıntılı olarak kalem alınmış Usûl-ü fıkıh, tabakat, kaza ve kavâid türü eserlerden de yararlanılmıştır. Bunların haricinde yine hadis, siyer ve lügat kitaplarının da kullanıldığı görülmektedir. Mezheplerine göre tasnif edilen temel kaynaklar ve diğer yardımcı kitaplara ait künye bilgileri, *Hukuk-ı İslâmiyye Kâmusu* hakkında yapılan çalışmaların incelenmesi neticesinde derlenmiştir.²⁴⁵ Kullanılan kitapların isimleri ve yazarlarına dair bilgiler, tezin Ekler²⁴⁶ bölümünde liste halinde verilmiştir.

---

²⁴⁵ Kullanılan kaynakların tespitinde yararlanılan çalışmalar için bk. Koca, "Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu", 18/320; Özdirek, "Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)", 125-141; Candan, Ö. N. Bilmen'in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili, 46-50; Çelik, Ömer Nasuhi Bilmen'in "Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu" Adlı Eserinin İncelenmesi, 77-89

²⁴⁶ Bk. Tez Metni, 117-124 (Ek 2).

Tablo 2: *Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* 'nda Kullanılan Kaynakların Sayısı

Cilt	Kitab Sayısı	Kitab Adları	Kullanılan Kaynak Sayısı
Birinci Cilt	2	Usûl-i Fıkıh - Tabakâtu'l Fukahâ	45
İkinci Cilt	4	Münâkehât - Müfârekât Neseb ve Hizâne - Nafaka	75
Üçüncü Cilt	2	Cezaî Ahkâm - Harb ve Cihad Hukuku	69
Dördüncü Cilt	4	Devlet-i İslâmiyye'nin Varidatı (Vergi Hukuku) - Emanetler - Hibe - Vakıflar	122
Beşinci Cilt	2	Vasiyet (Miras Hukuku) Veraset ve İntikâl Ahkâmı	56
Altıncı Cilt	6	Bey' ve Şirâ (Ticaret Hukuku) Şüf'a (Ön alım) - İcare (Kiralama) - Kefalet - Havale - Vekâlet	55
Yedinci Cilt	5	Rehin - Şirketler - Mefkud, Lakid (Kayıp Kişi) ve Lukata (Buluntu Eşyalar) - Hacr ile İzn ve İkrâh - Gasb ve İtlâf	107
Sekizinci Cilt	5	Sulh ve İbrâ - İkrâr - Dâvâlar - Beyyine ve Şahadet - Kazâ ve Fetvâ (Yargılama Hukuku)	53
Toplam Kitap ve Kaynak Sayısı		30	582

Yukarıdaki tablo, her bir cilt için kullanılan kaynakların sayısal gösterimini içermektedir. Kullanılan kitap sayısına ilişkin verilen rakam, birinci, ikinci, üçüncü, beşinci, altıncı ve sekizinci ciltlerin kaynakçalarında yer alan eserlerin sayımının yanı sıra tüm ciltlerin tamamının taranması neticesinde tespit edilmiştir. Kaynakların toplam sayısına, tekrar eden kitaplar da dahil edilmiştir. Söz konusu tabloda ayrıca ciltlerde yer alan konu başlıklarına da yer verilmiştir.²⁴⁷

²⁴⁷ Tablo için bk. Şener, “Ömer Nasûhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu”, 1/50.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. HUKÛK-I İSLÂMÎYYE VE ISTİLÂHÂT-I FIKHÎYYE KÂMUSU'NDA MÛNÂKEHÂT (EVLENME) VE MÛFÂREKAT (BOŞANMA) KİTAPLARINDAKİ KÂİDELER VE İSLÂM AİLE HUKUKUYLA İLİŞKİSİ

Fıkḥî kâideler, hiç şüphesiz fıkḥ ilminin önemli kazanımlardan biridir. Asırlar boyunca gerek teorik gerekse de pratik düzlemde ferdi ve toplumsal yönü bulunan birçok fıkḥî meselenin, müctehidler tarafından ele alınıp sistematik bir şekilde çözümlenmesine katkı sağladığı bilinmektedir. Bu kâideler, fıkḥî düşüncenin gelişimine katkı sağlayarak fıkḥın daha iyi anlaşılması ve genel mantığını yansıtmasının yanı sıra, müctehide hükmün belirlenmesi sürecinde yardımcı olmakta, meselelerin kolayca kavranması ve meleke haline gelmesinde destekleyici bir rol oynamaktadır. Yine müctehidler için herhangi bir konu hakkındaki hükümlerin oluşturulma gerekçeleri, veciz ve kısa bir şekilde açıklanarak ifade edilen kâideler, fıkḥla ilgilenen her seviyedeki ilim insanına kolaylık sağladığını belirtmek yanlış olmayacaktır.²⁴⁸ Bu sebeple kâideler sayesinde fıkḥın genel yapısı ve kapsayıcılığı, zaman ve mekân fark etmeksizin uygun bir yetkinlikte olduğu anlaşılabilmekte ve hükümlerin geri planındaki mantığı daha iyi kavranarak fūrû fıkhı dair konularda sonraki dönemlerde de uygulanabilmektedir. Söz konusu bu kâideler ya İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân ve sünnet ile bunlarla bağlantılı olan kaynaklara dayandırılarak ya da klasik fıkḥ müktesebatına dayandırılarak oluşturulan ictehadlar doğrultusunda cevaplar üretmektedir.²⁴⁹ Çalışmada ele alınan eserde, müellifin aile hukukuna ilişkin meseleleri ve çözümleri, münâkehât (evlenme) ve mûfârekât (boşanma) başlıkları altında incelemiştir. Bu bölümde, çalışmanın konusunu da oluşturan ve fıkḥın usûl ile arasındaki ilişkiyi kurmaya yarayan küllî kâidelerin fūrû fıkhıdaki kullanımına dair bilgilere yer verilmektedir.

4.1. MÛNÂKEHÂT (EVLENME) KİTABINDAKİ KÂİDELER VE FÛRÛ FIKIH İLE İLİŞKİSİ

Nikâh akdiyle kurulan evlilik birliğini ifade eden “münâkehât” kavramı, fıkḥta aile hukukuna dair meselelerin yer aldığı bölümün genel adı olmasının yanı sıra Bilmen'in eserinin ilgili cildinin başlığı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Müellif, birçok konuyu içeriğinde barındıran bu başlık altında öncelikle nikâh akdi ve evlilik, muharremat (evlenme engelleri) ve mehir konularını alt başlıklar halinde kendi içerisinde bir bütünlük arz edecek şekilde sunmuştur. Aşağıda ise öncelikle konuya ilişkin genel bilgilere yer verilmiş, ardından *Hukuk-ı*

²⁴⁸ Zıryan Mohammed Pıraka, *Zekerıyyâ el-Ensârî'nin Esne'l-Metâlib Adlı Eserinde Aile Hukuku İle İlgili Kaideler* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 3.

²⁴⁹ Murat Karacan, “Güncel Meselelerin Kavâid-i Fıkhiyye İle Temellendirilmesinin Fıkḥî Değeri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mevzu – Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (Eylül 2024), 29-59.

İslâmiyye Kâmusu’nda yer alan kâideler sırasıyla; usûl kâidesi, küllî kâideler ve dâbitlar olmak üzere tasnifi yapılarak bunların fûrû fıkıh ile ilişkisi açıklanmıştır. Bilmen’in *Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu*’nda benimsediği yöntem ve sistematığe bakıldığında geneli itibarıyla fûrû fıkıhın usûl ile irtibatının kâideler vasıtasıyla kurulduğu ve meselelerin izahında kâidelere yer verildiği görülmektedir. Söz konusu bu durum, eserde bazen açıkça bazen de dolaylı olarak o kâideyi çağrıştıran ifadeler aracılığıyla aktarıldığı tespit edilmiştir.

4.1.1. Nikâh Akdi ile İlgili Kâideler ve Fûrû Fıkıh ile İlişkileri

Nikâh kelime olarak sözlükte; birleştirmek, bir araya getirmek, zamm ve cem (eklemek ve toplamak); evlilik; cinsel ilişki anlamlarına gelmektedir. Nikâh terimiyle ifade edilen evlenme, İslâm hukukunda bir akid/sözleşme olarak değerlendirilmektedir.²⁵⁰

Nikâh kelimesi fıkıh terminolojisinde, şer‘an aranan şartlar çerçevesinde aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını geçici olmaksızın birleştirmelerini sağlayan akdi ve bu yolla eşler arasında meydana gelen evlilik ilişkisinde karşılıklı hak ve sorumlulukları ifade etmektedir. Literatürümüzde hem nikâh hem de zevâc kelimeleri “evlenmek, evlilik akdi, evliliğin taraflarını oluşturan eşler” manalarında yaygın biçimde kullanılmaktadır.²⁵¹

Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu*’nda nikâh kavramını, “hakikat manasında aslolanın karşılıklı faydalanmak; yani cinsî münasebet, mecazen ise bir âkid” olarak açıklamaktadır.²⁵² Buradan hareketle nikâh; hem birliktelik hem de sonucunda tarafların yerine getirmekle mükellef oldukları birlikte yaşamak, mehir vermek, nafaka ve mirastan pay alma hakkı gibi sorumlulukların yer aldığı bir akiddir.²⁵³

Nikâh akdinin uygun bir şekilde gerçekleşmesi için kadın ve erkekte öncelikle birtakım şartların yerine getirilmesi ve tarafların evlenmek istediklerini şahitleri huzurunda açıkça bildirmeleri gerekmektedir. Fıkıhta nikâhın şartları; bir nikâh akdinin hukuka uygun meydana gelmesini sağlayan nikâh akdinin in‘ikad şartları, akdin sahit ve muteber olmasını temin eden sıhhat şartları, akdin yapıldığı andan itibaren başka herhangi bir hususa muhtaç olmaksızın geçerli olmasını sağlayan nefâz şartları ve nikâhın devamını sağlayan, feshine imkan vermeyen lüzûm şartları olarak dörde başlık halinde tasnifi yapılmıştır. Özetle, bir erkek ve bir kadın

²⁵⁰ Rağıb el-İsfahani, “n-k-h Maddesi”, *el-Müfredat Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş -Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 1084.

²⁵¹ Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcani, “n-k-h Maddesi”, *et-Ta’rifât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 241; Fahrettin Atar, “Nikâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/112-117.

²⁵² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/5,

²⁵³ Atar, “Nikâh”, 33/112; Vehbe ez-Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd. (İstanbul: Risale Yayınları, 1994), 9/27; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 456.

evlenmek istiyorsa tam eda ehliyetine sahip olmaları ve aralarında evlenmeye engel bir durumun bulunmaması gerekmektedir. Daha sonra tarafların iki şahit huzurunda (ya da iki kadın bir erkek) icap ve kabulü ifade eden lafızları açıkça söylemeleri veya çeşitli yollarla belirtmeleri gerekmektedir.²⁵⁴

Evlenmenin meşruiyeti nasslarda açıkça belirtilmemiş olsa da teşvik edici birçok ayet ve hadis bulunmaktadır. Nûr suresinde “*İçinizdeki bekarları, kölelerinizden ve cariyelerinizden iyi olanları evlendirin. Eğer yoksul iseler, Allah onları lütfu ile zenginleştirir. Allah lütfu bol olandır, her şeyi bilendir.*”²⁵⁵ ayeti bunun en açık örneklerinden biridir. Hz. Peygamber (s.a.v) bu konuyla ilgili: “*Evlenmek benim sünnetimdir. Fıtratımı seven sünnetimi yerimi getirsin.*”²⁵⁶ veya “*Ey genç topluluğu! Aranızdan evlenmeye gücü yetenler evlensin.*”²⁵⁷ hadisiyle evliliğin önemine vurgu yapmıştır. Bu ibarelerden hareketle evlilik teşvik edilen önemli bir durum olduğu açıkça görülmektedir.

İslâm’da evliliğin meşruiyetinin hikmeti, dinin zaruri olarak her şartta korunmasını istediği ilkelerden biri olan neslin korunmasıyla ilintili olarak değerlendirilmektedir. Zira neslin sağlıklı bir şekilde oluşması ve devam etmesi İslâm toplumu için oldukça önemlidir. Dolayısıyla kişinin doğrudan kendisini haramdan koruması ve toplumda bozulmaları önlemek açısından evliliğe büyük bir önem atfedilir. Zira İslâm hukukunda evlenme bir yönüyle sosyal bir muamele bir yönüyle de ibadet olduğundan bahsedilmektedir.²⁵⁸

Evlenmenin hükmüne dair fukaha; bunun evlenecek kişinin durumuna göre farz/vâcip, mendup/sünnet, mekruh veya haram olabileceğini belirtmiştir. Örneğin; evlenmediği takdirde zinaya düşme olasılığı kesinlikle bilinen, malı ve sağlığı yerinde olan kadın ve erkek için evlenmek farz olarak nitelendirilmiştir. Aynı şekilde evlendiğinde karısına ve ailesine kötü davranacağı bilinen, sorumluluk ve adalet bilincinden uzak olan bir erkeğin evlenmesi ise mekruh veya haram olabileceğine dair görüşler mevcuttur.²⁵⁹

²⁵⁴ Daha fazla bilgi için bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/263-265, 267-269; Nuri Kahveci, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Hikmet Yayınevi, 2014), 106-114.

²⁵⁵ en-Nûr 24/32.

²⁵⁶ Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma’u’z-Zevâ’id ve Menba’u’l-Fevâ’id*, thk. Hüsâmeddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetü’l-Kutsî, 1994), 4/202.

²⁵⁷ Buhârî, “Nikâh”, 3; Ebü’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi’u’s-Şâhih*, thk. Muhammed Fuad el-Abdulkaki (Beyrut: Daru’l İhya, 2010), “Nikâh”, 1.

²⁵⁸ Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Hâşiyetu reddi’lmuhtâr ale’d-Dürri’l-Muhtâr şerhu Tenvîri’l-Ebsâr* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1992), 3/3; Zühaylî, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, 9/29; Mehmet Hüsrevoğlu, *İslâm’da Evlilik ve Boşanma Hukuku* (Kayseri: Arznet Yayıncılık, 2010), 9; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 128.

²⁵⁹ Daha fazla bilgi için bk. Ebü’l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhiyâr Metni el-Muhtâr li’l-Fetvâ*, çev. Tevhit Ayengin (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 281; Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2/41; Mehmet Soysaldı, *Kur’an ve Sünnet Işığında Evlenme ve Boşanma* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1997), 13-14.

Aşağıda *Hukûk-ı İslâmiyye Kâmusu*'nda nikâh akdi ile ilgili tespit edilen kâideler ve bunların fûrû yansımaları üç başlık halinde yer verilmiştir.

4.1.1.1.Usûl Kâideleri ve Fûrû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Ameller niyetlere göredir.*²⁶⁰ Bu kâide *Kâmus*'ta tam olarak geçmemekle birlikte konuya ilişkin yapılan değerlendirmeler ışığında kâidenin kapsamına giren ifadelerin mevcut olduğu tespit edilmiştir. Niyet olmaksızın sevap elde edilemeyeceği hususu fâkihler tarafından fıkıhın çeşitli konularında belirtilmiştir. Burada fukahaya göre nikâh, ibadete yakın muamelelerden birisidir. Öyle ki evlenmenin, kişinin kendisini nafîle ibadete adamasından daha faziletli olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca nikâh akdiyle ilgili hem erkek hem kadın için dinî ve dünyevi açıdan pek çok yararı da bulunmaktadır. Kadınların korunması, barınma ve beslenme gibi ihtiyaçlarının karşılanması ve nafakaların sağlanması gibi hususlar dünyevi yararlarına örnek gösterilirken, nefsin zinadan korunması, neslin devamlılığının sağlanması, toplum sağlığı ve düzeninin korunması da dinî faydaları arasında sayılmaktadır. Evlilikten sevap kazanmak için kişinin bu amaç doğrultusunda niyet etmesi gerekmektedir. Fukahanın görüşüne göre mutedil kişiler için evlenmek müekked sünnet kapsamında değerlendirilmiştir.²⁶¹ Konuyla alakalı olarak Bilmen, eserinde bu kâideyle ilintili olarak *nikâh; sünneti nebeviyedir*,²⁶² bazı durumlarda nafîle ibadetlere devamdan daha efdaldır²⁶³ şeklinde belirterek bu hususa işaret etmektedir.

b) *Kelâmın i'mâli ihmalinden evlâdır.*²⁶⁴ Yani bir kelâmın bir manaya hamli mümkün oldukça ihmaline, yani manasız olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Kâidenin açıklamasında söze bir anlam vermek, onu anlamsız bırakmaktan daha önemlidir denmektedir. Akli başındaki bir kişinin söylediği bir sözün anlamının bulunması gerektiği öncelikle dikkate alınmalıdır. Sarf edilen sözün önce hakiki anlamının bulunup bulunmadığı araştırılır, varsa gereği yerine getirilir. Şayet bu mümkün olmazsa mecazî mana aranır, bulunursa o anlam verilir. Bu şekilde sözün kullanılması sağlanır. Bu, sözün anlamsız sayılıp terk edilmesinden daha iyidir.²⁶⁵ Bu kâidenin konuyla irtibatı kurulurken Bilmen, Hanefî fukahasının nikâh kavramını tanımlamasından yola

²⁶⁰ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 76.

²⁶¹ Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 42-47; Dilaver Selvi, *Delil ve Örnekleriyle Kadın ve Aile İlmihali* (İstanbul: Semerkant Yayınları, 2011), 63-68.

²⁶² “Evlenmek benim sünnetimdir. Kim yüz çevirirse benden de yüz çevirmiş sayılır.” Hadis için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen İbn Mâce*, nşr. Mahmud Muhammed Mahmud Hasan Nassar (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), “Nikâh”, 1; Ebu Dâvûd Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani, *Süneni Ebû Davud*, Nşr. İzzuddin Dilli-İmad et-Tayyar (Beyrut: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 2015), “Sünnet”, 1.

²⁶³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/45; Serahsî, *el-Mebusut*, 4/358; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 88.

²⁶⁴ Mecelle Madde 60.

²⁶⁵ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 146.

çıkarak; “Bir akiddir ki, kasden mülki mut’ayı ifade eder” şeklinde tarif etmiştir. Nikâh için, “vetiy ve akdi izdivaç manalarında iştiraki lafzı ile müşterektir. Bu rivayet muteber değildir. Çünkü iştirak, mecâza nazaran mercuh ve hilafı asıldır” demiştir. Fıkıhta nikâh; “aralarında evlenme engeli olmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını birleştirmelerini sağlayan bir âkid ve bu yolla eşler arasında meydana gelen evlilik ilişkisinin adıdır” şeklinde belirtilerek nikâhtan kasdın ne olduğu açıklanmaktadır. Burada kâide, eylemlerin sözlere bağlı olduğuna işaret etmektedir.²⁶⁶

c) **Zarûretler memnu‘ olan şeyleri mübah kılar.**²⁶⁷ Kâidenin açıklamasında zaruret için; yasak olan şeyin işlenmesini caiz kılan özürdür denmiştir. Mübah ise; kanun koyucunun katında yapılıp yapılmamasının eşit olduğu şeydir. Ancak bu maddede sözü edilen mübahlık, sorumlu olmama konusunda, mübah muamelesinin geçerli olacağı anlamında kullanılmıştır.²⁶⁸ Bu kâide de yine fukaha tarafından birçok fer‘î meselenin çözümünde kullanılmıştır. Bu konuda ise İslâm dininde bir erkeğin mazaret belirtmeksizin kendisine nikâhı düşen yani haram olmayan bir kadına bakması; “Mümin erkeklere söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar...”²⁶⁹ ayeti gereğince caiz görülmemiştir. Fakat bu bağlamda müellif, evlilik niyetiyle bir erkeğin, evleneceği kadını nikâhtan önce görmesi caiz olduğunu belirtmiştir. Burada üstü kapalı bir şekilde bu kâidenin kullanım alanına atıfta bulunulmuştur.²⁷⁰ Çiftlerin aile birliğinin sağlanması ve devamlılığı için birbirlerini tanımaları amacıyla görüşmelerine izin verilmiştir. Bu hususta en açık delil ise Hz. Peygamber’in (s.a.v); “Git ve onu gör. Çünkü görmek, birbirine ısınmanız için daha iyidir.” hadisidir.²⁷¹ Bu konu İslâm aile hukuku kitaplarında tarafların böylesine önemli bir taahhüt altına girmeden önce herhangi bir olumsuzluk yaşanmaması adına birey ve toplum yararının gözetildiği nikâh öncesinde alınan bir tedbir uygulanmasıdır. Hanefî mezhebinde evli olmayan fakat evlenmek niyetini açıkça beyan eden çiftlerin birbirini görmesine belirli ölçüler dairesinde izin verilmiştir. Son dönem İslâm aile hukuku alanında kaleme alınan *el-Ahkâmü’ş-Şer’iyye fi’l-Ahvâli’ş-Şahsiyye*’sinde Kadri Paşa konuyla alakalı olarak; “bir erkeğin evlenmek maksadıyla talip olduğu kızın eline ve yüzüne alıcı gözle bakması caizdir fakat fitneye mahal vermemek kaydıyla. Tarafların vücut ve sağlık durumunun şeriatın müsaade ettiği ölçüde her yönüyle incelenmesi caizdir” ifadesine yer vermektedir.²⁷²

²⁶⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/14.

²⁶⁷ Mecelle md. 21.

²⁶⁸ Yıldırım, *Mecelle’nin Külli Kâideleri*, 78.

²⁶⁹ en-Nûr 24/29.

²⁷⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/13.

²⁷¹ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi‘u’ş-Şâhîh*, thk. Muhammed Fuad el Abdülbaki (Beyrut: Daru’l İhya, 2010), “Nikâh”, 74; Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi‘u’l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf (Beyrut: Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1998), “Nikâh”, 5.

²⁷² Muhammed Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku (Hanefî Mezhebi Esaslı)*, çev. İsmail Hünerlice-Selim Öztürk (İstanbul: Muallim Neşriyat, 2020), 19; Muhsin Koçak vd., *İslâm Hukuku* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018), 153.

d) *Mânây-ı hakîkî müteazzir oldukda mecâza gidilir.*²⁷³ Lafzın gerçek manasının anlaşılması mümkün olmaz veya çok zor olursa mecazî anlama başvurulur. Aksi takdirde sözün anlamsız sayılıp hükümsüz kalması gerekir. Gerçek mananın da anlaşılmasının mümkün olmaması, işin aslından, örften ya da dinden kaynaklanmaktadır.²⁷⁴ Nikâh akdinde kullanılan lafızlar sarîh veya kinayeli olabilir. Akid yapıldığı sırada “*nikâh ettim, nikâhladım, nikâhla aldım, tezevvüç ettim, kabul ettim*” ibareleri birer sarîh lafızdır. İslâm hukukçuları fıkîh kitaplarında sözlü yapılan irade beyanı için icap ve kabûl kelimelerini kullanılmıştır. Nikâh akdi sırasında kullanılan kelimelere hüküm verilmesi ve onların nerede nasıl kullanılması bağlamında kelimenin sonundaki kip önemlidir. Söz konusu icap ve kabulün ise mazi (geçmiş zaman) kipiyle yapılması durumunda nikâh akdinin kurulacağında ittifak etmişlerdir. Bir erkek bir kadına şahitlerin huzurunda “Ben seni nikâhladım” der ve kadın da cevaben “Ben de kendimi sana nikâhladım” demesi halinde nikâh vaki olur. Çünkü “nikâh” kelimesinin mazi kipinde kullanımı ile akdin o anda gerçekleştiği kabul edilir.²⁷⁵ Bunun dışındaki kiplerde ise ihtilaf vardır. Kullanılan lafız şimdiki zaman kipinde ise akdi o anda yapmaya delalet eden bir karine olmalıdır. Örneğin erkek “Şu kadar mehirle seni nikâhlıyorum” deyip kadının da ona “Kabul ediyorum” demesi halinde, geleceğe yönelik vaat olmaması koşuluyla akdin gerçekleşeceği kabul edilir. Akdin o anda yapıldığını gösteren bir karine yok ise, bu durumda söylenen söz gelecekte yapılmak üzere verilen bir söz niteliğindedir ve sözün ihmalî ile sonuçlanır. Nikâh akdinde taraflar emir kipi de kullanılabilir. Şöyle ki bir erkek nikâh akdi yapmak maksadı ile “Beni kendine nikâhla” demesi halinde kadının da “Sana kendimi nikâhladım” şeklinde cevap vermesiyle nikâh akdi gerçekleşir. Hanefîlere göre emir lafzı ile erkek kadına vekâlet vermiş olur ve erkeğin bu ifadesi “Seni vekil ettim, beni kendine nikâhla” manasına gelir. Kadın ise bir taraftan asil, diğer taraftan erkeğin vekili konumundadır. Son olarak soru kipi barındıran cümlelerle icap olmaz.²⁷⁶

4.1.1.2. Küllî Kâideler ve Fürû Fıkîh ile ilişkileri

a) *Mükâtebe muhâtaba gibidir.*²⁷⁷ Gaipten kitap hâzırdan hitab gibidir. Yani, uzaktan yapılan yazışmalar, yüz yüze yapılan sözleşmeler hükmündedir. Ancak bunun kabulü için, yapılan yazışmanın usulüne uygun olması gerekir. Duvara ve ağaca yazma gibi teamül dışı şeyler ile suya ve havaya yazma gibi akıl dışı ve ciddiyetsiz uygulamalar, hukukî anlamda yazışma olarak kabul edilemez. Usûlüne uygun yapılan bir yazışmanın, örfen bilinen bir

²⁷³ Mecelle md. 61.

²⁷⁴ Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 147.

²⁷⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/14-17.

²⁷⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/17-18. Daha fazla bilgi için bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/263-264.

²⁷⁷ Mecelle md. 69.

şekilde, yazısı okunaklı ve kime kim tarafından gönderildiği belli olan ve ayrıca sözleşmeye konu olan hususta karışıklığa meydan vermeyecek derecede anlaşılır ve açık dille yazılmış olmalıdır.²⁷⁸ İcab ve kabul çoğu zaman sözlü yapıldığı gibi mecliste o esnada bulunmayan kimse hakkında mükâtebe yani yazı yoluyla da olabilir. Mesela bir erkek bir kadına hitaben “Seni tezevvüce ettim” diye bir mektup gönderip kadın da mektubu şahitlere aynen okuduktan sonra “Nefsimi ona tezvic ettim” dese yahut mektubun mazmununu hikâye ederek “Filan kimse mektup yazıp beni hıtbe ediyor, şahid olunuz, ben de nefsimi ona tezvic ettim” dese nikâh münakid olmuş olur hükmü verilmektedir. Çünkü bu halde mektubu göndermiş olan kimse, bizzat mecliste hazır olana icabda bulunmuş, şahidler de bunu işitmiş sayılır. Ancak mektubun içeriğindeki kilerden bahsetmeyerek sadece “Nefsimi filana tezvic ettim” dese nikâh münakid olmaz. Bekar kimsenin “Nefsimi filana tezvic ettim” demesini şahitlerin işitmeleri kifayet eder.²⁷⁹

b) Dilsizin işâret-i ma’hûdesi lisân ile beyân gibidir.²⁸⁰ Dilsizin bilinen işaretleri, konuşarak yaptığı açıklama hükmündedir. Çünkü dilsiz/konuşma yetisi olmayan kişiye söz isnad edilmemesi halinde, onun yaşama hakkını gibi en tabîî hakkını dahi kullanamamasının yanında herhangi bir hukukî işlem veya durum karşısında da kendisini koruması mümkün olmayacaktır. Bilmen de eserinde konuya ilişkin “dilsizlerin mahut işaretleriyle de nikâh münakid olur. Çünkü bu işaretler dil ile beyan gibidir” şeklinde bu kâideye yer verir.²⁸¹ Burada dilsizin el, kaş, göz ve başıyla yaptığı işaretlerin ne anlama geldiği, onunla birlikte yaşayan kimseler tarafından bilinir olması gerekmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda ancak bu işaretler aracılığıyla bir işlem yapılabilir. Konuşamayan kişinin, şayet biliyorsa yazdığı yazı da bu konularda işaret hükmündedir.²⁸²

c) Sâkite bir söz isnâd olunmaz. Lâkin ma’râz-ı hâcette sükût beyanıdır.²⁸³ Konuşmayana söz nispet edilmez, fakat kişinin konuşulması gereken bir yerde susması da yine bir beyandır. Bilmen’in eserinde bikri balığe yani akli başında erginliğe ulaşan bakire kızın velisine karşı nikâh akdinde susması rıza olarak sayılmakla beraber bu susma her zaman onaylama anlamına gelmemektedir şeklinde yaptığı izahı bu kâidenin kapsamına giren bir konu olması bağlamında değerlendirilmiştir.²⁸⁴ Ayrıca *Kâmus*’ta, kadınların duygu ve düşüncelerini belirtmede farklı tepkiler gösterebileceği hususuna değinerek, konu kâide kapsamında açıklanmıştır. Burada Bilmen, bakire bir kızın nikâh akdi esnasında orada bulunmasına rağmen

²⁷⁸ Yıldırım, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*, 158.

²⁷⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/17-18.

²⁸⁰ Mecelle md. 70.

²⁸¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/18.

²⁸² Yıldırım, *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*, 159.

²⁸³ Mecelle md. 67.

²⁸⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/48.

velisi tarafından icaba yönelik kabulün yapılması ve kadın bu durumda susması bu durum tam bir onaylama sayılmaz. Bu sebeple kadının, rıza gösterdiğini mutlak suretle sözlü olarak yahut farklı yollarla belirtmesi gerekmektedir. Örneğin; gülümsemesi ve tebrikleri kabul etmesi, mehir alması ya da talep etmesi, nafaka talebinde bulunması gibi tarafına yapılan icabı onayladığına delalet eden davranışlarda bulunması gerekir. Aynı şey dul kadınlar içinde de geçerlidir. Bu sebeple susmak esasında birden fazla anlama gelebileceği gibi temelde her zaman rızaya işaret etmez denilmektedir.²⁸⁵

d) *Sondaki icâzet, baştaki izin gibidir.*²⁸⁶ Bu kâideye Bilmen'in eserinde rastlanmasa bile konu bağlamında yapılan açıklamaları kâide kapsamında değerlendirilmektedir. Kâideye ilişkin Bilmen eserinde, yer alan ortak ifadeler ışığında veli veya vekil olmayan bir fuzûlînin başkası adına yaptığı icap ya da kabul geçerli sayılmaz, askıda kalır demiştir. Açıklamasında ise, nikâh akdinin asıl kişinin onayıyla kurulan özel bir akit olduğunu belirtir. Şayet o kişi de onaylarsa nikâh gerçekleşmiş sayılır, aksi takdirde geçersizdir. Bilmen ayrıca fuzûlînin eylemleri hakkında bilgilerin yer aldığı bölümde kendisine yetki verilmeyen, veli veya vekil olamayan kişinin nikâh akdinde herhangi bir işlem yapmaya hakkı olmadığından bahseder, yapılan işlemi de ya askıda yani onaya muhtaç ya da hepten geçersiz sayar.²⁸⁷

4.1.1.3.Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Nişanlanmakla veya va'd ile nikâh münâkid olmaz.*²⁸⁸ Nişan merasimi nikâh akdi değildir. Erkek ve kadın nişan merasimi yaptıklarında aralarında nikâh akdinde olduğu gibi resmi bir durum söz konusu değildir. Nitekim Bilmen bu dâbıtın izahını yaparken “nişanlanma, nikâhın mukaddimesidir” yani nikâh akdi öncesinde bir aşaması olduğunu ifade etmektedir. Bilmen ayrıca, “Mücerret vaat ile de nikâh husule gelmez” demiştir. Zira nişanlanma nikâh akdinin şartlarından biri olmadığı gibi yapılsa bile akdin gerektirdiği durumlar gerçekleşmez. Nişan merasiminde yalnızca taraflar birbirlerine evlenme niyetinde bulunurlar fakat bu nikâh akdindeki gibi usûlen yapılan icap ve kabul gibi direkt olarak yapılmaz. Ayrıca nişan merasimi sonrası taraflar arasında evlenmeyi haram kılan hısımlık bağıni oluşturmaz, erkek ve kadın sözlerinden dönmesi halinde herhangi bir engel olmaksızın başkalarıyla evlenebilirler.²⁸⁹

b) *Kefâet ibtidâ-yı akidde aranır. Ba'de'l-akd zâil olsa nikâha zarar vermez.*²⁹⁰ Bu konuyla ilgili olarak Bilmen kâideye olduğu gibi yer vererek, bir örnek üzerinden kâideyi ve uygulanişı şu şekilde aktarmaktadır: “Bir erkek evlenmek niyetinde bulunduğu kadına akid

²⁸⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/49; krş. Serahsî, *el-Mebsut*, 5/13.

²⁸⁶ Serahsî, *el-Mebsut*, 5/19-21.

²⁸⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/61-62.

²⁸⁸ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 23.

²⁸⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/12.

²⁹⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/68.

yapılırken mehir ve nafaka benzeri durumlarda kadına karşı uygun olduğunu belirtip daha sonra ekonomik anlamda karşılayamaz durumda olursa kadın tarafı denkliğin bozulması şikayetiyle nikâh feshedilmez.” Aynı şekilde “erkek akdin başlarında kadınla ahlaki açıdan denk görünüp daha sonra fasık kimselerden olması durumunda kefaet zail oldu düşüncesiyle nikâhın iptali isteyemez” denmiştir. Her iki örnekte de teorik ve uygulama alanlarında söz konusu kâide açıklamaya çalışılmıştır.²⁹¹ Burada kastedilen durum, evlilik öncesinde aranılan denkliğin nikâh akdinden sonra herhangi bir sebeple bozulması halinde bir önemi olmadığına dolayısıyla da evliliğin devamına hükmedilir.²⁹²

c) *Söz kesildikten sonra tarafeynden biri nikâhtan imtina veya vefat etse hâtibin mehre mahsuben vermiş olduğu şeyler mevcut ise aynen, telef olmuş ise bedelen istirdâd olunabilir.*²⁹³ Bilmen eserinde bu dâbıta aynen yer vermiş olup, evlenme teklifinde bulunan bir erkeğin vefat etmesi halinde, mehir olarak kadına verdiği şeyler varisleri tarafından kız tarafından istenebilir. Kadının vefat etmesi halinde ise, erkekten alınan mallar terekesinden karşılanmak suretiyle iade edilir. Çünkü nikâh akdinde mehir vermekteki amaç kadından faydalanmaktır. Bu durum taraflardan birinin vefatı sebebiyle gerçekleşmemişse, tazmin ettirilmesi veya iade edilmesi taraflar üzerinde bir hak teşkil eder. Fakat burada iki tarafın karşılıklı hediye olarak verdikleri mallar hibe konusundaki hüküm gibidir.²⁹⁴

d) *Esnâ-yı âkidde hâtub ve mahtubeden birinin ikâmetgâhında bulunan kazâ hâkimi veya bunun izinnâme-i mahsus ile me’zun kıldığı bir nâib hazır bulunup akidnâme-yi tanzim ve tescil eder.*²⁹⁵ Bu dâbıttan maksat, nikâh kıyıldığı esnada nikâh kıyma görevi olan yetkili bir kimse tarafından resmi bir belgeyle tescil edilmelidir. Günümüzde de bu uygulama devam etmekte taraflar nikâh memurun önünde sözlü olarak evliliklerini tasdik ettirdikten sonra kendilerine resmîyette evli olduklarını gösteren evlilik cüzdanı takdim edilmektedir. Bilmen, bu kâidenin benzerine eserinde yer vererek “Nikâh kıyılırken bir vesikayla rapt edilmelidir”²⁹⁶ şeklinde ifade eder. Çünkü evliliği tescil ettirmek bireysel ve toplumsal açıdan önemlidir.

e) *Akd-i nikâhın icrasından evvel keyfiyeti ilan olunur. Akd-i nikâh esnasında mükellef iki şahidin huzurda olması nikâhın sıhhat şartıdır. Nikâhta icab ve kabul, tenkih ve tezyic gibi lafızlarla olur.*²⁹⁷ Bir nikâhın şer’î ve hukukî anlamda geçerli sayılabilmesi için nasıl yapılması gerektiği açıklanmıştır. Bu dâbıtların tamamı Bilmen’in eserinde mevcut olup şu

²⁹¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/68.

²⁹² Kâidenin metni ve açıklaması için bk. Orhan Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi* (Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2017), 32. Daha fazla bilgi için bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/254.

²⁹³ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 23.

²⁹⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/12.

²⁹⁵ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 30.

²⁹⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/14.

²⁹⁷ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 30.

şekilde yer almaktadır: “Nikâhın ilan edilmesini ve düğün yemeği verilmesi uygulaması müstahab hükmündedir”. Nikâhın rüknü başlığı altında konunun devamı ele alınmaktadır. Bilmen, “Nikâhın rüknü, icap ve kabulden ibarettir” demektedir. Ardından bu durumla ilgili olarak nikâhta icap ve kabul, beldelerin örf ve âdetine göre nikâhta kullanılan sözleri de kabul etmiştir. Bu işlemin gerçekleşmesi için nikâhın, bir mecliste hatib ile mahtubenin, velilerinin veya vekillerinin (veya resullerinin) icap ve kabulleriyle akdolunacağına, aksi bir durumda nikâh münakid olmayacağı şeklinde açıklamıştır. Böyle yapılan bir nikâh akdi geçerlilik kazanır yani sahih olur ve bundan geri dönüş yoktur, taraflar üzerine şer‘i-hukuki müeyyideleri bulunan belli yükümlülükleri vardır şeklinde belirtilmiştir.²⁹⁸

f) Gayr-ı müslimin bir müslimeyi tezevvücü batıldır.²⁹⁹ Müslüman bir kadının müslüman olmayan bir erkekle evlenmesi batıldır, yani baştan geçersiz olarak kabul edilmektedir. Bilmen bu dâbta yer verirken; müslüman bir kadının gayri müslim bir erkekle yapacağı evliliğin yasak olması durumunun ilk dönemden itibaren Kur’ân’dan çıkarılan nasslar, sünnet ve icmâ ile sabit olduğunu belirtir. Çünkü yaşanan hadisenin hem dini hem de sosyal yönü bulunduğu değerlendirilerek İslâm aile hukukunda kavvim (lider) konumunda erkek kabul edilir. Dolayısıyla da gayri müslim bir erkeğin bu konumda yer alması, müslüman kadın açısından dini ve sosyal anlamda dezavantajları olacağı gibi doğacak çocuğun dini konularda gayri müslim eşe tabi olması durumu İslâm diniyle bağdaştırılamamıştır.³⁰⁰

g) Bilâ-şuhûd akdolunan nikâh fasiddir.³⁰¹ Yani nikâh akdi şahitsiz yapılamaz. Bilmen eserinde bu dâbta ilişkin, nikâh akdi esnasında taraflar nezdinde yapılan icap ve kabulün şahitlerin huzurunda gerçekleşmesi gerektiğini belirterek, “Şahitsiz kıyılan nikâh, fasid olur” ifadesini kullanmış ve uygun bir şekilde yenilenmemesi durumunda geçersiz sayılacağını belirtmiştir. Bu durumun aynı şekilde tek şahitle kıyılan nikâh akdi için de geçerli olduğunu belirtmiştir.³⁰²

h) Nikâh-ı mut’a ve muvakkat fasiddir.³⁰³ Muvakkat nikâh, süreklilik amacı taşımayan ve belli bir vakitle tarafların anlaşmasıyla kayıtlanmış nikâhtır. Fıkıh kitaplarında, muvakkat nikâh ın mut’a nikâhından ibaret olduğuna yönelik ibareler bulunduğu gibi aralarında fark gözetilen ifadeler de bulunmakla beraber şekil şartları açısından, genel klasik teoride mut’a nikâhı, irade beyanında “mut’a” kelimesi ve türevlerinin geçtiği bir nikâh türüdür. Muvakkat nikâh akdinde ise mut’a ve benzeri herhangi bir kelime kullanılmadan yapılır. Diğer farkı ise mut’a nikâhında

²⁹⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/15, 158.

²⁹⁹ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 34.

³⁰⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/26-27.

³⁰¹ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 34.

³⁰² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/29.

³⁰³ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 34.

şahitlerin bulunmadığı ve nikâhın süresinin de belli veya belirsiz olduğu; muvakkat nikâhta ise şahitlerin bulunduğu ve sürenin de belirli bir zamanla kayıtlı olduğu ifade edilmektedir. Genel anlayışa ve hükümlere dayanılarak her iki uygulama da sahih kabul edilmektedir.³⁰⁴ Bilmen, bu türden uygulamaların neliğini yukarıdaki gibi açıkladıktan sonra dâbıtla ilgili olarak Hanefî mezhebinde muvakkat nikâh ve mut'a'nın sahih nikâhlardan sayılmadığı³⁰⁵ görüşüne yer vermektedir. Hatta mut'a nikâhı batıl sayılmış, buna delil olarak da ümmetin icmâsı delil olarak verilmiştir.³⁰⁶

i) Müslüman kimse için velinin müslüman, hür, akıl-baliğ olması gerekir. Velinin fasık olması velâyete zarar vermez.³⁰⁷ Nikâh akdi yapılırken herhangi bir tarafın hukuki anlamda temsil yetkisi müslümanlar arasında mutlak suretle müslüman olana kişiye verilir. Gayri müslim bir şahıs için özellikle nikâh akdinde tarafların hiçbir şekilde temsil yetkisi yoktur. Ancak müslüman olmayan bir kadın, nikâh ve benzeri muamelelerde müslüman bir temsilci yardımıyla akid yapabilir. Ayrıca bu kimsenin verilen dâbıttaki belirtilen diğer özelliklere de sahip olması gerektiği belirtilmiştir.³⁰⁸

j) Nikâhta asabe velâyeti hacb ve mirastaki tertip şekli üzerine aynı sıralamayla yapılmaktadır. Velisi olmayan kimsenin nikâh velâyeti sultana veya yetki verilen hâkime geçer.³⁰⁹ Bilmen velâyet konusunda yukarıdaki dâbıta aynen yer vermiştir. Sıralamayla ilgili olarak ise, bir şahsın yakın sayılması için mirasa ortak olması gerektiğini belirtilmiştir. Yani kişinin üst veya alt soyuyla bağlantılı akrabalarından birisi olmalıdır. Aksi takdirde karabet yani velâyet için gerekli yakınlık sağlanmamış olur. Dâbıtın sonunda yer alan hâkim ibaresi için ise “Bunlar velâyeti amme’dir, diğerleri ise velâyeti hassa’dır” demektedir. Velâyeti amme sahipleri diğer gruptan herhangi bir kasır (kısıtlanmış kişi) hakkında işlem yapma yetkisine sahiptir. Nikâh akdi esnasında ancak bunların söz söylemeye hakları vardır.³¹⁰

k) Velâyet şartlarını tam karşılayan yakın veli varken uzak velinin velâyeti geçersizdir.³¹¹ Bilmen, bu dâbıtla ilgili uygulamanın nikâh velâyetin yukarıdan belirtilen sıra ile olması gerektiği derecelerın göz önünde bulundurulmasını ifade eder. Bu durumu bir örnek üzerinden açıklamaya çalışan Bilmen, “Bir kasırın oğlu ve babası veya babası ve dedesi aynı ortamda bulunsa bunlardan birinci durumda oğluna ikinci durumda ise babasına velâyet yetkisi verilir” şeklinde yer vermektedir. Çünkü derece olarak sıralamada diğerlerini mirasta kısmen ya da

³⁰⁴ Bilal Esen, “Güncel Olgular Bağlamında Nikâh Akdiyle İlgili Farklı Bazı Görüşlerin Değerlendirilmesi”, *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı- VI* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 87-119.

³⁰⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/24.

³⁰⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/25.

³⁰⁷ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 25.

³⁰⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/46.

³⁰⁹ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 26.

³¹⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/46.

³¹¹ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 27.

tamamen mahrum etme salahiyetine sahiptir. Bu sebeple öncelik en yakın olana verilir denilmiştir.³¹²

İ) Akıl-baliğ ve hür olan karı-koca, kendi nikâhlarını kıyabildiği gibi dilediği kimseleri de nikâh kıymak için vekil tayin edebilirler.³¹³ Bilmen, dâbıtla ilgili olarak; “Nikâhta vekalet caizdir” der ve vekil olan kimsenin yapacağı icap veya kabul ile nikâh geçerlilik kazanacağını belirtir. Vekil olacak kişinin de akıl-baliğ olması, nikâh akdi yapabilecek durumda herhangi bir zihinsel hastalığının (mecnun veya matuh gibi) olmaması gerektiğini de eklemektedir.³¹⁴

m) Vekil, kıymış olduğu nikâhın geçerli ve lazım olması için müvekkilin söylediği şekilde yapmak zorundadır. Denilene uygun yapmadığı durumlarda müvekkil onaylayana kadar akid geçersiz sayılır.³¹⁵ Burada Bilmen, örnek üzerinden bu dâbıtın uygulamadaki önemini şu şekilde anlamaktadır: “Bir vekil, nikâh kıyılırken müvekkilin uygun gördüğü mehir miktarını artırırsa yapılan işlem mevkuf” kabul edilir, yani askıda kalır. Müvekkili bu işleme onay verirse aynı şekilde devam edilir, geçerlilik kazanır; fakat kabul etmezse işlem batıl olur, yani iptal edilir.³¹⁶

n) Kefaet erkekte aranır, kadında aranmaz.³¹⁷ Denklik, velilerin ve evlenen kadının hakkıdır. Kadın denklik şartlarında erkekte aşağıda olabilir fakat erkek olamaz. Denklik erkek tarafında altı yerde aranır. Birincisi nesepte (Arap olanlar için), aşağı mertebede bulunan bir erkek kendisinden daha asil ve şerefli bir kadına denk olamaz. İkincisi dinde (İslâm) yalnız kendisi müslüman olan bir erkek hem baba hem de dedesi müslüman olan bir kadına denk olmaz. Diyanetten denklik ise; bir erkeğin evleneceği kadın kadar dine bağlı ve ahlaklı olması gerekir. Hürriyette aranır ki burada köle olan birisi azat edilmiş bile olsa hür bir kadına denk sayılmaz. Zenginlikte kadına denk olmak ise, erkeğin mehir ve nafakayı temin etmede kadına yetebilmesidir. Son olarak hırfet yani geçimini sağladığı meslek. Erkeğin mesleği, kadının veya velisinin yaptığı meslekle kazanç ve itibar yönüyle daha aşağıda olmaması gerekir. Yapılan bu açıklamaya ile yukarıdaki dâbıtı aynen bu şekilde *Kâmus*’ta yer verilmiştir.³¹⁸

4.1.2. Nikâhın Engelleri ile İlgili Kâideler ve Fırû Fıkıh ile İlişkileri

Evlenme engelleri, evlilik akdinin hukuka uygun ve geçerli sayılabilmesi için taraflarda bulunmaması gereken birtakım şartları ifade eder. Öyle ki, nikâh akdi için erkekte ve kadında yalnızca evlenme ehliyetine sahip olmak yeterli görülmemiş, tarafların bunun haricinde

³¹² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/46.

³¹³ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 30.

³¹⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/58.

³¹⁵ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 30.

³¹⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/59.

³¹⁷ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 31.

³¹⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/65-67.

birbirleriyle evlenmelerine engel teşkil eden hususların da bulunmaması gerekmektedir. Bunun yanı sıra evlenme engellerinin tamamı aynı nitelikte değildir. Bazı engeller devamlı iken bazıları geçici engel niteliğindedir. Sürekli-devamlı haram olma nedeniyle oluşan evlenme engelli İslâm aile hukuku kitaplarında üç kategoride incelenmektedir. Bunlar; kan hısımlığı, evlilik neticesinde oluşan sıhrî hısımlık, süt kardeşliğidir. Taraflardan birinin nikâh akdinin geçici olarak ertelenmesine yol açan evlenme engelleri ise yedi kategoride incelenmiştir. Bunlar; din farkı olması, iddet müddetinin tamamlanmaması, başkasının nikâhında bulunma, üç kez boşama, çok eşlilikte sınırın aşılması, liân ve sıhri civar akrabalık nedeniyle evlenme engelleri şeklindedir.³¹⁹

İslâm aile hukukuna göre, evlenme engelleri Kur’ân ve sünnette geçen kesin ve bağlayıcı nasslara dayanmaktadır. Bu hususla ilgili olarak hükümlere delil olarak kullanılan Nisâ sûresinde geçen; “*Analarınız, kızlarınız, kardeşleriniz, halalarınız, teyze/eriniz, erkek kardeşleriniz ve kız kardeşlerinizin kızları, sizi emziren süt analarınız, süt kız kardeşleriniz, karılarınızın anaları, kendileriyle zıfâf olduğunuz karılarınızın yanınızda olan kızları ile evlenmek size haram kılınmıştır. Birleşmediğiniz karılarınızın kızlarıyla evlenmekte sizin için bir mahzur yoktur. Öz oğullarınızın karılarıyla evlenmek de haramdır. İki kız kardeşi birlikte nikâhlamakta haramdır. Geçen geçmiştir. Şüphesiz Allah bağışlayıcı ve esirgeyicidir. Kocalı kadınlar ile evlenmek de haram kılınmıştır.*”³²⁰ ayette sırasıyla evlenilmesi haram olan kadınlar belirtilmiştir. Yine bir başka ayette evlenilmesi sakıncalı olan kadınlarla ilgili olarak “*Müşrik kadınlarla iman etmeyince evlenmeyiniz. İman etmiş bir cariye müşrik kadından -bu hoşunuza gitmiş olsa bile- daha iyidir. Mümin kadınları iman etmedikçe müşriklere nikâhlayınız. Mümin bir köle, hoşunuza gitse bile, müşrik bir erkekten daha hayırlıdır.*”³²¹ şeklinde buyurulmuştur. Evlenme engelleri konusu İslâm hukuku literatüründe ve incelenilen eserde “Muharremât” başlığı altında, ilgili kâideler tespit edilip açıklamalarıyla birlikte aşağıda verilmiştir.

4.1.2.1.Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) Mutlak nehiy tahrîm ifade eder. Bu kâideyle evlenecek kimselerin arasında evlenme engellerinden uzak olmaları gerektiği ifade edilir. *Kâmus*’ta açıkça yer verilmemiş olsa da bazı erkekler ile kadınlar arasında nikâh, “Ya müebbeden veya muvakkaten haramlık bulunur” şeklinde konuya giriş yapılması bu kâidenin uygulamadaki tezahürüne işaret edilmektedir.

³¹⁹ Daha fazla bilgi için bk. Halil İbrahim Acar, *İslâm Aile Hukuku* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2022), 63-72; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 89-99.

³²⁰ en-Nisâ 4/22-23.

³²¹ el-Bakara 2/221.

Bunların neler olduğu ise Kur’ân’da belirtilen ayette; nesep, süt, sıhrî hısımlık³²² bulunanlarla evlenmek ebediyen haram olmayı ifade etmek için kullanılmaktadır. Kan hısımlığı yani nesepten haram olanlar, bir kimsenin usûl-fürû, kardeş ve bunların çocukları, hala ve teyzeleri ile nikâh yapması veya cinsî beraberliği haramdır. Kadın ise baba, dede, oğul, torun, erkek kardeş ve erkek çocukları, dayı, amca ile evlenemez. Sıhrî akrabalık bağı ile de evlilik sürekli evlenme engellerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bunlar dört kısımda mütalaa edilir: kayınvalide, fürûun hanımları, üvey kızın baba ve dedenin eşi. Eşle cinsel birleşme şartı aranmaksızın eşinin annesi (kayınvalide) ile oğul ve torunların eşleri ile evlenilemez. Ancak “kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı”³²³ ayetinde belirtildiği üzere erkek, eşiyle cinsel beraberlik yaşamış ise bu durumda o kadının kızı ile evlenemez. Üvey babanın evinde bulunmasa bile üvey kızı ile evlenmesi yine haramdır. Eşlerin arasında cinsel beraberlik olması şartı baba ve dedenin eşi için geçerlidir. “Babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin”³²⁴ âyetinde geçen nikâh lafzı ile evlenme akdi değil de cinsî münasebet kastedilmiştir. Çünkü nikâh kelimesinin hakiki manası cinsî münasebettir, burada hakiki mana imal olunmuştur denilir. Sıhrî ve kan hısımlığı sebebi ile haram olanlar süt emme sebebi ile de haram olur. Bu husus açıkça “sizi emziren sütanne ve sütkardeşleriniz size haram kılındı” ayette bu şekilde buyurulmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) bu konuda: “Nesepçe (soyca) haram olan süt yolu ile de haram olur”³²⁵ buyurmaktadır. Yine bir kadının başka biriyle evli olması veya iddet halinde bulunması gibi durumlar da geçici evlilik engelidir. Ancak geçici durumlar ortadan kalkınca bunlarla evlenmek caiz olur. Bilmen bu hususla alakalı olarak, “Hakkul’ gayr da nikâha manidir” der. Öyle ki başkasının menkuesile (nikâhlı eş) izdivac etmek, şer’an memnu olduğu gibi başkasının henüz iddeti vefat veya talâk ile mu’teddesi (iddet bekleyen) olan bir kadınla izdivaç da memnudur şeklinde belirtir. Bu memnuiyet, bir muvakkat hurmetten ibarettir. Zevciyyet ve iddet zail oldukça bu hurmet de zail olur şeklinde açıklamıştır.³²⁶

b) *Haberde, asıl ile fer arasında fark gözetilir.* Bir kadın, eşler arasında süt kardeşliği (rada’) bulunduğunu haber verse, onlar bu sebepten ayrılmaz. Talâk veya hul’u gibi nikâhın fer’î olan konularındaki bir haberi ile aralarında tefrik meydana gelebileceği belirtilmiştir.³²⁷ Bilindiği üzere süt yoluyla oluşan akrabalık nesep yoluyla olan akrabalık gibi taraflar açısından evlenmeye engeldir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) “Nesep yoluyla haram olan, süt emme

³²² en-Nisâ 4/22-23

³²³ en-Nisa 4/23.

³²⁴ en-Nisa 4/22.

³²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dâru’l Tavki’n-Necât, 2001), “Nikâh”, 21.

³²⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/76-107.

³²⁷ Kerhî, *el-Usûl*, 48.

yoluyla da haram olur”³²⁸ buyurmuştur. İşte bu yüzden bir kadın ister yabancı olsun isterse karı-kocadan birinin annesi olsun süt kardeşliği iddiasında bulunursa bu durum evlenmeye engel geçerli bir sebep olarak kabul edilmez. Çünkü rada’ hakkında ikrar hakkı kocadadır.³²⁹ Hanefilere göre koca emzirmenin gerçekleşip gerçekleşmediği hususunda bizzat kendisini ilgilendirdiği için söz söyleme hakkı vardır. Bu sebeple süt kardeşliği iddiasında bulunan kadın, iki erkek veya bir erkek iki kadın şahit getiremezse eşlerin boşanması için bir sebep yoktur; fakat bu hususla alakalı olarak şahitler konuşursa işte o zaman süt kardeşliği haberiyle talâk lazım olur.³³⁰

4.1.2.2.Külfî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) **Zina, hurmet-i musahereyi gerektirir.**³³¹ Bu kâideyle anlatılmak istenen durum, kadın ve erkek evlendikleri zaman oluşan bu yeni akrabalık tıpkı nesep ve süt sebebiyle oluşan akrabalıklar gibi taraflar arasında haramlığa sebep olur. Buna hurmet-i musahere ya da sıhrî akrabalık denir. Burada Hanefilere göre zina, hurmet-i musahereyi gerektirir denmesinin sebebi de nikâhın, mutlak manada vetîy yani cinsel ilişkiyi gerektiren bir akid olmasıdır.³³² Bu durum ister helal yolla isterse haram yoluyla gerçekleşmiş olsun her iki durumda da buna nikâh denilmekteydi. Çünkü haramlığın gerçekleşmesi konusunda şüphe, gerçek gibi değerlendirilir. Bu, kadına meşrû yolla sahip olup olmama durumuna göre değişmez. Çünkü bir kimseden bir parça olmanın sebebi, hissidir. Çocuğun anne babasından bir parça olması, kendisiyle cinsel ilişkiye girilen kadının haramlığını gerektirir. Bir şeyin hükmen parçası olmak, gerçekten parçası olmanın sonuçlarını doğurur. Gerçekten parça olma ise, zorunlu durumlar dışında haramlık hükmünü gerektirir. Zaten zina konusunda oluşan haramlıktaki hikmette, bir nimet değil de daha çok bir ceza gibidir. İlişkinin bu yolla gerçekleşmesi durumunda zanîler hak mahrumiyete uğrayarak karşılıklı olarak birbirlerinin usul ve fûrularıyla evlenmeleri de engellenir. İşte bu sebepten ötürü de nikâhın bir sonucu olarak oluşan haramlık, zina nedeniyle de oluşur denilmektedir.³³³

4.1.2.3.Dâbitlar ve Fûrû Fıkıh ile ilişkileri

a) **Bir erkek ile beynlerinde karabet-i nesebiyye bulunan zi-rahim mahrem kadınların nikâhı müebbeden memnudur.**³³⁴ Evlenmeleri kesinlikle caiz olmayan kadınlar, bir erkeğin

³²⁸ Müslim, “Rada’”, 1; İbni Mâce, “Nikâh”, 34.

³²⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/88.

³³⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/88-91;

³³¹ Debûsî, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, 227.

³³² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/96.

³³³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/96-97; krş. Serahsî, *el-Mebcut*, 4/382-384.

³³⁴ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 26.

annesi ve ninesi, kız evladı ve torunu, ale'l-ıtlak kız kardeşleri ve kardeşlerinin kızları ve torunları son olarak ise ale'l-ıtlak ammeleri ve teyzeleri şeklinde açıklanmıştır. Ayrıca bu durumun hikmetinden bahsedilirken; İslâm'ın kadına duyduğu saygının bir tezahürü olarak özellikle anne veya usûlde yer alan herhangi bir kadınla nesep birliği sebebiyle evlenilmesi yasaklanmıştır. Evlilikteki tabii rollerin ve cinsel birleşmenin bu kişiler arasında yaşanması, aile müessesini bozucu birtakım sosyal ve biyolojik sonuçları imkan dahilinde olacağı için uygun görülmemiştir.³³⁵

b) Bir erkek ile beynlerinde radaan karabet bulunan kadınların tezevvücü madde-i sabıkada muharrer zi-rahim mahrem kadınlar gibi müebbeden memnûdur.³³⁶ Bir diğer sürekli evlenme engelli ise, süt sebebiyle oluşan akrabalık nedeniyle haramlıktır. Bilmen eserinde bu dâbitla alakalı olarak yapılan açıklamada, süt çocuğun midesine ister ağızdan veya burnundan alınsın isterse de memeyle veya emzik yoluyla verilsin bu durumun oluşması için yeterli görüldüğü belirtmiştir. Yine sütün az bir miktarda olmasıyla çok olması arasında da bir farkın olmayacağını, her hâlükârda hurmetin sabit olacağını belirtmiştir. Burada, süt sebebiyle evlenilmesi haram olan kadınların belirlenmesi hususunda tek ayırım noktası süt içilen müddet olarak kabul edilmiştir. Bu müddet, Ebû Hanife'ye göre doğum itibarıyla otuz ayın (iki buçuk yaş) tamamlanmasıdır. İmameyn ve İmam Zûfer'e göre de iki kameri ay müddetince verilen süt ile haramlık sabit olur. Radâ' müddeti bittikten sonra içilen süt kişiler arasında haramlık oluşturmaz denmiştir. Bilmen radâ' dolayısıyla haram olan kadınları dört sınıfa ayırmıştır. Bunlar da sırasıyla: Bir kimsenin usûlü yani süt anası ve süt ana ve babasının neseben veya radâ'an (süt yoluyla) dede ve ninesi. Fûrûsu olan süt kızları ve süt evlatların neseben veya radâ'an kızları. Üçüncü olarak süt anne ve babanın neseben veya radâ'an cüzleri ki bunlar radâ'an ana-baba bir veya baba bir veyahut ana bir kız kardeşleri ile radâ'an erkek veya kız kardeşlerinin neseben ve radâ'an kızları. Dördüncü olarak ise, süt baba ve anne tarafından dedelerin neseben veya radâ'an cüzleridir. Bunlar da bir kimsenin radâ'an ana-baba bir veya baba bir veyahut ana bir teyze ve halaları. Ayrıca neseben baba ve annenin radâ'an anneleri, dedeleri, ve kız kardeşleri ile teyze ve halaları da bu son sınıfa dahildir.³³⁷

c) Bir erkek ile beynlerinde musaharet bulunan kadınların tezevvücü müebbeden memnûdur.³³⁸ Burada anlatılmak istenen durum ise evlilikten sonra oluşan akrabalıktan dolayı haramlıktır. Buna sıhrî akrabalık denir. Bu kadınları Bilmen eserinde dört kısma ayırmıştır: Birincisi gelinler; erkeğin evladı ve torunların eşleri. İkincisi kayınvalideler ki kadının anası ve ninesi. Üçüncüsü varsa üvey annesi, babasının ve dedesinin eşleri; dördüncüsü üvey kızlarıdır

³³⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/77.

³³⁶ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 27.

³³⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/78-86.

³³⁸ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 26-27.

ki karısının kızları ve kız torunları da dahildir. Ayrıca evlilik nedeniyle oluşan bu haramlık, nesep yönüyle oldukları gibi birbirleriyle arasında süt akrabalığı olması halinde de geçerli sayılmıştır.³³⁹

d) Başkasının menkûhesi ve mu'teddesiyle izdivâc memnûdur.³⁴⁰ Bu dâbıtla anlatılmak istenen durum bir kimse nişanlı veya evli bir kadınla evlenemez. Bu hem şer'î olarak yasaklanmıştır hem de hukuki olarak bu durum kabul edilir bir şey sayılmamıştır. Bilmen "hakku'l-gayr da nikâha engeldir" der ve yukarıda belirtilen hususa değinir. Bir erkeğin, başkasıyla evliliği devam eden bir kadını nikâhı altına alamayacağı gibi talâk veya vefat nedeniyle iddet müddetini tamamlamayan bir kadınla da evlenmesi haramdır. Süre tamamlanınca kadının da rızası varsa bu haramlık ortadan kalkar ve evlenmelerine engel teşkil eden bir durum olmaz.³⁴¹ Ancak bir kadın, kayıp olarak bilinen kocası hakkında öldüğüne veya kendisini boşadığına dair bir haber alsa, iddet müddetini tamamlandıktan sonra evlenmek istese bunu gerçekleştirdiği esnada kocasının çıkıp gelmesi halinde yapılan bu akid, fasid kabul edilir. Bu belirtilen kâide bu uygulamaya sebep olarak sayılmaktadır.³⁴²

e) Bir kimse üç talâk ile tatlik eylediği kadını beynunet-i kat'îyye baki oldukça tezevvüc edemez.³⁴³ Yani bir erkek boşandığı kadını yeniden nikâhına alamaz. Burada Bilmen, bir erkek bir veya iki kez talâk lafzını söylediği hür karısına veya cariyesine iddet müddeti içerinden ya da sonrasında şer'an dönmesinde, yeniden nikâhı altına almasında bir mahzur görmez. Fakat üç talâk ile boşadığı hür karısını veya cariyesini rızası olsun ya da olmasın tekrardan nikâhı altına alamaz. Bu talâklar gerek bâin gerek ric'î şeklinde yapılsın artık engel teşkil eder ve taraflar arasında tam bir boşanmanın gerçekleştiğini gösterir. Dolayısıyla şer'ân bir erkek resmi olarak boşadığı bir kadınla yeniden evlenmek isterse, önce eski karısının başkasıyla sahih bir nikâh akdi yapması ve ardından o kimsenin boşaması veya ölmesi nedeniyle iddet müddetini beklemesi gerekmektedir. Ardından süre tamam olunca eski eşi yeniden kendisine helal olur ve evlenme engeli ortadan kalkar aksi takdirde haramlık durumu devam eder şeklinde açıklanmıştır.³⁴⁴

f) Bir adama, nikâhında ve iddetinde olan karısının kardeşiyle, teyzesiyle, halasıyla; karısının erkek veya kız kardeşinin kızıyla evlenmesi helal değildir. Bunlarla evlenmesine engel olan karısı, ölürsa veya talâk, hul'u veya fesih ile ayrılırlarsa engel kalkmış olur. İddet bittikten sonra eski karısının kız kardeşiyle ve bu sayılan mahremleriyle evlenebilir.³⁴⁵

³³⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/92-94.

³⁴⁰ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 26-27.

³⁴¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/100.

³⁴² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/24.

³⁴³ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 26.

³⁴⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/107-108.

³⁴⁵ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 24.

Bilmen, “Meharimlerin aralarını cem etmek de nikâha manidir” der ve aynı aileye mensup kadınlarla aynı anda evlenmek haramdır şeklinde yukarıda verilen dâbıtın izahını yapar. Bir erkek, eşine nesep ve süt sebebiyle akrabalık bağı ile yakın olan kadınla evlenemez. Ancak eşinin vefatı ya da onu boşaması neticesinde iddet müddetini tamamlandıktan sonra böyle bir akdi yapması kendisi için uygun olur denmiştir.³⁴⁶

g) Kimden olduğu bilinen hamile bir kadının başkasıyla nikâhlanması haramdır. Zina ile hamile olan bir kadınla nikâh yapılması geçerlidir. Zina yapmadığı adamla evlenmediyse çocuğu doğurunca kadar ilişkiye girilmez.³⁴⁷ Bilmen bu dâbıtı; “nesebi sabit hamil olan bir kadınla vaz’ı haml etmedikçe evlenmek caiz değildir” şeklinde yer vermiştir. Çünkü doğum gerçekleşmediği müddetçe söz konusu o kadın başkasının eşi olarak kabul edilir. Fakat zina dolayısıyla hamile kalan bir kadın, münasebet içerisinde olduğu erkekle evlenebilir ve yapılan bu akidle kimsenin hukukunu ihlal etmemiş kabul edilir. Öteki türlü yine zina eden kadınla doğurunca denk cinsel ilişkiye girmek caiz olmaz eklemesinde bulunulmuştur.³⁴⁸

h) Müşrikler, Mecusiler, yıldızlara ibadet eden Sabîler ve Allah tarafından indirilen kitaplara inanmayan kadınlarla evlenmek helal değildir.³⁴⁹ Bilmen bu hususla ilgili olarak “şirk nikâha manidir” demektedir. Malum olduğu üzere müşrikler, hakiki bir dine inanmamakla beraber semavi dinlerin tahribe uğramış olsa bile ahkamlarına da sahip değillerdir. Bu da tamamen batıl bir inanca sahip olduklarını gösterir. Aynı şekilde mürted olan (dinden dönen) kadınlarla da evlenmek uygun görülmemiştir. Çünkü burada kurulacak ailede uyum ve huzurun temininin sağlanması, neslin terbiyesi hususunda İslâmi ölçülerin eksiksiz yerine getirilememesi gibi durumlar nedeniyle hoş karşılanmamıştır. Bu kadınlarla evlenmek isteyen bir erkeğin mutlak suretle o kadının inancını değiştirmesini beklemesi gerektiği belirtilmiştir.³⁵⁰

i) Menkûhe veya mu’tedde olarak dört zevcesi bulunan kimsenin diğer bir kadın ile izdivacı memnûdur.³⁵¹ Bir erkek dört kadından fazlasını aynı anda nikâhı altında bulunduramaz. Burada Bilmen, “Meşru adedi tecavüz de nikâha manidir” şeklinde bu dâbıtı yer vermiştir. Nitekim İslâm’da vahdet-i zevce asıldır. Fakat bir erkek, sahih nikâhla aynı anda en fazla dört kadınla evli olabilir. Burada halihazırda dört eşi bulunan bir erkek, beşinci bir kadınla evlenmek istemesi halinde, eşlerinden birisinin ölmesi veya boşaması gerekmektedir. Bilmen, boşaması halinde iddet müddeti bekleyen eşine, velev ki iddet mücerred halveti sahihadan münbais olsun der. Çünkü iddet baki oldukça nikâh, min vechin kaimdir demiştir.

³⁴⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/100-102.

³⁴⁷ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 25.

³⁴⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/100.

³⁴⁹ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 25.

³⁵⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/103-105.

³⁵¹ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 26.

Yani iddet müddeti süresi tamamlanılmadın yeni bir nikah kıyılamayacağı belirtilmiş olup, var olan durumun bir yönüyle nikâh akdinin devamlılığını koruduğu işaret edilmiştir. İddet müddeti bitince erkeğin yeniden evlenmek için önünde bir engel kalmamış olur aksi takdirde beşinci bir hanımı nikâhlamak caiz değildir denilmiştir.³⁵²

4.1.3. Mehir ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri

Sözlükte *mehir* (mehr) ücret manasına gelir. Fıkıh terimi olarak ise nikâh akdi esnasında kararlaştırılan ve evlenirken erkeğin kadına verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği şeriatın mübah kıldığı ölçüler içerisinde kocanın kadından istifade etmesinin belirlenmiş malı veya para ifade eder. Mehir mali yönden desteklemek amacıyla kadına tanınan bir hak olarak kocanın üzerine bir borç olarak bilinir ve nikâhın şartlarından değil de sonuçlarından biri olarak kabul görmektedir. Meşrutiyeti Kitap, sünnet ve icmâyla sabit olan mehir için fukaha konuyla ilişkin deliller ışığında bir sınır belirlemeye gitmiştir.³⁵³

Mehirde hak sahibi olmak başlangıçta üç, süreklilik (kalıcılık) halinde ise bir hak vardır. Başlangıçtan kastedilen, evlilik akdinin başlangıcıdır. Süreklilikten kastedilen de evliliğin sürekliliği ve kalıcılığıdır. Başlangıç halinde mehirle ilgili olan haklar ise, evvela Allah'ın hakkı, zevcenin hakkı ve velinin hakkıdır. Allahuteala'nın hakkı akdin bir sonucu olarak mehrin verilmesinin vacip olmasıdır. Çünkü *akid mehirsiz olmaz*.³⁵⁴ Zevce'nin (eş/kadın) hakkı, kabzetmekle mehir üzerinde mülkiyeti tamamlanır. Son olarak velinin hakkı ise; İmam Ebu Hanife'ye göre mehr-i misilden az olmaması demektir. Eğer akıllı baliğ olan bakire kendini mehr-i misilden daha azıyla evlendirirse asabesi (babadan akraba) olan velinin bu akde itiraz edip feshini istemeye hakkı vardır. Çünkü veliler mehr-i misilden az olanla ayıplanırlar. Kadının kendi hakkını düşürmeye razı olması, velinin onun üzerindeki hakkını düşürmez denmiştir. Kocanın mehr-i misle tamamlaması halinde akit, lâzım (bağlayıcı) olur ve velinin feshetme hakkı düşer. Mehrin verilmesi ve kullanılması ise istenilen şeyin akid yapılırken taraflar nezdinde tarihinin belirlenmesi şeklindedir. Mehrin muaccel (peşin) ya da müeccel (veresiye) olarak tayin edilmesi durumunda ise daha çok o beldenin örfüyle hareket edilir. Eğer hemen verilmesi veya geciktirilmesi üzerine bir örf, gelenek yoksa, mehri hemen (anında) almayı hak eder; çünkü susan (söz söylenmeyen) hakkındaki hüküm, hemen verilmesi gerekenin hükmüdür. Zira asıl olan da mehrin, akdin tamamlanmasıyla verilmesidir. Çünkü mehir, kadına tanınan mal veya menfaat bir hak olarak akdin sonuçlarındandır. Eğer açıkça veya gelenek

³⁵² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/112.

³⁵³ Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd İbni Hümâm, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003) 3/237; Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 9/198-201; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 133-138.

³⁵⁴ en-Nisâ 4/4.

olarak ertelenmemişse asıl olanla amel edilir; çünkü bu karşılığı olan bir akittir, her iki yönden de eşitliği gerektirir.³⁵⁵

Mehrin bir üst sınırının olmadığı üzerine ittifak edilmiştir. Fakat bu konuya ilişkin uygulamada taraflar açısından tam bir serbestlik söz konusu değildir. Üst sınır konusunda erkeğin durumu, istenilen mal ve eşyanın neliği önemlidir. Çünkü mehir istenirken söz konusu malın, eşyanın veya menfaatin özelliklerinin açıkça belirlenmesi ve talep edilen o şeyin dinimizce uygun olup olmaması önemlidir. Örneğin dinen satışı ve alınması yasak olan mallar yahut menfaat türü şeyler, mehir olarak talep edilemez. Aynı şekilde, erkeğin sosyoekonomik durumu göz önünde bulundurularak mehir talep edilmesi gerektiği de vurgulanmıştır. Mehrin alt sınırı Hanefilere göre; en azı on dirhem şeklinde belirtilmiştir.³⁵⁶

4.1.3.1.Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Zimmîlerin inanç ve dinleri üzere terk olunur.* Bu kâidenin bir sonucu olarak İslâm ülkesinde yaşayan diğer dinlere mensup bireylerin, nikâh akdi gibi bir muamele yaparken kendi inanç ve dininin kurallarına göre karar verilir. Hanefî mezhebine göre bu durumda olan zimmi erkek ve kadın için nikâh akdi yapılırken, kadın mehir istemezse bu akid sahih olur ve kocanın mehir vermesi gerekmez. Ayrıca Ebû Hanîfe'ye göre kadın ve erkek İslâm dinini kabul etse bile kadına sonrasında mehir verilmez.³⁵⁷ Bu kâidenin ışığında Bilmen eserinde, İslâm mahkemelerine böyle bir dava başvurusu yapılsa dahi kadına sahip olduğu inancı göz önünde bulundurularak aksi hükümde karar verilir ve mehir verilmez. Taraflardan biri müslüman olsa bile bu durum değişkenlik arz etmez. Bilmen, bu hususla ilgili olarak; müslümanlar arasındaki nikâhlarda mehir, ibtidaen şart ise de bekaen şart değildir demiştir.³⁵⁸

4.1.3.2.Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Âdet muhâkkemdir.*³⁵⁹ Yani bazı konularda hükmün verilmesinde örf ve âdet belirleyicidir.³⁶⁰ Bu kâidenin konuya ilişkin uygulaması noktasında bağlantısında Bilmen, mehri mislin miktarının ve peşin veya vadeli verilmesinde taraflar arasında yaşanacak herhangi bir sorunda o beldenin genel uygulaması dikkate alınır demiştir.³⁶¹

³⁵⁵ Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 9/198-221.

³⁵⁶ Abdulkarim ez-Zeydân, *el-Mufasssal Mezheplere Göre Bütün Yönleriyle Kadın ve Aile Fıkıhı Ansiklopedisi*, ed. Faruk Beşer (İstanbul: Asalet Yayınları, 2019), 8/358-364; Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 201-202.

³⁵⁷ Debûsî, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, 99-100.

³⁵⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/115-116.

³⁵⁹ Mecelle md. 36.

³⁶⁰ Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 105.

³⁶¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/118.

b) Akidten sonra akde bağlanan şartlar, akid esnasında mevcutmuş gibi kabul edilir. Bu kâideyle Hanefîlerin kastettiği, akitten sonra akde bağlanan şartlar, akit esnasında mevcut olan gibi kabul edildiğidir. Bir adam, bir kadınla herhangi bir mehir belirtmeden nikâhlansa ve nikâh akdinden sonra mehir tayin etse, daha sonra kadınla cinsel ilişkiye girmeden önce, onu boşasa; kadına nikâh akdinden sonra belirlenmiş olan mehirin yarısı verilir.³⁶² Burada, akitten sonra belirlenen mehir, akit esnasında belirlenmiş gibi kabul edilir. Mehir alma hakkı kadından düşmez. Ayrıca Hanefîlerde mehir, kadının kendine vacip kılmasıyla değil Şa'rinin vacip kılmasıyla verilir denilmiştir. Bu nedenle kadın açıkça bu hakkı istemese bile koca mehir vermekle yükümlüdür, kadının bu hakkı devam eder. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v) "*Mehirsiz ve tanıksız nikâh olmaz*"³⁶³ hadisi mehrin verilmesinin gerekliliğini gösteren delillerin başında yer almaktadır. Bu kâideye eserin yer veren Bilmen ise mezhebinin görüşüne yakın bir tavırla, nikâh akdi yapılırken öncesinde veya esnasında mehir belirlenmemiş olsa bile kadının mehr-i misil³⁶⁴ alma hakkı mevcuttur demiştir.³⁶⁵

4.1.3.3.Dâbitlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) Mehrin en az miktarı on dirhemdir. Hanefîler; "*On dirhemden az olan mal için el kesilmez, on dirhemden az mehir olmaz.*"³⁶⁶ hadisine dayandırılarak mehirde asgari oranın on dirhem gümüş (o dönemlerde iki koyuna tekabül eder) olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bilmen de hem mezhebin bu görüşünü hem de diğer mezheplerin görüşlerini birlikte vererek asgari on dirhem tutarında mehrin ölçüsü olduğunu aktarmıştır.³⁶⁷ Bu ölçü herhangi bir çeşit mal veya benzeri, kadının faydalanacağı şey için alt sınır olarak belirlenmiştir. Ayrıca Bilmen, bu miktarın altında mehir anlaşmasının yapılamayacağını ve kocanın söz konusu on dirhem mehir sınırına uygun mal vermesi gerektiğini belirtmektedir.³⁶⁸

b) Mütekevvin olan akar, uruz, mücevherat, hayvanlar, keylî ve veznî olan ve karşılığında menfaatler mehir olmaya uygundur.³⁶⁹ Bilmen, kadının mehir olarak istediği şeyin veya bir kadına mehir olarak tayin edilen malın, İslâm hukukuna göre mutlaka maruf ve

³⁶² Debûsî, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, 144.

³⁶³ Daha fazla bilgi bk. Serahsî, *el-Mebsut*, 5/96-99. Hadis metni için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût v.dğr. (Beyrut, Müessesetü'r Risâle, 2001), 2/207.

³⁶⁴ Mehr-i misil: nikâhta mehrin önceden kararlaştırılmadan benzer şart ve durumda olan kadın için belirlenen miktara verilen adıdır. bk. Mehmet Akif Aydın, "Mehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/389-391.

³⁶⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/115.

³⁶⁶ Daha fazla bilgi bk. Serahsî, *el-Mebsut*, 5/126. Hadis metni için bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf ez-Zeylaî, *Nasbu'r-râye li-tahrîci ehâdîsi'l-Hidâye* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân li't-Tabâati ve'n-Neşri, 1997), 3/199; Tirmizî, "Nikâh", 22.

³⁶⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/116.

³⁶⁸ Mevsilî, *el-İhiyâr Metni el-Muhtâr li'l-Fetvâ*, 289; Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 9/198, 201-204.

³⁶⁹ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 33.

mütekavvim olması gerekmektedir der. Maruf ve mütekavvimden kasıt, müslümanlar arasında kullanılan, kıymeti olan ve şer'ân bilinen mal olması³⁷⁰ aksi halde mal olarak bilinmeyen veya kullanılmayan bir şeyin mehir olarak belirlenmesi sahih olmaz. Mehirin meçhul ve gayri mütekavvim olması durumunda, nikâh akdi sahih olup mehri tesmiye fasid olur ve mehri misil gerekir. Mehri müsemmanın tayin edilmesi ise işaret veya izafetle olabileceği gibi cins ile vasfının beyan edilmesiyle olur. Fakat mehirde adı geçen şey cins veya vasıf yönüyle meçhul ise örneğin “şu ev veya şu hayvan denilse; fakat evin yeri ya da odası, hayvanın cinsi, cinsiyeti veya yaşı söylenmese” işte o zaman mehri misil verilir.³⁷¹

c) **Mehr-i müsemmanın tamamen veya kısmen ta'cil veya te'cili caizdir.**³⁷² Miktarı belirlenmiş olan mehrin tamamı veya bir kısmını, peşin ya da vadeli olarak vermek gerekmektedir. Burada peşin verilmesi gereken mehre; mehri müeccel, vade belirtilerek istenilen mehre ise mehri muaccel denir. Her hâlükârda kadına mehri teslim edilmelidir. Akid yapıldığı esnada belirlenmiş mehrin bir kısmı peşin verilse daha sonra kalanı için herhangi bir tarih verilmezse o beldenin adetine göre hareket edilir.³⁷³

d) **Mehr-i müeccelde bir müddet tayin edilmiş ise hulûlundan evvel mutâlebeye zevcenin hakkı yoktur. Velew ki talâk vuku bulmuş olsun. Amma zevcenin vefatıyla eccl sakıt olur. Müddet tayin edilmemiş ise talâk veya zevceynden birinin vefatı vukuuna kadar müeccel addolunur.**³⁷⁴ Mehir için bir süre tayin edilse ve süreye yakın bir tarihten önce kadın mehrini isteyemez. Ancak vefat durumunda mehir artık geciktirilmeden verilmesi gerekir. Bilmen uygulamada bu kâideyi vadesi belirlenmiş bir mehri kadın, erken bir tarihte peşin olarak isteyemez. Fakat kocanın vefat etmesi durumunda mehrin verilmesi için süreye bakılmaksızın terikesinden hemen ödenmesi gerekmektedir. Yine kâidenin devamında mehir için vade verilmemiş olsa, yani kadın erkeğin inisiyatifine bıraksa burada mehrin ödenmesi hususunda hüküm verilirken boşanmanın veya eşlerden birinin vefatıyla ödenmesi kararlaştırılmıştır. Boşanmanın ister ric'î ister bâin olsun süreç dahilinde kocanın üzerine bir mehir borçtur ve ödemesi gerekir.³⁷⁵

e) **Hür bir kadın için mehri mislin ölçüsü baba tarafından kız kardeş, hala ev amca kızlarıdır.**³⁷⁶ Mehri misilde akid anındaki yaşı, güzelliği, malı, şehirli veya köylü oluşu, aklı, ahlakı, iffeti, bakireliği, ilmi, dul olması, çocuksuz olması ve kocanın maddi durumu da itibara alınır. Bu vasıfların tamamında veya bir kısmında baba tarafından kıza denk olan kimse

³⁷⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/121

³⁷¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/121-124.

³⁷² Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 40.

³⁷³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/118.

³⁷⁴ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 40.

³⁷⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/118.

³⁷⁶ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 34.

bulunmazsa baba tarafına yakın başka aşiretlere bakılır. Mehrin misilin sabit olması için şahitlik lafız ile adil iki erkek veya adil bir erkek ve iki kadının olması gerekir. Eğer bu sayılan şahıslar yoksa ve ihtilafa düşülmüşse kocanın yeminiyle beraber sözü geçerlidir. Bilmen, burada mehri mislin miktarının belirlenmesinde kıstas kabul edilen bu kâideyle ilgili olarak maksadın evlenecek kadının kendi yöresinde sahip olduğu özellikleriyle kıyaslanarak bir ölçü belirlenmesi gerektiğini açıklamaktadır. Çünkü bir şeyin kıymeti cinsinin kıymetiyle malum olur. Bu sebeple bir kadın yukarıda belirtilen ölçütler doğrultusunda dengi bulunan kadınlara nispetle mehir için bir miktar belirlenir. Mehirin miktarı ölçüsünde denk bir kadın baba tarafında yoksa o belde yer alan kadınlar arasında kızın vasıflarına yakın birisine verilen mehir ölçüt kabul edilir. Şayet o da bulunmazsa bu sefer belirleyici olan kocanın sözüdür. Koca mehri misil vermek hususunda imtina ederse ve bu iş belirlenemezse karar verici olarak hâkime başvurulur ve onun takdirine bırakılır. Mehri misil belirlenirken kocanın gelirine uygun yapılmasına dikkat edilir. Miktar belirlendikten sonraki aşamada mehri misil müslüman ve adil iki erkek veya bir erkek ve iki kadın şahit huzurunda duyurulur. Şahit için belirlenen özelliklerde kimse yoksa o zaman kocanın yeminiyle tasdik olunur.³⁷⁷

f) *Mehir menkûhenin malı olup onunla cihaz yapmağa cebr olunamaz.*³⁷⁸ Mehir, kadının malıdır. Bu kâidede izah yapılırken Bilmen, mehri yalnızca kadının üzerinde tasarruf yetkisi olduğu bir hak olarak gördüğü belirtir. Kadının mehrini kullanırken ne ebeveynleri ne de kocası tarafından zorlanamaz. Kadın istediği takdirde onunla ister çeyizi hazırlar isterse kendisi harcar isterde de evlendikten sonra evi için harcamalarda bulunur. Nitekim karı ve koca ehliyet bakımından evliliğe haiz olduklarından, ayrıca karşılıklı olarak tam bir tasarruf hürriyetine de sahiplerdir. Bu nedenle her biri kendi malını harcamakta özgür bırakılır fakat hiçbir diğerrinin rızası olmadan sahip olduğu mal üzerinde haksız yere tasarruf etme hakkına sahip değildir. Aynı şekilde kadın, mehrinin bir kısmını veya tamamını ailesine ya da kocasına vermesi için zorlanamaz. Bu durumda kadın, hakkı gasledilmişse mahkemeler aracılığıyla hakkını arayabilir.³⁷⁹

³⁷⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/119-121; Zühaylî, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, 9/211.

³⁷⁸ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 40.

³⁷⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/147-148.

4.2. MÜFÂREKÂT (BOŞANMA) KİTABINDAKİ KÂİDELER VE FÜRÛ FIKİH İLE İLİŞKİSİ

İslâm hukukunda, müfârekât kavramı boşanma kelimesinin karşılığını ifade eden bir terim olarak; “evlilik bağının çözülmesi ile karı ve kocanın birbirinden ayrılması” anlamına gelmektedir.³⁸⁰

İslâm hukukunda, evliliği sona erdirmeye başvurulacak yöntemlere dair bilgiler talâk/boşanma veya müfârekât/firkat başlığı altında incelenmiştir. Nitekim son dönemde kaleme alınan 1917 tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi’de eşlerin boşanmada başvuracakları yöntemleri ve boşanmanın sonuçları ile ilgili kâideleri ve uygulanacak hükümleri “müfârekât” başlığı altında kanunlaştırılmıştır.³⁸¹ Söz konusu kâideler bu başlık altında verilmiştir. Çalışmada yer alan eserde de müfârekât başlığı altında aşağıdaki konularla alakalı usûl kâidesi, küllî kâide ve dâbitların fûru fıkha yansımaları aktarılmıştır.

4.2.1. Talâk ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri

Sözlükte “serbest kalmak/serbest bırakmak, bağından kurtulmak/bağını çözmek, salıvermek, boş bırakmak” anlamındaki *talâk*, fikhî bir terim olarak; “evlilik birliği içerisinde kocanın belli lafızların söylenmesiyle nikâh akdinin bozulmasını” ifade eder. Türkçe karşılığı boşama ve boşanmadır.³⁸² İslâm hukukunda boşanmayı ifade etmede sık kullanılan “talâk” terimi dar anlamda; “kocanın, karısını boşaması” anlamına gelirken, geniş anlamda; “nikâh ile eşler arasında sâbit olan hukûkî bağı kaldırmak, sonlandırmak” anlamına gelmektedir. Bu çerçevede evliliği sona erdirmeye yolları, kadına tahsis edilmiş yetkiyle (tefvîz-i talâk) yapılan boşama, erkeğin tek taraflı irade beyânı (talâk) ile yapmış olduğu boşanma, kadının kocaya vereceği bir bedel karşılığı anlaşarak boşaması (muhâlea/ hul‘) ve bazı durumlarda hâkimin boşanmayı hükmetmesi (tefrîk) de yine talâk terimi kapsamına girmektedir. Talâk hukukî bir muamele olarak meşruiyeti, hükmü ve temel dayanakları Kur’ân, sünnet ve icmâyla belirlenmiştir. İslâm hukukçularının tamamı boşanma/talâk konusunu iki ayrı kategoride ele alıp değerlendirilmişlerdir. Buna göre; taraflara tekrardan normal evlilik ilişkisine dönüş imkanı verip vermemesi bakımından yapılan boşanma; bunlar kısaca ric’î ve bâin, Kur’ân ve sünnetin

³⁸⁰ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 422.

³⁸¹ Söz konusu kararname Türkçeye çevirisi mevcuttur. Müfârekât bölümü md.102-154 için bk. Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, 49-65.

³⁸² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 10/225; Serahsî, *el-Mebsut*, 6/2; Cürçani, *et-Ta’rifât*, 145; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 434.

belirlemiş olduğu usûl ve şekle uygun yapılıp yapılmaması bakımından boşanma ise sünnî ve bid'î talâk olarak literatürde yer almaktadır.³⁸³

Aşağıda Bilmen'in *Hukûk-i İslâmiyye Kâmusu*'nda konuyla ilgili geçen kâideleri ve onların fûru ile olan ilişkisinden bahsedilmektedir.

4.2.1.1.Usûl Kâideleri ve Fûrû Fıkıh ile ilişkileri

a) Mûtecezzî olmayan bir şeyin baz'ısını zikretmek küllünü zikir gibidir.³⁸⁴ Yani bu kâidede anlatılmak istenen bölünmesi mümkün olmayan şeyin bir parçasını söylemek tamamını söylemek gibi değerlendirilir. Aksi takdirde, bölünemeyen şeyin bir parçasını ifade eden sözün ihmali yani anlamsız sayılması gerekirdi.³⁸⁵ Bu kâideye açıkça rastlanmasa da fûrû fıkıhtaki kullanımları aracılığıyla yer verildiği tespit edilmiştir. Konuyla alakalı olarak bu kâidenin fûrua yansımalarıyla alakalı olarak; “bir kimse karısını yarım talâkla da boşasa, boşama gerçekleşir” denmektedir.³⁸⁶ Buradan hareketle Bilmen, bu kâidenin tezahürünü; “koca tarafından yapılan firkatler de (ayrılma) birer talâktır” şeklinde açıklamıştır.³⁸⁷

b) Kelâmın i'mâli ihmâlinden evlâdır.³⁸⁸ Bu kâidenin uygulanmasıyla ilgili olarak boşanma durumunda bazı kinayeli sözler vardır ki bu ifadeler taraflar arasında boşama için kullanıldığından sarîh sözcük hükmündedir denmiştir. Bunlardan bazılarını Bilmen, eserinde örnek olarak; “Seni boşadım, Sen bana haramsın, Seni terk ettim, Seni kendime haram kıldım, İddetini saymaya başla, Senden ayrıldım” gibi ifadeler birisinin kullanılması şeklinde olduğunu belirtir. Bu ifadelerle niyet ve karine olmaksızın, erkeğin eşini boşaması gerçekleşir denmiştir. Nitekim Hanefilere göre talâkın rûknü yani; talâk hadisesini vücuda getiren şey akdi nikâhı sarahaten (gerçek anlamıyla) veya kinayeten bunu delalet eden lafızlardır³⁸⁹ denmiştir. Buradan hareket kullanılan söz, eylemin resmiyet kazanması için yeterli görülmüştür.³⁹⁰

c) Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir.³⁹¹ İslâm hukukunda kullanım alanı oldukça geniş olan kâidelerinden birisidir. Bu konuyla ilişkin olarak Bilmen, kâidenin kaynaklarda yer alan uygulamasına yer vermiştir. Söz konusu kâidenin boşanma meselelerindeki tezahüründe koca karısına hitaben, sonrası için niyetine bakılmaksızın söylendiğin anda ric'î talâkın

³⁸³ Halil İbrahim Acar, “Talâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/496-500; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 177-181, 203-211; Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 9/282.

³⁸⁴ Mecelle md. 63.

³⁸⁵ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 149.

³⁸⁶ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 468.

³⁸⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/180, 193.

³⁸⁸ Mecelle Madde 60.

³⁸⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/184-186.

³⁹⁰ Daha fazla bilgi için bk. Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 9/286-302.

³⁹¹ Mecelle md. 2.

meydana geleceği lafızlar mevcut olduğunu belirtmiş ve bunları; “Sen taliksin, sen mutallakasın, seni tatlik ettim” şeklinde açıklamıştır. Bunlardan herhangi birinin koca tarafından kullanılması boşamaya neden olur denilmiştir. Bu kâide de ilgili durumlarda, hükmün verilmesinde kullanılmaktadır.³⁹²

4.2.1.2.Külfî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) Aslın sabit olmadığı durumlarda şubesi sabit olur. Bu kâideyle anlatılmak istenilen şey aslın olmadığı/düştüğü durumlarda şubesinin aslın yerini alması ve söz konusu işlemin doğru kabul edilmesidir.³⁹³ Bu kâidenin konu bağlamında kullanımı bir koca, karısının kendisinden bedel karşılığında boşamasını istese/hul‘ talebinde bulunduğu söylese, karısı ise bunu inkar etmesi halinde talâk gerçekleşmiş olur ve aralarındaki nikâh bağı düşer.³⁹⁴

b) Hüküm sebab üzerine bina edilir. Boşanmaya ait hükümlerin bir zamana kadar değil ebedi oluşu buna delildir. Ancak ebedi olan bu hükümler, kendilerini kaldıran bir şeyin ortaya çıkmasıyla son bulur. Burada bir erkeğin boşanma dolayısıyla eşi kendisine haram olmaktadır. Ancak bu haramlık durumu kadının tekrar evlenmesi ve yeni kocasının vefatı veya talâkıyla son bulur.³⁹⁵ *Kâmus*’ta bu husus tahlil başlığı altında açıklanmaktadır. Bilmen, tahlilin, yani evvel ki zevce ile tecdidi nikâhın helal olması için, ikinci nikâhın sahih veya nafiz olması şarttır şeklinde belirtir. Ayrıca cinsel birlikte yaşanmasa bile sahih halvet yani çiftin özel bir alanda yalnız kalması da yine şartlar arasındadır.³⁹⁶

c) Mükâtebe muhâtaba gibidir.³⁹⁷ Boşanma konusunda bu kâidenin fûrua yansıması, bir kimse eşine hitaben bir mektup yazsa ve içeriğinde; “işbu mektubumu aldığın zaman seni boşadım” şeklinde yazsa kadın bunu okuduğu veya duyduğu zaman boşanmış kabul edilir.³⁹⁸

d) Dilsizin işâret-i ma’hûdesi lisân ile beyan gibidir.³⁹⁹ Burada tıpkı nikâhta olduğu gibi dilsiz olan bir kişi boşanma konusunda işaret dilini kullanarak gerçekleştirebilir. Fakat burada bu eylemi yapan dilsiz kimse kararından ölene değin dönemez. Yazma bilen bir dilsiz ise, yalnızca işaret diliyle değil yazarak bizzat karısına yahut şahitlerin huzurunda niyetinin karısından boşamak olduğunu belirtmek zorundadır.⁴⁰⁰

³⁹² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/185-186.

³⁹³ Abdülkerim Zeydan, *el-Veciz İslâm Hukukundaki Fikhî Kâidelerin Şerhi*, ed. Recep Çetinbaş (İstanbul: Asalet Yayınları, 2020), 165.

³⁹⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/280.

³⁹⁵ Serahsî, *el-Mebcut*, 6/95-96.

³⁹⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/108.

³⁹⁷ Mecelle md. 69.

³⁹⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/193; Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 9/303.

³⁹⁹ Mecelle md. 70.

⁴⁰⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/194.

4.2.1.3.Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Talâkın ehli mükellef olan zevcdir. Talâkın mahâlli ise; nikâh-ı sahih ile menkûhesi veya mu'tedde olan kadındır.*⁴⁰¹ Talâkın ehli; “mükellef olan, yani : akil, baliğ ve müteyakkız bulunan zevc'dir, velev ki gayri müslim bulunsun”⁴⁰² şeklinde dâbıtı yer verilmiştir. Boşama yetkisi İslâm hukukunda erkeğe verilmiş olup, tek istisnası kadının evlenmeden önce üç haktan birini istemesidir. Erkeğin şer'î/hukukî olarak mükellef olması şarttır. Yine aynı şekilde Bilmen, talâk yani boşanma işleminin gerçekleşmesi için karı ve kocanın sahih nikâh akdi yapması gerekmektedir. Ardından kocanın bizzat karısına karşı sözlü olarak bir veya iki ric'î veya bâin boşama yapması, iddet müddeti sürecinde de boşama lafızlarını tekrardan söylemesiyle boşama gerçekleşir. Daha önceden karı-koca arasındaki bağ kopmuşsa yapılan talâk geçersiz olur.⁴⁰³

b) *Kendisiyle talâkın gerçekleştiği bütün kinâyeli lafızlarla olan boşanmalar kocanın niyetine göre bir veya iki bâin talâktır.*⁴⁰⁴ Kendilerine mütearef olmalarına mebni niyete tevakkuf etmeksizin talâkı bâin vâki olan kinayeli tabirler vardır der ve onların neler olduğunu şöyle sıralar: “Sen haramsın, Ben sana haramım, Sen bana namahrem oldun, Bana haram lazım gelir, Üzerime haram ol, Helalim haram olsun” gibi. Bu tabirlerin kullanılması ile talâka niyet edilsin veya edilmesin mutlak suretle birer talâk-ı bâin vaki olur denmiştir. Yani koca, karısına kinayeli lafızlardan herhangi birini kullanarak boşamada bulunursa bu durumda talâk gerçekleşir.⁴⁰⁵

c) *Koca cinsel ilişkide bulunulmayan kadına verdiği her talâk bâindir. Bir kimse hakikaten veya hükmen ilişki yaşamadığı karısına “sen boşsun” derse bir bâin talâk gerçekleşir.*⁴⁰⁶ Buradan anlaşılacağı üzere Bilmen eserinde, sarîh veya kinayeli bir lafız kullanılarak “kendisiyle ilişki yaşanılmamış kadını boşamak birer talâktır ve bu beyûnettir” der.⁴⁰⁷ Konuyla ilgili olarak Ahzâp suresinde: “Birleşmeden onları boşadığınızda onlar üzerinde, hesaplayıp bekleteceğiniz bir iddet hakkınız yoktur. Onları bir şeyler vererek memnun ediniz ve güzellikle boşayınız.”⁴⁰⁸ ayeti gereğince kendisiyle münasebete girilmemiş kadına yönelik yapılan lafzı boşamalar geçerlilik kazanır.⁴⁰⁹

⁴⁰¹ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 49.

⁴⁰² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/193.

⁴⁰³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/192-193, 201; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 188.

⁴⁰⁴ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 81.

⁴⁰⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/186.

⁴⁰⁶ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 80.

⁴⁰⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/229.

⁴⁰⁸ el-Ahzâb 33/49.

⁴⁰⁹ Serahsî, *el-Mebcut*, 6/26.

d) **Akıl-baliğ bir erkek eşine î'la ile boşasa bu î'lasını tutarak, hürler için dört aylık sürede yaklaşmamış ise tek bâin talâk gerçekleşmiş olur.**⁴¹⁰ Bilmen, hem bu dâbıtı hem de geneli itibarıyla î'layı yani kocanın karısına yaklaşmamak üzere yemin ederek yaptığı boşama konusu en ince ayrıntısına kadar anlatmıştır. *Kâmus*'ta bir erkek nikâhı altındaki hür karısı için dört ay cariyesi için iki aydan az olamamak kaydıyla yapmış olduğu î'lada, boşama gerçekleşir. Söz konusu bu süre içerisinde yaklaşılmaması durumunda boşanma sürecine girilmiş kabul edilir.⁴¹¹ Bu dâbıt özelinde î'la ile boşama, bir boşanma olarak kabul edilmektedir. Nitekim Bakara suresinde konuya ilişkin dâbıta dayanak kabul edilen ayette açıkça; “*Kadınlarından uzaklaşmaya yemin edenler için dört ay beklemek vardır. Eğer geri dönerlerse Allah çok bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir. Boşamaya karar vermiş olurlarsa, şüphe yok ki Allah her şeyi işitir ve bilir.*”⁴¹² şeklinde belirtilmiştir. Dolayısıyla yapılan işlem geçerli kabul edilir ve kadın süreç dahilinde iddet beklemek zorundadır.⁴¹³

e) **Nikâhta mehir olması caiz olan her şey hûl'u'da bedel olarak kabul edilebilir.**⁴¹⁴ Kadının anlaşmazlık veya geçimsizlik nedeniyle boşanmak için kocasına, sahip olduğu mal ve benzeri menfaat türü şeylerden yahut mehrinin bir miktarını talâk için bir bedel olarak sunması caizdir.⁴¹⁵ Nitekim nafakasından kendine düşen pay gibi mehirde kadının asli malı sayıldığı için tasarrufu hususunda yetki kadındadır. Herhangi bir anlaşmazlık durumunda kadının bu hakkı elinden alınmaz.⁴¹⁶

f) **Muhâleanın geçerli olması için zevcin tâlaka ehil, zevceninde buna mahal olması şarttır.** *Kâmus*'ta aynen bu şekilde verilen dâbıtın açıklamasında; “Binaenaleyh mecnunun (deli), matuhun (aklı zayıflamış kimse) ve çocukların yaptığı muhâlea münakid olmayacağı gibi ecnebiyye, muhtelia (para karşılığında boşanmayı teklif eden kadın) ve bâin talâk nedeniyle iddet bekleyen kadın için hûl'u muteber olmaz şeklinde belirtilmiştir. Ancak ric'î talâk ile iddet bekleyen kadın hakkında muhâlea sahihdir denmiştir.”⁴¹⁷

g) **Hûl'u'un geçerli olması için illa bir bedel söylenmesi şart değildir. Bedelli veya bedelsiz yapılsa da geçerli olur.**⁴¹⁸ Söz konusu dâbıta eserde yer verilmiştir. *Kâmus*'ta: “Bedeli nefi ile yapılan bir muhâlea da sahihdir” ibaresiyle bir erkeğin karısına herhangi bir mal talebi

⁴¹⁰ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 81.

⁴¹¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/293.

⁴¹² el-Bakara 2/226-227.

⁴¹³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/291, 298; Zühaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 9/417.

⁴¹⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/275.

⁴¹⁵ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 90.

⁴¹⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/275-277.

⁴¹⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/272.

⁴¹⁸ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 90

olmaksızın talâk niyetiyle “seni hûl’u ettim” derse karısının da bunu onaylamasıyla yapılan eylem artık hukuki bir işlem olarak değerlendirilir ve talâkı bâin gerçekleşmiş kabul edilir.⁴¹⁹

4.2.2. İddet ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri

İddet, sözlük anlamı “saymak, sayılan şeyin miktarı, adet, sayı” demektir. Bu kelime “adedtü’s-seyy’e iddeten” cümlesinde saymak; “Allah katında ayların sayısı (iddet) on ikidir...”⁴²⁰ ayetinde ise sayı anlamında kullanılmıştır. İddet, genelde belli sayıda ay veya kûr’ (temizlik/hayız) üzere hesap edildiği için bu şekilde de adlandırılmıştır. İddet, İslâm hukukunda terim olarak ise; kocası ölen, boşanan veya evliliği feshedilmiş kadının, bu evlilikle ilgisinin tamamen kesilmesi ve başkasıyla evlenebilecek duruma gelmesi için beklenilmesi gereken müddet anlamına gelmektedir. Fukahânın çoğunluğuna göre ise iddet; “kadının bir müddet beklemesidir” olarak kabul edilmiştir. Hanefilerde ise, “iddet, evliliğin etkilerinden geriye kalanların sona ermesi için tespit edilmiş bir müddettir.” şeklinde tanımlanmıştır.⁴²¹

Bilmen’in eserinde yaptığı tanımda ise; “İddet; vefat veya müfarekâttan sonra baki kalan nikâh asarının inkızası için şer’an muayyen olan bir ecel (müddet) demektir ki, bu müddet nihayet bulmadıkça zevce veya zevce başkasıyla ve bazı ahvalde birbiriyle tekrar evlenemezler.” şeklindedir. Bu tanımdan hareketle iddet hakkında öncelikle “birlikte yaşayan eşlerin, vefat veya müfarekâttan sonra ibaresiyle iddetin, kocanın ölümü veya karısından hukuken ayrılması durumunda başlayacağı; “baki kalan nikâhın asarının inkızası için” iddetin biliniyor olsun olmasın birtakım hikmetleri olduğunu; “şer’an muayyen olan bir müddet” olması da iddet süresinin Şâri tarafından belirlendiği, bunların kaldırılması ya da değiştirilmesi söz konusu olamayacağını gibi iddetin asıl sebebi dini bir emir olarak; “bu müddet nihayet bulmadıkça zevce veya zevce başkasıyla ve bazı ahvalde birbiriyle tekrar evlenemezler” ifadesiyle de iddet süresi içerisindeyken iddet bekleyen kadının evlenemeyeceğini, bunun iddetin en önemli sonucu ve yasağı olduğunu ihtiva ederek bu hususlar vurgulanmıştır. İslâm hukuk literatüründe iddet bekleyen kadına mu’tedde, iddet bekleme ameliyesine de i’tidad adı verilir. İddet beklemenin hükmü Kitap, sünnet ve icmâ ile sabit olup kadın için şer’ân vaciptir.⁴²²

Boşanmış veya mahkeme kararıyla nikâh akdi feshedilmiş olan kadının bekleyeceği iddet müddeti genel manada “ayrılık iddeti” olarak ifade edilir. İslâm aile hukukunda evlilik bağı kopan kadının durumu ve taşıdığı bazı vasıflara göre iddeti farklı olup ayrı kategorilerde

⁴¹⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/273.

⁴²⁰ et-Tevbe 9/36.

⁴²¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3/281; Halil İbrahim Acar, “İddet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/466-471; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/382;

⁴²² Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, 274, 403; Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/368; Zühayli, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, 9/488-489.

incelemektedir. Bunların neler olduğunu açıklayacak olursak; kendisi hür olup ay hali/hayız gören kadınların boşanması/talâk veya fesih/nikâhın hükümsüz kılınması neticesinde meydana gelen ayrılıklarda bekleyeceği iddet müddeti, boşamanın gerçekleştiği gün itibarıyla temizlik sürecinden sonraki üç hayız halidir. Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de; "... *Boşanan kadınlar, kendi kendilerine üç ay hali (hayız) beklerler*"⁴²³ ayetinde açıkça belirtilmiştir. Hayızdan kesilmiş olanlar/âyise ile fizyolojik bir rahatsızlık nedeniyle hayız hiç görmeyenler için ise iddet süresi, boşamanın vukuundan itibaren üç ay olarak kabul edilmiştir. Bu da yine konuya ilişkin Kur'ân'da; "*Kadınlarınız içinde ay hali görmekten kesilenler ile henüz ay hali görmemiş olanların iddetleri hususunda şüpheye düşerseniz, bilin ki, onların iddet beklemeleri üç aydır*"⁴²⁴ ayetine dayandırılmıştır. Gerek hayız görmeye başlama/ergenlik yaşı, gerekse de hayızdan kesilme (menapoz) yaşı fizyolojik ve biyolojik açıdan kişiden kişiye değişmekle beraber birinci durumda en az dokuz en fazla on beş, ikinci durumda ise genellikle elli beş yaşını tamamlamış olmak kabul edilmiştir. Buna göre on beş yaşını geçtiği halde hayız görmeye başlamayan yahut elli beş yaşından sonra boşanan kadın için üç aylık bir iddet müddeti bekleme süresi belirlenmiştir. Hamile bir kadının, talâk veya vefat sebebiyle evliliği bitmiş ise bu durumda beklemesi gereken süre *gebeliğin kalan süresi kadar olup doğurunca sona ermesiyle*⁴²⁵ tamamlanmış kabul edilmektedir. Son olarak kocası vefat eden kadının, iddet müddeti ise yine Kur'ân'da; "*İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler. Bekleme sürelerinin sonuna geldiklerinde kendileri hakkında, normal ölçülerde yapıp ettiklerinden size bir sorumluluk yoktur*"⁴²⁶ ayetinde açıkça hükmü verilmiştir.⁴²⁷ Aşağıda Bilmen'in eserinde konuyla ilgili kâideler ve onların fûru ile olan ilişkisine değinilmiştir.

4.2.2.1.Usûl Kâideleri ve Fûrû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Mevrîd-i nassda ictihada mesâğ yoktur*.⁴²⁸ Kâideden maksat bir konu hakkında açık hüküm varsa burada ictihada gidilmez.⁴²⁹ Burada *hamile kadının iddet süresi*⁴³⁰ hakkında açık ayet bulunup bekleyeceği gün sayısı yani iddet müddet belirtilmiştir. Bu kâideye *Kâmus*'ta açıkça rastlanmamıştır. Ancak fûrû fıkıhla ilgili birçok konuyu altında birleştiren bu kâide konuya ilişkin tezahürlerinin ilgili bölümde olması sebebiyle yer verilmiştir. Bilmen, *Kâmus*'ta

⁴²³ el-Bakara 2/228.

⁴²⁴ et-Talâk 65/4.

⁴²⁵ et-Talâk 65/4.

⁴²⁶ el-Bakara 2/234.

⁴²⁷ Serahsî, *el-Mebcut*, 6/13, 17-23, 47-50; Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 9/493-505; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 248-250.

⁴²⁸ Mecelle md. 14.

⁴²⁹ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 58.

⁴³⁰ et-Talâk 65/4.

her ne sebeple olursa olsun hamile bir kadın doğum yapınca iddeti sona erer şeklinde konu hakkında genel görüşe yer vermiştir.⁴³¹

4.2.2.2.Külfî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) ***İddette ehille asıldır.*** Yani Hanefî mezhebinde gerek talâk gerekse de vefat sebebiyle iddet bekleyen bir kadının süresi ayın hallerine göre düzenlenir. Buna göre hayız görmeyen doksan gün, kocası ölüp gebe olmayan kadın yüz otuz gün iddet beklemek durumundadır.⁴³²

b) ***Mu'teddenin nafakası zevci üzerine lazım olur. Naşize olduğu halde tatlik olunan kadına nafaka-i iddet lazım gelmez. Zevci vefat eden kadın için nafaka-i iddet lazım olmaz. Gerek hamil olsun ve gerek olmasın.***⁴³³ Söz konusu kâideden anlaşılacağı üzere, talâk ve fesih sebebiyle boşanmış olan kadının, iddet müddeti süresince ihtiyaçlarının karşılanması için nafaka hakkı vardır. Fakat eşi vefat etmiş yahut naşize olan; yani şer'î bir gerekçesi olmaksızın kocasının izni olmadan evden çıkan veya bu hususta kocasına muhalefet eden kadının nafaka hakkı bulunmamaktadır. Konu *Kâmus*'ta; Bir muteddenin nafakaya istihkakı vefattan dolayı değil, talâk veya fesihten dolayıdır. İddet beklemesi ve kendisinin hurre veya tebvie edilmiş (boş evde oturan) cariye bulunması ve nüşuz/nâşize halinden beri olması şarttır şeklinde yer verilmiştir.⁴³⁴

4.2.2.3.Dâbitlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) ***Akd-i sahih ile menkûhesi olup içtimadan sonra zevcinden talâk veya fesh ve tefrik ile iftirak eden ve hamil ve sinn-i iyâse vasıl olmayan kadınların müddet-i iddeti üç hayz-ı kâmilidir.***⁴³⁵ Bu dâbitla alakalı olarak bir kadının sahih nikâh akdi, yukarıda belirtilen durumlardan herhangi birisi sebebiyle sona ermesi halinde beklemesi gereken süre hakkında bilgi verilmektedir. *Kâmus*'ta da bu husus aynı şekilde ifade edilmiştir.⁴³⁶

b) ***Akd-i sahih veya fasidde ictima veya tekarrub ile teekküdden evvel talâk veya fesh vuku bulursa iddet lazım gelmez.***⁴³⁷ *Kâmus*'ta ilgili dâbit geçmekle beraber izahında Bilmen aralarında cinsel ilişkinin gerçekleşmediği bir sahih veya fasit nikâh akdi yapan erkeğin karısını

⁴³¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/372.

⁴³² Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/370.

⁴³³ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 62.

⁴³⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/491-492.

⁴³⁵ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 60.

⁴³⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/372-373.

⁴³⁷ Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 61.

talâk veya fesih ile boşaması ya da vefat etmesi durumunda kadının iddet beklemesi gerekmez.⁴³⁸

4.2.3. Neseb ve Hidâne ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri

Neseb, İslâm hukukunda ailenin üzerinde yükseldiği temel esaslardan biri olup konumu ve ehemmiyeti açısından özel bir yerde sahiptir. İslâm aile hukukunda neseb; evlenme engeli oluşturmaması, miras, nafaka ve velayet konularında sıklıkla ele alınmaktadır. Dar anlamda çocuk ile anne ve babası, geniş anlamda kişiyle usûlü (annesi-babası, nineleri-dedeleri) arasındaki soy bağıny ifade etmektedir. Bilmen eserinde nesebi kavram olarak; “anne ve baba cihetlerinde oluşan iştirak ve ittisaldır” şeklinde açıklamıştır.⁴³⁹

Çocukla doğurduğu kadınla hısımlık münâsebeti sabittir; bunu isbat için başka bir kârineye ihtiyaç olmadığı gibi doğuran kadının çocuğu reddetmesi de mümkün değildir. Neseb yani soy bağı ekseriyetle babayla kurulmaktadır. Ancak nesebin sübutunda babanın belirlenmesi hususuna ilişkin birtakım durumlar söz konusudur. Öncelikle sahih bir akidle yapılan nikâh neticesinde doğan çocuğun nesebi babasına aittir, bu durum kesinlikle ret edilemez. Ayrıca bu konuda ittifak vardır. Ancak fasid veya batıl bir nikâh akdi neticesinde doğan çocuk konusunda, koca şayet cinsel münasebetin yaşanmadığını ileri sürerek ret etmek isterse o zaman gebelik süresi ve doğum yaptığı gün ile nikâh akdi veya boşama muamelesinin gerçekleştiği tarihe yakınlık esas alınır. Gebeliğin asgarisi süresinin tespitinde, fukahanın icmâsında kullandığı delili ise Kur’ân-ı Kerim’de yer alan iki ayetin bir arada anlaşılması ile amel edilmesinin gereğidir. Söz konusu iki ayet ise şunlardır: “..., *Karnında taşıması ve süttten kesmesinin süresi otuz aydır.*”⁴⁴⁰ ve “..., *güçten kuvvetten düşerek onu karnında taşımıştır; çocuğun süttten kesilmesi iki yıl içinde olur.*”⁴⁴¹ Görüldüğü üzere birinci ayette gebelik ve süttten kesilme süresini toplamda otuz ay diye sınırlandırılmıştır. İkinci ayette ise tek başına süttten kesilmeyi iki yıl olarak belirtilmiştir. Buradan hareketle süttten kesme süresi olan iki yıllık süreyi otuz aylık süreden düşüldüğünde, gebelik süresi için altı ay kalmaktadır. Bu sürede, gebeliğin asgari süresidir. Azami süresi için bir ittifak söz konusu değildir. Hanefî mezhebinde bizzat Ebu Hanife’nin görüşü iki yıldır. Bu görüşe delil ise Hz. Aişe’nin rivayetinin kabul edilmesi üzerine bu şekilde belirtilmiştir. Eğer gebe kalınan çocuk, kocanın ölümünden yahut karısını boşamasından itibaren iki senelik bir zaman süresi içerisinde doğarsa boşayan yahut ölen babası

⁴³⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/369;

⁴³⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/395; İbrahim Kâfi Dönmez, “Neseb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006),32/573-575.

⁴⁴⁰ el-Ahkâf 46/15.

⁴⁴¹ Lokmân 31/14.

üzerine nesebi sabit olur. Bugün tıpta bilinen gebelik süresi dokuz ay on gün olarak belirtilmiştir.⁴⁴²

Bir diğer kavram olan hidâne ise sözlükte “yanına almak, çocuğu kucağına almak ve beslemek” manasına gelmektedir. İslâm hukukunda hidâne (hadâne), küçüğün ve bu hükümde olan kimselerin gerektiği şekilde büyütülüp yetiştirilmesi, korunup gözetilmesi ve eğitilmesi amacıyla belli şahıslara tanıdığı hak, yetki ve sorumluluğu ifade eder. Bu hak ve sorumluluğu üstlenen kimseye hâdın (hâdine) denir. Evlilik birliğini bozan, vefat veya talâk gibi herhangi bir durumun yaşanması halinde çocuğun bakımı ve hakları noktasında İslâm hukukunda yer alan koruyucu tedbirler mahiyetinde hükümler bu başlık altında toplanmıştır. Öyle ki hidâne hak ve sorumluluğunda kimlere öncelik tanınacağı ve bu kimselerde ne gibi özelliklerin aranacağı, hidâne hakkının mahiyeti ve kapsamı, çocuğun ve diğer ilgili kişilerin hakları, hidânenin sona ermesi gibi konular, klasik fıkıh literatüründe yer alan görüş ve öneriler kısmen Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahabe dönemindeki uygulamalardan kaynaklansa da esasen fâkihlerin şahsî müşahede ve tercihleri ve dönemlerine kadarki birikim etrafında şekillenmiştir.⁴⁴³

4.2.3.1.Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Mâni' zâil oldukta memnu' avdet eder.*⁴⁴⁴ Engel kalkınca engellenen geri gelir. Söz konusu kâideye istisnaden caiz olan hüküm, gerekçeleri ortadan kalktıktan sonra geçersiz sayılırken; bu kâide, bir özür sebebiyle uygulanamayan aslî hükmün, özrün kalkmasıyla önceki konumuna döneceğini belirtmektedir.⁴⁴⁵ Hidâne konusunun bu kâideyle örtüştüğü yer ise, kadının çocuğunun bakımında öncelik tanınmasına rağmen yapacağı evlilik nedeniyle hakkının elinden alınmasıdır. Bu konuda delil ise Hz. Peygamber'in (s.a.v) “*evlenmediğin sürece çocuk sana aittir*”⁴⁴⁶ hadisinde yer alan kadının yeniden evlenmemesi kayıdır. İşte bu mani hakkın kişinin elinde alınmasına neden olur.⁴⁴⁷ Bu kâide manası itibariyle *Kâmus*'ta yer almış ve vefat veya boşanma sebebiyle babasından ayrı annesinin bakımı ve gözetiminde olan bir çocuk, annesinin evlenmesi ya da çocuğu babasının bulunduğu yerden ayrı bir yere götürmek

⁴⁴² Daha fazla bilgi için bk. Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 10/13-22; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/335-339; Kahveci, *İslâm Aile Hukuku*, 151-155.

⁴⁴³ Ali Bardakoğlu, “Hidâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/467-471; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/340-343.

⁴⁴⁴ Mecelle md. 24.

⁴⁴⁵ Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 84.

⁴⁴⁶ Ebu Dâvûd, “Talâk”, 34.

⁴⁴⁷ Serahsî, *el-Mebcut*, 5/210.

istemesiyle, kadından hidâne hakkı alınır şeklindeki hükmün verilmesinde kullanıldığı görülmektedir.⁴⁴⁸

b) *İtibar gâlib-i şâyiâdır, nâdire değildir.*⁴⁴⁹ Şayi; herkesçe bilinen, insanlar arasında yaygın olan, nadir ise; çok az meydana gelen işlerdir. Hüküm vermede dikkate alınacak olan, insanlar arasında az bilinen değil, yaygın olan uygulamalardır.⁴⁵⁰ Kâidenin hidâne konusunda kullanımı, hak sahibi kişilerin, çocuğu kendi ihtiyaçlarını görebilecek yaşa gelinceye kadar yetiştirip terbiye etmek amacıyla belli bir süre yanlarında tutmalarıdır. Bu süreye bir sınır verilmeye çalışılmışsa da kendi ihtiyacı görme yaşı bazı durumlar nedeniyle değişkenlik arz edebilir. Eserde, Hanefî mezhebinin tayin ettiği hidâne süresinin müddeti; erkek çocukta yedi yaş, kız çocuk için erişkin sayılabileceği dokuz yaş olarak belirlenmiştir. Bu yaşlara erişen erkek ve kız çocukların, artık kendileri için iyiyi kötüyü seçebilecekleri kabul edilmiştir.⁴⁵¹

4.2.3.2.Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Nesebin sübutu konusunda evlenme âkdidin sıhhatine (sıhhat-i firâşa) ve kocanın evlenmeye ehil olmasına itibar edilir; cinsel ilişkinin gerçekleşme imkanına değil.*⁴⁵² Burada özellikle Hanefî mezhebinde nikâh akdi gerçekleştikten en az altı ay sonra veya daha sonra doğan çocuk kocanın üzerinedir. Kocayla arasında geçen münasebetin ölçüsüne bakılmaz.⁴⁵³

b) *Kadınların şهادetleri asli olduğu için doğumda bir kadının şهادeti yeterlidir.*⁴⁵⁴ Nesebin sübutu konusunda kadınların verdiği bilgiler reddedilemez. Çünkü hamileliğin süresi ve doğum konusunda kadının sözü kabul edilir.⁴⁵⁵

4.2.3.3.Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Hamilelik müddetinin en azı altı ay çoğu dokuz aydır. Sahih nikâh akdi esnasında, akid anından itibaren altı veya daha fazla zaman içerisinde kadın bir çocuk doğurursa nesebi o anki evli olduğu kocasına aittir.*⁴⁵⁶ Bilmen eserinde nesebin sübutu konusunda mezhebinin görüşünü benzer ifadelerle dâbıttaki gibi açıklamıştır.⁴⁵⁷

⁴⁴⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/438.

⁴⁴⁹ Mecelle md. 42.

⁴⁵⁰ Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 117.

⁴⁵¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/435-438.

⁴⁵² Debûsî, *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*,

⁴⁵³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/400.

⁴⁵⁴ Zencânî, *Fıkhî Hükümlerin Usulî Dayanakları*, 229.

⁴⁵⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/414.

⁴⁵⁶ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 105.

⁴⁵⁷ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/400, 412-414.

b) *Nesepten olan ve bakıcılık şartlarını taşıyan bir anne, evliliğin devamında veya ayrıldıktan sonra çocuğa bakmaya ve terbiye etmeye daha liyakatlidir.*⁴⁵⁸ Bu dâbıtla ilgili olarak Bilmen, hidâne olacak kadın, çocuğun mahremi bir kadın olmalıdır der. Bu sebeple amca ve amca kızlarının, dayı ve teyze kızlarının esasen böyle bir hakkı yoktur. Çünkü bunlar, çocuğa mahrem değildir demektedir. Bilmen, çocukların hızanesi evvela anneye aittir der ve şayet anne yoksa anne tarafından başlanarak anneye en yakına itibar edilir şeklinde ekler. Derece olarak anne tarafıyla baba tarafı başa baş kalınca anne tarafına öncelik tanınır. Anne ölürse, yabancıyla evlenirse veya bakıcılığa elverişli değilse bakıcılık hakkı, kadının annesine intikal eder. Annenin annesi yoksa veya bakıcılığa ehil değilse hak bu durumda babanın annesine geçer. Yakınlarından bakıcılığa ehil olmayınca bu şekilde yukarı doğru çıkar. Sonrasında bakıcılık hakkı çocuğun kız kardeşlerine geçer. Öncelik sırası öz kardeş, ana bir kardeş ve baba bir kardeş şeklindedir. Sonra kız kardeşlerin kızlarına, öz kardeş ve anne bir kardeşe geçer. Sonra öz teyzeye, anne bir ve baba bir olana geçer. Aynı sıralama baba bir kız kardeşin kızlarına ve erkek kardeşin kızları içinde geçerlidir. Daha sonra öz halaya, annenin teyzesine ve babanın teyzesine, sonra da bu tertip üzere annelerin ve babaların halalarına kadar uzanır Bakıcılık için çocuğun mahremi olan kadınlardan kimse olmazsa veya bakıcılığa ehil olmazlarsa bakıcılık hakkı veraset sıralamasına göre asabalere geçer. Öncelik sıralaması baba, dede, öz kardeş, baba bir kardeş, öz kardeşin oğulları, baba bir kardeşin oğulları, öz amca ve baba bir amca şeklindedir. Bakıcılık hakkını aynı derecede birden fazla kişi hak kazanırsa öncelik çocuğun üstün menfaati gözetildiği için imkan yönünden en elverişli olana verilir.⁴⁵⁹

c) *Bakıcı olan kadın çocuğun annesi olduğu zaman bu kadın çocuğun babasıyla evliyse veya ric'î talâğın iddetini bekliyorsa bakıcılık ücreti alamaz.*⁴⁶⁰ Çünkü ric'î talâğın iddetini bekleniyorsa nafaka alma durumu devam ettiği için bu dâbıt vasıtasıyla ayrıca kadına hidane için ücret ödenmeyeceğine hükmedilir.⁴⁶¹

d) *Kadın bâin talâk ile boşanmışsa, çocuğun mahremiyle evliyse veya çocuğun mahremiyle olan evliliğinden boşanıp iddet bekliyorsa ücret alma hakkı vardır.*⁴⁶² Bilmen zevciyyet bağının bâin talâk kopacağını belirtip hidane için babadan ücret talep edilebileceğine hükmeder.⁴⁶³

e) *Erkek çocukta bakıcılık süresi kadın hizmetinden ihtiyaçsız kalınca sona erer. Bu süre erkek çocuğun yedi yaşına gelmesidir. Kız çocuğunda ise dokuz yaşına ulaşmasıyla*

⁴⁵⁸ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 117.

⁴⁵⁹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/428-429; Daha fazla bilgi için bk. Zühaylî, *İslâm Fikhi Ansiklopedisi*, 10/47-53.

⁴⁶⁰ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 120.

⁴⁶¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/441.

⁴⁶² Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 120.

⁴⁶³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/441-443.

bakıcılık sona erer.⁴⁶⁴ Bu dâbıtın açıklanmasında Bilmen, Hanefî mezhebini merkeze almıştır. Yaş sınırlandırılması konusunda erkek çocukların belli bir yaştan sonra kadının gözetim ve himayesinden çıkıp sosyalleşmesi, ileriki hayatı için hazırlık yapması gerekmektedir. *Kâmus*’ta bunun için yedi yaşından itibaren erkek çocuklar zanaat vb. işler öğrenmesi, çevresini tanınması amacıyla babası yahut dedesinin himayesine girmesinin daha uygun olacağı görüşü belirtilmiştir. Aynı şekilde kız çocuk için ise anne evlenmemişse buluş çağına kadar himaye edilebilir denmiştir.⁴⁶⁵

4.2.4. Nafaka ile İlgili Kâideler ve Fürû Fıkıh ile İlişkileri

Nafaka sözlükte; “bir şeyin, azalması, harcama, gider, geçim masrafı, aile reisinin ev ehli için bulundurması gereken yiyecek, giyecek; geçinmek için lazım olan para, aile ve çocuklarını geçindirecek iâşe” anlamlarına gelmektedir. İslâm hukukunda nafaka; iâşe (yeme-içme), giyim eşyası ve süknâyı (konut) kapsar. Hayatım idame ettirilebilmesi adına lazım olan şeyler, giyim için ihtiyaç duyulan eşya, fertlerin tedavisi ve gerekli ilaçlara ulaşması için gerekli sağlık harcamaları, iskân ve ikamet için mesken hepsi nafaka mükellefiyetinin içindedir.⁴⁶⁶

Evlilik nafakası, nikâh akdinin hukukî sonuçlarından biri olarak evlilik süresince yükümlülük devam eder; evliliğin sona ermesi halinde iddet nafakasının ödenip ödenmemesi evliliği sona erdiren sebeplere bağlı olarak değişiklik gösterir. Nafaka yükümlülüğü koca ait olup, karısının hayatını normal şekilde devam ettirebilmesi için gerekli olan yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaç maddelerini karşılamak, yazlık-kışlık ayırımına dikkat ederek giyim ihtiyacını sağlamak ve sosyal durumuyla mütenasip dayalı döşeli bir mesken temin etmek zorundadır. Bu hususlarda eşlerin malî durumu ve çevrenin örf ve âdeti dikkate alınır.⁴⁶⁷

İslâm aile hukukunda, hısımlık nafakası da mevcuttur. Bu uygulama, yakınlığın sebebiyle evlenilmesi haram olan akrabalıktan dolayıdır. Yani mahrem olan her yakın için nafaka gereklidir. Ancak mahrem dışındaki bir yakınına gerekmez. Hısımlık nafakası, aralarında kan bağı bulunan yakınlar arasında söz konusu olur fakat, sıhrî hısımlık ve süt hısımlığı nafaka yükümlülüğü doğurmaz. Hısımlık nafakasında yükümlülük, karşılıklı olup değişkenlik arz edebilir. Örneğin bugün nafaka alacaklısı olan hısım şartların değişmesiyle aynı yakınına karşı nafaka borçlusu durumuna düşebilir. Bu nedenle İslâm hukukçuları hangi kan hısımlarının birbirlerinden nafaka alabileceği konusunda farklı görüşlere sahiptir. Hanefî

⁴⁶⁴ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 120.

⁴⁶⁵ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/435-436.

⁴⁶⁶ Celal Erbay, “Nafaka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/282-285; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/286-288

⁴⁶⁷ Daha fazla bilgi için bk. Serahsî, *el-Mebsut*, 5/282-287; Zühaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 10/79-81.

mezhebinde hısımlık nafakası, usul-fürû (anne, baba, büyükanne ve büyükbabalar; çocuklar ve torunlar) ve mahrem (birinin kadın diğerinin erkek olduğu var sayıldığında evlenmeleri yasak olacak) yakınlar arasında uygulanır; yani zevi'l-erhâmdan olan amca, dayı ve hala, teyze gibi yakınlar da bu kapsamdadır.⁴⁶⁸

4.2.4.1.Usûl Kâideleri ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Delil görünenin aksini kanıtlamak içindir, yemin ise aslının devam etmesi içindir.* Bu kâide görünen durum/olay hakkındadır. Burada delil ile aslın farklı olduğu ispat edilmeye çalışılır. Halbuki yemin, bir durumun varlığına veya yokluğa dair aslın devam etmesi için meşru kılınmıştır.⁴⁶⁹ Burada “sahih bir nikâh akdiyle evlenmiş, dolayısıyla da nafakanın temin edilmesi koca tarafından artık şart olmuş bir kadın için, koca nafaka konusunda gerek asli ihtiyaçlar gerekse de kadının makul ihtiyaçlarında ihmalkârlık edilmiş ve işler zorlaştırılmışsa kadının hâkime gitmesinde bir sıkıntı yoktur. Koca, hâkim karşısında nafaka verdiğini ispat etmeye çalışsa bile kadın nafakasının temin edilmediğini belirtmişse söz onundur. Çünkü nafaka, evliliğin bir sonucu olarak kadının zimmetinde bulunması gereken bir asıldır. Koca ise nafakayı vermekle yükümlüdür şeklinde açıklanmıştır. Keza bu durum şuna benzer borçlu borucunu ödediğini iddia etse de alacaklı inkar edecek olursa alacaklı tarafının sözü geçerli olur. Bu sebeple hâkime başvuran kadın, önce evliliğin zarar görmemesi adına teskin ve telkinlerde bulunulur fakat çare olmazsa kadının yeminiyle, kocanın nafaka konusunda ihmalkar davranışlar sergilediği ve mağduriyete yol açtığına hükmedilir.⁴⁷⁰

4.2.4.2.Küllî Kâideler ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Bilâ sebab-i meşru birinin mâlını bir kimsenin ahz etmesi caiz olmaz.*⁴⁷¹ Bu kâidede anlatılmak istenen durum hukukî bir dayanağı olmaksızın, ister ciddi, ister şaka, isterse hata ile olsun başkasının malını almak câiz değildir. Alındığı takdirde kişinin o malı hemen geri vermesi ya da tazmin etmesi gerekir. Unutma ve hatada, kul hakkı konusunda yine geçerli mazeret değildir.⁴⁷² Bu kâidenin konu dahilinde fürua yansıması; nasıl ki mehir kadının asli malı sayılıyorsa, nafaka veya nafakayı temin için verilen malda kadının malıdır. Dolayısıyla hiçbir suretle mahrum bırakılmaması gerekir. Burada Bilmen, “zevce mukadder ve makbuz olan

⁴⁶⁸ Acar, *İslâm Aile Hukuku*, 181-184; Erbay, “Nafaka”, 32/282-285; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1/349-351.

⁴⁶⁹ Zeydân, *el-Veciz İslâm Hukukundaki Fıkhi Kâidelerin Şerhi*, 192-193.

⁴⁷⁰ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/460-461.

⁴⁷¹ Mecelle md. 97.

⁴⁷² Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 197.

malının malikidir” diyerek nafaka veya mehir olarak verilen mal üzerinde hem sahiplik hem de tasarruf noktasında serbestlik hakkı kâidenin ışığında değinmiştir.⁴⁷³

4.2.4.3.Dâbıtlar ve Fürû Fıkıh ile ilişkileri

a) *Nâşize bir kadının nüşüz müddetince nafaka hakkı düşer.* Burada Bilmen; “kadın kendisini kocasına teslim etmelidir” demektedir. Sahih nikâh akdinin ardından kadın, kocasının talebine rağmen gereksiz yere evinden çıkar ve dönmezse nafaka alamaz görüşüne yer verilmiştir.⁴⁷⁴

b) *Kadın farz olan hacı için yanında kocası olmadan hacca gitse orada olduğu müddetçe koca nafaka ile yükümlü değildir.*⁴⁷⁵ Kendisinin yanında mahrem de olsa aynı şekildedir. Şayet kocası kendisini alıp götürürse her türlü nafakasını yolculuk süresince, koca vermek zorundadır. Ancak kadın kocasını götürürse sadece mukim nafakasını kocası verir, sefer masraflarını karşılamaz.⁴⁷⁶

c) *Sahih akit sebebiyle kocanın nafaka ödemesi vaciptir.*⁴⁷⁷ Bu konuyla ilgili olarak Bilmen, “kadının durumu ne olursa olsun nafaka erkeğin (zevcin) sorumluluğundadır” demiştir. Kocanın fakir, hasta, iktidarsız veya eşiyle ilişkiye güç getiremeyen çocuk olması nafakanın vacip olması durumunu etkilemez. Yine kadının zengin, fakir, müslüman, gayri müslim, büyük veya evliliğe müsait durumda bulunması kocaya nafakanın vacip olması durumunu değiştirmez.⁴⁷⁸

d) *Zevciyyet nafakası, zevc ile zevce arasında bilirza veya hâkime müracaatla bilkaza tayin ve takdir edilir.* Bu dâbıtlarla ilgili olarak nafaka konusunda çıkmaza girildiğinde tarafların anlaşma yapması veya bir hâkimin görüşü bildirmesi yoluyla belirlenmesi gerektiği anlatılmaktadır. Sahih nikâh akdinden sonra kadın kocasıyla birlikte yaşamaya başladı an itibarıyla nafaka alma hakkına sahiptir. Bunun miktarı hususunda tarafların birbirleriyle anlaşmaları gerekmektedir. Varılacak anlaşmada erkeğin sosyoekonomik durumu gözetilerek tarafların birbirlerine karşı saygı ve sevgi çerçevesinde ortak bir görüş belirlemeler sağlanmalıdır.⁴⁷⁹

⁴⁷³ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/461.

⁴⁷⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/454.

⁴⁷⁵ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 61.

⁴⁷⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/455.

⁴⁷⁷ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 59.

⁴⁷⁸ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/448-450.

⁴⁷⁹ Kâide metni için bk. Çeker, *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*, 43. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/258.

e) *Kadın ödeyemediği borcundan dolayı hapse düşerse kocası kadın hapistede olduğu müddetçe nafakasını vermek zorunda değildir. Şayet kocasına olan borcundan dolayı hapse girerse koca, kadının nafakasını vermek zorundadır.*⁴⁸⁰ Kadın işlediği bir suç yahut borç nedeniyle hapis tutulursa bu süreç zarfında nafaka alamaz. Fakat bu duruma kocası neden olmuşsa, kocası nafakasını ödemekle yükümlüdür.⁴⁸¹

f) *Kayıp koca hiç mal bırakmadığı durumda kadın nikâh üzerine bir delil getirdiğinde hâkim kadın için sadece nafaka hükmü verebilir ve kocası adına borç almasını emreder.* Bilmen *Kâmus*'ta; “bir kimse, karısına nafaka bırakmaksızın evini terk etse veya sefer müddetince -en az on sekiz saat uzak veya daha yakın bir mahalle giderek kayıp olur veya mefkud olursa hâkim, kadına evliliğinin geçerli hususunda yemin ettirttikten sonra kadri maruf ölçüde nafakasını takdir eder” şeklinde bu dâbıta yer vermektedir.⁴⁸²

g) *Kayıp koca geri geldiğinde evliliği inkâr eder ve kadınında buna bir delili yoksa yeminle beraber kocanın sözü geçerlidir.*⁴⁸³ Yemin ettiğinde alınan mal emanet ise hem kadından hem emanetçiden geri isteyebilir. Ama borçta sadece borçludan geri alır. Borçlu da daha sonra kadından geri alır.⁴⁸⁴

h) *Kayıp koca geri geldiği zaman iddeti bitmiş bir boşanma üzerine veya almış olduğu nafakayı kadın hak etmediğine dair bir delil getirirse kadın, sadece nafakayı geri ödemek zorundadır.*⁴⁸⁵ Bilmen, veren borçlu ve emanetçi sorumlu tutulamaz demiştir. Kocanın delille, borcu verenlerin boşanmayı da bildiğini ispat etmesi halinde bu durumda verenlerde sorumlu tutulur şeklinde belirtmiştir.⁴⁸⁶

⁴⁸⁰ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 61.

⁴⁸¹ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/455.

⁴⁸² Dâbıt metni için bk. Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 66. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/467.

⁴⁸³ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 66.

⁴⁸⁴ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/468.

⁴⁸⁵ Kadri Paşa, *İslâm Aile ve Miras Hukuku*, 67.

⁴⁸⁶ Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 2/468.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç

Araştırmanın temelinde, Hanefî mezhebinin modern çağdaki klasik temsilcisi olarak tanınan müellifin *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* eseri, küllî kâidelere yer vermesi sebebiyle incelenmektedir. İslâm hukukunun klasik anlayış ve tarzını, modern hukukun hâkim olduğu bir dönemde ustaca yansıtarak geleceğe taşımasında aracılık eden Bilmen, günümüzde halen ilim dünyasına kazandırdığı eserleriyle saygın bir isim olarak bilinmektedir. Vefatının üzerinden geçen yarım asra rağmen, bugün ilme olan katkılarıyla başta hukuk olmak üzere ülkemizde farklı alanlarda çalışan birçok araştırmacı için de otorite olarak kabul edilmekte ve eserleri referans alınmaktadır. Dolayısıyla tezin ilk bölümünde hayatına ve eserlerine yer verilmiştir.

Araştırma konusunun ele alındığı “Kavramsal Çerçeve” başlığı altında ise, İslâm hukukunun tarihsel akışı içerisinde “küllî kâide” literatürünün oluşumu ve gelişimi ele alınmıştır. Bu bağlamda *asıl/asl*, *kıyas*, *kâide*, *dâbit* ve *fıkıh nazariyesi* kavramlarına değinilmiştir.

Araştırma neticesinde elde edilen bilgiler ışığında, küllî kâide kavramının kullanımına Hz. Peygamber (s.a.v) dönemi itibarıyla başlanmış fakat yapılan bu işin henüz adının konulmadığı tespit edilmiştir. Sınırlı da olsa tespit edilen küllî kâideler, H. II. yüzyıla gelindiğinde fâkihler tarafından geliştirilerek kullanmaya devam etmişlerdir.

İlk dönemlerde fâkihler, Kitâb, sünnet, icmâ gibi delil ve kaynakları “asıl” olarak isimlendirmiş ve bu şekilde kullanmışlardır. Dolayısıyla asıl kavramı, küllî kâideler başta olmak üzere fıkıhın delillerini, kurallarını ve özünü oluşturan her şeyi ifade etmek için kullanıldığı bilinmektedir. Müctehid imamlar dönemine gelindiğinde ise, bu dönemde küllî kâideler literatürü bağlamında farklı terimlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu terimlerden biri de kıyastır. Fıkıhta bir yöntem olan kıyasın, ayrıca mezheplerce kabul edilen yerleşik kuralların ifade edilmesinde de kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu yönüyle kıyas, hem küllî kâideyle eş anlamlı hem de bu anlamı da içerecek şekilde yani bir hüküm ortaya çıkarma (*izhâr*) yöntemi anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla kıyas ile küllî kâide arasındaki bu birbirine eşdeğer ve iç içe olma hâli, bir meseleyle alakalı kıyas yoluyla belirlenmiş kuralların ve genel hükümlerin zamanla küllî kâide formunu alarak mezhep imamları ve fâkihler tarafından kullanılmasına kapı aralamıştır.

Küllî kâidelerin yazımına, fıkıh ilminin gelişimine paralel olarak IV./X. yüzyılda Hanefî fâkihlerinin öncülüğünde başlanmış ve bazı eserler telif edilmiştir. Her ne kadar bu eserler, tüm kural ve kâideleri içermemiş olsalar da küllî kâide literatürünün temelini oluşturmuşlardır.

Küllî kâidelerin fıkıhta müstakil bir alan olarak inceleme konusu yapılması VIII./XIV. yüzyıla denk gelmektedir. Bu döneme değin küllî kâide kavramını ifade etmek için asıl, kıyas vb. terimler kullanılmıştır. Daha sonra fâkihler, farklı terimlerin kullanımdan kaynaklanan anlam kargaşasını önlemek ve kâidelere (kavâid) kavramına daha fazla odaklanmak amacıyla, küllî kâide kavramının çerçevesini belirlemeye ve küllî kâideleri toplamaya başlamışlardır.

Sonraki dönemlerde ise küllî kâide literatüründe, kâideyle aynı işlevde olan fakat kapsamı bakımından daha dar/belli hukukî alanlarda kullanılan dâbıt ve fıkıh nazariyesi terimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Dâbıt, fıkıhın alt/dar alanında kullanılan bir terim iken; fıkıh nazariyesi fıkıhta belli bir konunun sistemli ve teorik bir şekilde incelenmesini hedefler. Küllî kâideler kavramının belli bir bölümünü/yönünü ifade etmek için kullanılan bu iki terim, diğer terimlere nazaran daha sonraları ortaya çıkmıştır.

Küllî kâideler, fıkıh sistemiği içerisinde nitelik olarak kuşatıcı ve bütüncül bir karaktere sahiptir. Diğer bir deyişle, dağınık halde bulunan sayısız cüz'î meseleleri ortak bir hükümde buluşturarak çözüme kavuşturma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla küllî kâideler değerlendirilirken fıkıhın kuşattığı her alan akla gelmektedir.

Küllî kâidelerin fûrû fıkıh ile ilişkisine gelince; doğrudan Kur'ân ve sünnetten çıkarılmış, fâkihlerin icihadlarıyla şekillenmiş olan küllî kâideler usûlden beslenerek, usûle ve fûrûa katkıda bulunmuştur. Bu ilişki, İslâm hukukunun hem teorik ve pratik yönlerinin etkileşim halinde birbirlerini besleyerek hukukun işlevsel hale gelmesine katkıda bulunur hem de hukuk sisteminin bir bütünlük içinde çalışmasını sağlar.

Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu Cumhuriyet döneminde, Türkçe telif edilen ilk İslâm hukuku kitabı olmasının yanında klasik fıkıh anlayışının modern dönemle kesiştiği ve bunun başarılı bir şekilde aktarıldığı nadide bir eser niteliği taşımaktadır. Eserde hem klasik fıkıh kaynaklarına hem de *Kâmûsu'l-A'lam*, *el-Fıkh 'ale'l mezâhibi'l-erba'a* gibi son dönem ait telif edilen eserlere ve *İlâveli Mecmûa-i Cedîde*, *Ahkâmü'l-arâzî*, *Teshîlü'l-Ferâiz* gibi o dönemde yapılan kanunlaştırma çalışmalarına da yer verildiği görülmüştür. Araştırmada, bu eserin, aile hukukuyla dair küllî kâidelerin fûrû fıkıhla ilişkisini ortaya koymak amacıyla Mûnâkehât-Müfârekât başlıklı ilgili cildini (2. Cilt) temel kaynak olarak seçilmiştir.

Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu, Hanefî mezhebi geleneğinde klasik dönem fıkıh kitaplarındaki ilmî birikimi aktarmakla, Müslüman Anadolu insanının İslâm hukukuyla ilgili ihtiyaç duyduğu bilgilere kolayca ulaşmaları sağlamak beraber aynı zamanda Cumhuriyet döneminde İslâm hukukunun çağı yakalamakta ve çağın sorunlarına çözüm bulmada yetersiz olduğu yönelik eleştirilere bir bakıma cevap niteliğinde olmuştur.

Hanefî mezhebi fıkıh literatürü içerisinde eseri değerli kılan temel hususlar arasında, klasik fıkıh döneminden itibaren telif edilen fûrû eserlerle uyumlu bir sistematik takip edilerek yazılmış olması gelmektedir. Eser, Hanefî fıkıh literatüründe hem fûrû eserler arasında klasik doktrine sadık kalınarak hazırlanması hem de bir kâmus olma özelliği taşıması bakımından ayrıca önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra, eser, kâmus literatürüne de son dönemde özgün haliyle önemli bir katkı sağlamakta, İslâm hukukuna ait terimleri konularına göre tasnif ederek, terminolojik bütünlüğü koruma amacı taşımaktadır.

Ayrıca, eser yalnızca Hanefî mezhebine değil, diğer fikhî mezheplere ait görüşlere de yer vererek, mezhepler arası mukayese imkanı da sunmaktadır. Bu yönüyle akademik anlamda önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bunun yanında, Türk hukuk tarihine ışık tutan bilgilere içerikte yer vermesi sebebiyle, mevzu hukuk ve tarihi hukuk alanlarında karşılaştırmalı çalışmalar yapan araştırmacılar için de kaynaklar arasında sayılabilir. İslâm hukuku tarihi açısından da hem bir tabakat bölümünün olması hem de klasik fıkıh ve modern hukuk tarzların ortaklaşa sunulması sebebiyle günümüzde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bilmen'in anlatım tarzı, bir meseleyi ele alırken sadece hukukî bilgiler vermekle sınırlı olmayıp, aynı zamanda okuyucuya ahlakî ve manevî sorumluluklarını hatırlatan edebî bir üsluba da sahip olduğu görülmüştür. Yasaklardan ve emirlerden bahsederken, doğrudan suçlayıcı veya sert bir dil yerine yapıcı ve düşündürücü bir yaklaşım sergilemiştir. Konuların işlenmesi ve aktarımında ise kendi dönemine göre sade ve sonuç odaklı bir hukuk dili kullanmıştır. Nitekim Bilmen, eserin hacmini artıracak düşüncesiyle meselelerin delillerine yahut mezhep içerisindeki farklı ictihadi görüşlere nadiren yer vermiştir.

Klasik fıkıh kitaplarında ve *Hukûk-i İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*'nun yazıldığı dönemde yazılmış çağdaş fıkıh/hukuk kitaplarında üzerinde çok durulmayan "Taaddüd-i Zevcât (çok eşlilik), kadının boşama hakkı, karı-koca arasındaki hak ve sorumluluklar, ebeveynlik hukuku, hayvan hakları ve çevre hukuku" gibi eşine az rastlanan konulara yer verilmiştir. Ayrıca, İslâm hukukunun mantığını okuyucuya yansıtan hükümlerin altında yatan sebeplere, yani hikmet-i teşriîye hususuna değinmiştir.

Son bölümde eserden tespit ettiğimiz küllî kâideler ve onların açıklamalarına ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Bilmen'in bazı yerlerde küllî kâidelere açıkça bazı yerlerde ise kapalı/ mana olarak yer verdiği görülmüştür. Kapalı olarak yer verilen kâidelerin ilişkin olarak, tespiti noktasında hem referans olarak verilen eserlere başvurulmuş hem de metin içerisinde kâideyi çağrıştıran sözcüklerden hareketle kâidelerin temellendirilmesi sağlanmıştır.

Dördüncü bölümdeki başlıklar, *Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*'nun Münâkehât-Müfârekât kitabının başlıklarının orijinal sıralaması esas alınarak oluşturulmuştur. Küllî kâideler ise; usûl kâideleri, fıkhn küllî kâideleri ve dâbıtlar olarak tasnif edilmiştir. Araştırmanın omurgasını teşkil eden bölüm, bu bölümdür. Bu bölümde, münâkehât (evlenme) ile ilgili toplamda on dört kâide ve yirmi dokuz dâbıta, müfârekât (boşanma) başlığı altında ise toplamda on altı kâide ve yirmi iki dâbıta yer verilmiştir.

Öneriler

Klasik ve modern dönem fıkhn arasında köprü olan ve açıklamalarıyla yol gösteren Bilmen'in kaleme aldığı kitapları ve makaleleri yeniden gözden geçirilerek fıkhnçı yönü ele alınabilir.

Kendi dönemine kadar olan fıkhn geleneğine ait birikimine sahip çıkarak aktaran Bilmen'in mezhebine bağlılığının bir göstergesi olarak eserinde yer verdiği küllî kâidelerden bahseden bu çalışma, *Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*'nun diğer ciltleri yahut fûrû fıkhn dair konuları aynı bağlamda incelenebilir. Yine bu perspektifte, ibadetler konusu içeren *Büyük İslâm İlmihali* eseri de fıkhta gelenekselciliğini ve mezhebine bağlılığını tespit etmek açısından ele alınabilir.

Hukûk-i İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu sistematığı ve muhtevası yönüyle kendi döneminde yahut sonrasında kaleme alınan fûrû fıkhn eserleriyle karşılaştırılmalı olarak incelemesi yapılabilir. Aynı şekilde, birinci ciltteki usûl ve tabâkât bölümleri ve genelinde ıstılahlara yer vermesi sebebiyle kâmus/sözlük türünde yazılmış klasik veya çağdaş döneme ait eserlerle benzer ve farklı yönleri mukayese edilerek bir çalışma yapılabilir.

Bilmen'in eserinde kullandığı temel ve yardımcı kaynak kitaplar da ayrıca bir inceleme konusu yapılabilir. Çalışmada yalnızca yazar ve eserlerin tespitine yönelik mezhepsel ayırım yapılarak sunulan kısım, literatür bağlamında muhtasar, şerh ve haşiyeler, usûl ve fûrû fıkhn şeklinde daha ayrıntılı bir tasnif yapılarak inceleme konusu yapılabilir.

Eser, bugün dilsel ve biçimsel yönüyle orijinalliğini korumaktadır. Hukuk dili açısından çağdaş olan eserlere nispetle oldukça anlaşılır, akıcı bir üslupla yazıldığı bilinen *Hukûk-i*

İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu günümüzde yazım dili ne yazık ki sadelikten ve düzenden uzaktır. Bu sebeple kullanımı bugün yaygın olmayan kelimelerin ve terimlerin açıklanması suretiyle eserin dil ve anlatım bakımından sadeleştirilmesine, ayrıca içeriğinde cümle sonlarında kısa ve net olmayan kaynak bilgilerinin dipnot yöntemi kullanılarak daha işlevsel bir hale getirilmesine ve düzenlenmesine ihtiyaç vardır. Çalışmamız esnasında ciddi anlamda zorlayıcı olan bu iki faktör göz önünde bulundurulduğunda, Diyanet İşleri Başkanlığı, İSAM, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı gibi kurum ve kuruluşlarca yahut yayınevlerince eser üzerinde günümüz sistematiğine uygun yürütülecek sadeleştirme ve düzenleme çalışması, bu alandaki oldukça önemli bir eksikliği gidererek büyük bir fayda sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahıskalı, Recep. “Ruûs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/272-273. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Akgündüz, Ahmet. “Fürû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/249-250. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Albayrak, Sadık. *Son Devrin Osmanlı Uleması*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996.
- Alsaç, Hatice. *Kavâid-i Külliye-i Kübrâ Ve Mecelle’deki Tezâhürleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Apaydın, Hacı Yunus. “Kıyas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/528-538. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Apaydın, Hacı Yunus. *İslâm Hukuk Usûlü*. Ankara: Bilay Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Atar, Fahrettin. “Nikâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/112-117. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Atar, Fahrettin. “Ömer Nasuhi Bilmen’in Büyük İslâm İlmihali Adlı Kitabının Tanıtımı”. *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*. ed. Nail Okuyucu vd. 271-277. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 5. Basım, 2002.
- Aybakan, Bilal. “Fürû’ Fıkıh Sistematiği Üzerine”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Şubat 2014), 5-32.
- Aykut, Ayhan. “İslâm-Türk Ansiklopedisi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/57-58. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Azak, Necmettin. *Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Mecâmiu’l-Hakâik Adlı Eserindeki Kavâid-i Külliye’nin İslâm Hukuku’nun Temel Kâideleri İçindeki Yeri Ve Önemi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Bakkal, Ali-Sula, Zehra. “Mecelle’deki Küllî Kâidelerin Genel Kural Tipi Diğer Kavramlarla İlişkisi ve Bunların Delil Oluş Keyfiyeti”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Aralık 2019), 92-110.
- Baktır, Mustafa. “Kâide”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/205. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Balcı, Orhan. “Diyanet İşleri Başkanlarımız”. *Diyanet Gazetesi* (Şubat 1987) <https://dergi.diyaret.gov.tr/indexarsiv.php>.
- Baloğlu, Adnan Bülent. “Muvazzah İlmi Kelam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/417. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Bardakoğlu, Ali. “Hanefî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/1-21. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

- Berki, Ali Himmet. *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*. İstanbul: Hikmet Yayınları, 3. Basım, 1982.
- Beşer, Faruk. *Herkes İçin Kolay Usûlü Fıkıh*. İstanbul: İFAV, 3.Basım, 2020.
- Bilmen, Ahmet Selim. *Ömer Nasuhi Bilmen Hayatı, Eserleri, Anıları ve Bugüne Kadar Neşredilmemiş Ahlâkî, Terbiyevî, Milli Romanı İki Şûkufe-i Taaşşuk*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1975.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Ashabı Kiram Hakkındaki Müslümanların Nezih İtikatları, Hz. Muaviye Hakkında Suallere Cevaplar*. haz. Mevlüt Karaca. İstanbul: Hisar Yayınları, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihali*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1986.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirin*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2015.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Dini ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Fıkıh İlmi & İslâm Hukuku Terimleri Sözlüğü*. haz. Abdullah Kahraman. İstanbul: Nizamiye Akademisi, 2016.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Fıkıh Usûlü*. haz. Ayneyngrup. İstanbul: Muallim Yayınları, 2020.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hikmet Goncaları 500 Hadisi Şerif*. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1963.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *İslâm Akâidi-Mülelhas İlm-i Tevhîd Akaid-i İslâmiye*-. sad. Salih Sabri Yavuz. İstanbul: Semerkant Yayınları, 3.Basım, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü (İ'tiâ-i İslâm)*. sad. Hidayet Işık. İstanbul: Semerkant Yayınları, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlmi Kelam*. sad. Salih Sabri Yavuz. İstanbul: Semerkant Yayınları, 3.Basım, 2017.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Nesâyi-i Kur'âniyye Kur'an-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler*. sad. Kemal Yıldız. İstanbul: Semerkant Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Nüzhetü'l-Ervâh*. haz. Hasan Akçay. İstanbul: Semerkant Yayınevi, 2012.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Sualli Cevaplı Dinî Bilgiler*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1971.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatı". *Türkler Ansiklopedisi*. Komisyon. 17/1315-1401. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi 'u's-Şaḥîḥ*. nşr. Muhammed Züheyr bin Nasr. Beyrut: Dâru'l Tavki'n-Necât, 2001.

- Büyüker, Kâmil. “Ömer Nasuhi Bilmen’ in Süreli Yayınlarda Yayınlanan Yazıları ve Şiirleri”. *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*. ed. Nail Okuyucu vd. 79-93. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017.
- Candan, Canan. *Ömer Nasuhi Bilmen’in İlmi Kişiliği ve Hukuk-i İslâmiyye Kâmusu Adlı Eserin Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Cebeci, İdris. *Haneî ve Şâfiî Fıkıhçıların İttifak Ettikleri Küllî Kâideler: Suyûtî ve İbn Nuceym’in El-Eşbâh ve’n-Nezâir Adlı Eserleri Özelinde*. Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Cürçani, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif. *et-Ta’rîfât Arapça-Türkçe Terimler Sözlüğü*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.
- Çeker, Orhan. *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*. Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2017.
- Çelik, Esra. *Ömer Nasuhi Bilmen’in “Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu” Adlı Eserinin İncelenmesi*. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa ed-. *Mukayeseli İslâm Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*. çev. Ferhat Koca. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Demir, Abdullah. “Küllî Kâideler Ekolü”. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1-2 (2007), 129-148.
- Demir, Abdullah. *Mecelle ve Küllî Kâideler*. İzmir: Işık Akademisi Yayınları, 2011.
- Demir, Halis. “İslâm Hukukunda Hudûd ve Istılah Edebiyatı”. *Turkish Studies-Türkoloji Araştırmaları* 11/5 (2016), 199-226.
- Demirci, İslâm. “Hey’et-i Te’lîfiyye Üyesi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen”. *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*. ed. Nail Okuyucu vd. 49-72. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017.
- Develioğlu, Abdullah. *Büyük İnsanlar (Üç Bin Türk ve İslâm Müellifi)*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1973.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü 1924-1989*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1989.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Aile İlmihali*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. *Fıkıh Usûlü İncelemeleri*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Duman, Soner. *Şâfiî’nin Kıyas Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Durusoy, Ali. “Kıyas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/524-528. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

- Ebu Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani. *Sünenu Ebû Davud*. nşr. İzzuddin Dilli-İmad et-Tayyar. Beyrut: Müessesetü'r-Risale Naşirun, 2015.
- Emiroğlu, İbrahim. "Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsü'nun Mantıksal Açıdan Değer(lendirilmesi)". *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006). 555-572. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2.Basım, 2005.
- Esen, Bilal. "Güncel Olgular Bağlamında Nikâh Akdiyle İlgili Farklı Bazı Görüşlerin Değerlendirilmesi". *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-VI*. ed. Fatih Kurt. 87-119. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Furat, Ahmet Hamdi. "Ömer Nasuhi Bilmen'in İstanbul Müftülüğü ve Diyanet İşleri Başkanlığı -Özlük Dosyası ve Gazete Arşivleri Işığında-". *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*. ed. Nail Okuyucu vd. 73-78. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017.
- Görkaş, İrfan. "Meşrutiyet Dönemi Osmanlıda Bir Felsefe-Din Uzlaşımı Olarak 'Dinî Ahlâk'". *Geçmişten Geleceğe Ahlâk*. ed. Asife Ünsal. 51-67. Bartın: İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, 2015.
- Gurbanov, Anar. *Serahsî'nin El-Mebsût'unda Usûl Ve Fırû Kâideleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Güler, Mehmet Nuri. "Hukuk Düşüncesi'nde Erzurumlu Ömer Nasuhi", *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006). 1/67-88. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007.
- Günay, Bektaş. *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsiri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Günay, Sakıp Selçuk. "Tarihe Dair Eserleri ve Fikirleriyle Erzurumlu Ömer Nasuhi Bilmen". *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006). 1/263-270. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007.
- Hacak, Hasan. "Fıkıh İlminin Ortaya Çıkışı ve Diğer İslâmî İlimlerle İlişkisi". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl-V* (18-19 Ocak 2014). ed. İlyas Çelebi. 511-545. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed, *Gamzu 'uyûni'l-basâir şerhu kitâbi'l-Eşbâh ve'n nezâir*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l İlmiyye, 1985.
- Hasbi Efendi, Süleyman. *Mecellenin Küllî Kâideler Şerhi Tafsîl*. ed. Mustafa Avcı vd. Ankara: Adalet Yayınları, 2023.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-. *Mecma'u'z-Zevâ'id ve Menba'u'l-Fevâ'id*. thk. Hüsameddin el-Kudsî. Kahire: Mektebetü'l-Kutsî, 1994.
- Hodza, Munafis. *Hanefî Kılâsiklerinden El-Hidâye'deki Küllî Kâideler*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Hüsrevoğlu, Mehmet. *İslâm'da Evlilik ve Boşanma Hukuku*. Kayseri: Arznet Yayıncılık, 2010.

- İşık, Ayhan. “Ehl-i Halden İlmihal’e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)”. *Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen Sempozyum Tebliğleri*. ed. Nail Okuyucu vd. 33-48. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017.
- İşık, Ayhan. “İstanbul’un 2.Müftüsü: Ömer Nasûhi Bilmen (1883-1971)”. *Ağa Kapısından Şeyhülislâmlığa: İstanbul Müftülüğü*. ed. Ayhan İşık vd. 173-183. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem. *Lisanu’l-Arab*. I-XV. Beyrut: Daru Sadr, ts.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim. *el-Eşbâh ve’n-nezâir*. haz. Osman Bayder. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2022.
- İbnü’s-Sübkî, Tacüddîn Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkafi. *el-Eşbâh ve’n-nezâir*. nşr. Adil Ahmed Abdülmevcut, vd. Beyrut: Daru’l-Kutubi’l ilmiyye, 1991.
- İDP, İslâmi Dergi Projesi. “Aranan: Ömer Nasuhi Bilmen” (28 Mayıs 2024). <https://katalog.idp.org.tr/yazarlar/332/omer-nasuhi-bilmen>.
- İSAM, İslâm Araştırmaları Merkezi. “Aranan: Ömer Nasuhi Bilmen”. (Erişim 5 Haziran 2024). http://ktp.isam.org.tr/?geldi=ara_dkm_basit&blm=sonucdkm&navdil=tr&Maddeadite+mizle=ömer+nasuhi+bilmen&Sahisaditemizle=&-max=10&-find=.
- İsfahani, Rağıb el. *el-Müfredat -Kur’an Kavramları Sözlüğü-*. çev. Abdalbaki Güneş -Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Kadri Paşa, Muhammed. *İslâm Aile ve Miras Hukuku (Hanefî Mezhebi Esaslı)*. çev. İsmail Hünerlice-Selim Öztürk. İstanbul: Muallim Neşriyat, 2020.
- Kara, Ömer. *Vahiy-Vâkıa İlişkisi-Metodolojik Bir Yaklaşım-*. İstanbul: Bilge Adamlar Yayınları, 2009.
- Karacan, Murat. “Güncel Meselelerin Kavâid-i Fıkhiyye İle Temellendirilmesinin Fıkhî Değeri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Mevzu-Sosyal Bilimler Dergisi* 12 (Eylül 2024), 29-59.
- Karaman, Hayrettin. “Fıkıh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/ 22-27. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. İstanbul: İz Yayıncılık, 9.Basım, 2016.
- Kaya, Eyyüp Said. “Nâdirü’r-Rivâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/278-280. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Kaya, Eyyüp Said. “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 12/24 (Eylül 2017), 9-126.
- Kaya, Eyyüp Said. “Zâhirü’r-Rivâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/101-102. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Keskioğlu, Osman. *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*. Ankara: Müftüoğlu Yayınları, 1969.
- Kızılkaya, Necmettin. *Hanefî Mezhebi Bağlamında İslâm Hukukunda Küllî Kâideler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

- Kızılkaya, Necmettin. *Kâsânî'nin Bedâ'î 'İsimli Eserinde Kavâid'in Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Kişî, Abdullah Rüştü. "Meşîhat'ten İstanbul Müftülüğü'ne Kurum ve Unvanlar Lügatçesi". *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi* 24 (Şubat 2015). 62-69.
- Koca, Ferhat. "Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/319-320. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Koçak, Muhsin vd. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Köksal, Asım Cüneyd-Dönmez, İbrahim Kâfi. "Usûl-i Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/201-210. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Köycü, Erdoğan. "Ömer Nasûhî Bilmen'in Hayatı ve Büyük İslâm İlmihâli Adlı Eseri Bağlamında Hadis İlmi'ndeki Yeri". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 6/5 (2017), 3140-3167.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Mahmutoğlu, Yakup. "İslâm Hukukunun Kazuistik Yapısı Üzerine". *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 2/1 (2012), 131-151.
- Mevsîlî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el. *el-İhiyâr Metni el-Muhtâr li'l-Fetvâ*. çev. Tevhit Ayengin (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017).
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. *el-Câmi 'u's-Şâhih*. thk. Muhammed Fuad El Abdülbaki. Beyrut: Daru'l İhya, 2010.
- Nacar, Tayip. *Cessâs'ın "el-Füsûl" Adlı Eserindeki Asılların Tespiti*. Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Nedvî, Ali Ahmed. *el-Kavâidu'l-Fıkhiyye: Mefhûmuhâ, neş'etuhâ, tatavvuruhâ, dirasetü muellefâtihâ, edilletuhâ, muhimmetuhâ, tatbikâtuhâ*, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1994.
- Orum, Fatih. *Fıkıh Usûlünde Kıyas Metodu (Zâhirü'r-Rivâye Örneği)*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009.
- Özcan, Esat. "Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)". *Kur'ân'a ve Tefsire Adanmış Ömürler*. ed. Ali Karataş. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2022.
- Özdemir, Cengiz. *Ömer Nasûhi Bilmen'e Göre İtikadi İslâm Mezhepleri ve Dini Akımlar*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Özdirek, Recep. "Hukukî İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kâmusu'nun Kaynakları (Fetva Kitapları)". *Araştan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 19-20 (2016), 117-144.
- Özel, Ahmet. "Asıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/473. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Özel, Ahmet. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/21-27. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

- Pala, Ali İhsan. “Ömer Nasûhî Bilmen’in Fıkî Eserlerinde Fıkîh Usûlü Kurallarını Uygulaması”. *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006). 1/271-294. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007.
- Pala, Ali İhsan. *Erzurum’un Yüzleri Ömer Nasuhi Bilmen*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Parlatır, İsmail vd. *Türkçe Sözlük*. 1. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 9. Basım, 1998.
- Pıraka, Zıryan Mohammed. *Zekerıyyâ el-Ensârî’nin Esne’l-Metâlib Adlı Eserinde Aile Hukuku İle İlgili Kaideler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el- Mebsut*. Beyrut: Dâru’l Marife, 2010.
- Soysaldı, Mehmet. *Kur’an ve Sünnet Işığında Evlenme ve Boşanma*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1997.
- Subkî, Ebû Nasr Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *el-Eşbâh ve’n-Nezâir*. Dârü’l Kütübî’l-İlmiyye, 1990.
- Şaban, Zekiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü’l Fıkîh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 29. Basım, 2018.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *el-Umm*. 8 Cilt. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr. Beyrut: Daru’l maarife, 1973.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: b.y., 1939.
- Şener, Mehmet. “Ömer Nasûhi Bilmen ve Hukûk-ı İslâmiyye ve Islâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu”. *Türk-İslâm Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu* (26-28 Haziran 2006). 1/33-51. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007.
- Şevkânî, Muhammed Ali b. Muhammed, *İrşâdu’l-fuhûl ilâ tahkîki’l-hakk min ‘ilmi’l-usûl*. 2 Cilt. Kahire: Dâru’s-selâm, 1998.
- Taylan, Osman. *Ömer Nasuhi Bilmen ve Kelami Görüşleri*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2005.
- Teftâzânî, Sa’duddîn Mes’ud b. Fahriddîn Ömer et-. *Şerhu’t-Telvîh ale’t-Tevdîh*. Mısır: Mektebetu Sabîh, ts.
- Tilimsânî, Ebû Abdillâh eş-Şerîf Muhammed b. Ahmed b. Alî el-İdrîsî et-. *Miftâhu’l-Vüsûl ilâ Binâi’l-Fürû‘ Ale’l-Usûl-Fıkıhta Usûl Fûrû İlişkisi*-. çev. Abdurrahim Bilik. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023.
- Toha, MD. *Mergînânî’nin El-Hidâye Adlı Eserinin Kitâbü’l-Bey‘ve İlgili Bölümlerinde Kavâid ve Davâbıtın Kullanımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tûfi, Ebu’r-Rebî‘ Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm et-. *Şerhu Muhtasari’r-Ravda*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Mûessesetu’r-Risâle, 1986.

- Türcan, Talip. “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen-Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı-”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 427-438.
- Türcan, Talip. “İlk En Kapsamlı Türkçe Fıkıh Eseri: Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kâmusu”. *Burdur İlahiyat Dergisi* 7 (Aralık 2023), 1-8.
- Türcan, Talip. “Ömer Nasuhi Bilmen ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13 (2015), 279-291.
- Türk Ansiklopedisi*. ed. Yılmaz Öztuna vd. 26/260. Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1977.
- Türk Hukuk Kurumu. *Türk Hukuk Lügati*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 3. Basım, 1991.
- Vakkasoğlu, Vehbi. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Âlimleri*. İstanbul: Cihan Yayınları, 1987.
- Yaman, Ahmet. “Bir Kavram Olarak ‘Fıkıh Kâideleri’ Ya Da İslâm Hukukunun Genel İlkeleri”. *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 1/1 (2001), 49-75.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Yaman, Ahmet-Çalış, Halit. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: İFAV Yayınları, 7. Basım, 2014.
- Yaran, Rahmi. “Ömer Nasuhi Bilmen”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/162-163. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yavuz, Hulusi. *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Yavuz, Yunus Vehbi. “İslâm Fıkıhına Dinamizm Veren Unsurlar ve Çağdaş Fıkıhı Oluşturma Zarureti”. *İslâm Fıkıhının Dinamizmi*, ed. Yunus Vehbi Yavuz. Bursa: KURAV Yayınları, 2006. 77-83.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle’nin Küllî Kâideleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2015.
- Zencânî, Ebü’l-Menâkıb Şihâbüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mahmûd. *Fıkıhî Hükümlerin Usulî Dayanakları Tahrîcu’l-fürû ale’l-usûl*. çev. Davut İltaş. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Zerkâ, Mustafâ b. Ahmed b. Muhammed ez-. *Çağdaş Yaklaşımla İslâm Hukuku*. çev. Servet Armağan. İstanbul: Timaş Yayınları, 1993.
- Zeydân, Abdulkerim ez-. *el-Mufasssal Mezheplere Göre Bütün Yönleriyle Kadın ve Aile Fıkıhı Ansiklopedisi*. ed. Faruk Beşer. İstanbul: Asalet Yayınları, 2019.
- Zeydân, Abdulkerim ez-. *el-Vecîz İslâm Hukukundaki Fıkıhî Kâidelerin Şerhi*. ed. Recep Çetinbaş. İstanbul: Asalet Yayınları, 2020.
- Ziya Efendi, Ahmed. *İslam Hukukunun Genel İlkeleri-Kavaid-i Küllîye Şerhi*. haz. Ali Osman Koçkuzu. Konya: Esra Yayınları, 1996.
- Zühaylî, Vehbe ez-. *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe vd. İstanbul: Risale Yayınları, 1994.

EKLER

Ek 1: Ömer Nasuhi Bilmen'in Muhtelif Dergilerde Yayımlanmış Makalelerinin Künye Bilgileri Listesi

- 1) “Kâinata Bir Nazar”, *Beyânülhak* 4/93 (Ocak 1911), 175-183.
- 2) “Mehasin-i Edep”, *Beyânülhak* 4/96 (Şubat 1911), 180.
- 3) “Bir Levha-i İbret”, *Beyânülhak* 4/99 (Şubat 1911), 1851.
- 4) “İslâmiyet ve Ulum ve Fünun”, *Beyânülhak* 4/101 (Mart 1911), 1882.
- 5) “Tercüme-i Hal: Mehmed Hazik Efendi”, *Beyânülhak* 4/104 (Nisan 1911), 1929.
- 6) “Adalet-i Şeriye”, *Beyânülhak* 5/108 (Mayıs 1911), 1992.
- 7) “Muhit-i İslâmiyet”, *Beyânülhak* 5/118 (Temmuz 1911), 215.
- 8) “Şühur-ı Selase Münasebetiyle: Nasihat”, *Beyânülhak* 5/121 (Temmuz 1911), 2200.
- 9) “Afrika’da İslâmiyet”, *Beyânülhak* 6/154 (Nisan 1912), 2730.
- 10) “Sultan Selim’i Ziyaret”, *Beyânülhak* 6/154 (Nisan 1912), 2739.
- 11) “Hikmet-i İslâmiyye”, *Beyânülhak* 7/157 (Mayıs 1912), 2778.
- 12) “Leyle-i Regaib ve Feyretü’l-Mevahib”, *Beyânülhak* 7/164 (Haziran 1912), 2890.
- 13) “Muhterem Beyânülhak İdare-i Aliyesine (I): İnegöl”, *Beyânülhak* 7/176 (Eylül 1912), 3092.
- 14) “Nesâyih-i Kuraniyye: Tevbe Suresi”, *İtisâm* 32 (Temmuz 1919), 289.
- 15) “Hissiyat-ı Diniye”, *Medrese İtikadları* 11 (Ağustos 1913), 84.
- 16) “İkaz”, *Medrese İtikadları* 13 (Ağustos 1913), 101.
- 17) “Fariza-i Savm”, *Medrese İtikadları* 14 (Ağustos 1913), 109.
- 18) “Talebe-i Ulum Efendilere”, *Medrese İtikadları* 17 (Eylül 1913), 136.
- 19) “İzdivac Müessesesi-i İctimaiyyesi”, *Sebîlürreşâd* 23/594 (Mart 1924), 345.
- 20) “Müslümanlıkta İftirak-ı Zevceyn -I”, *Sebîlürreşâd* 23/579 (Aralık 1923), 100-104.
- 21) “Sakat ve Iskât-ı Cenin Faciaları”, *Sebîlürreşâd* 23/588 (Şubat 1924), 242.
- 22) “Vaaz ve Vaizler”, *Sebîlürreşâd* 23/589 (Şubat 1924), 265.
- 23) “Taaddüd-i Zevcat Müessesesi-i İctimaiyyesi (I)”, *Sebîlürreşâd* 23/590 (Şubat 1924), 274.

- 24) “Kesret-i Nüfus -I: Nüfusun Çoğalmasına Müslümanlığın Verdiği Büyük Ehemmiyet”, *Sebîlürreşâd* 23/592 (Mart 1924), 318.
- 25) “İntişar-ı İslâm Tarihi”, *Sebîlürreşâd* 25/635 (Ocak 1925), 168.
- 26) “Hiss-i Diyanet Fıtridir”, *Mahfil* 5/55 (Kasım-Aralık 1924), 116.
- 27) “Yeni Hukûk-ı Aile Lâyihası Hakkında Mütâla‘a”, *Sebîlürreşâd* 25/627 (Kasım 1924), 39-41.
- 28) “Tevhîd-i Bârî”, *Mahfil* 23/59 (Mart-Nisan 1925), 202.
- 29) “İslâm Hukukunda Manevî Zararların Tazmini”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 6/4 (1940), 798-812.
- 30) “Haizi Secde-i Tilâveti”, *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası* 1/15 (Haziran 1941), 6.
- 31) “İslâm’da Demokrasi-I”, *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası* 1/71 (Haziran 1947), 10.
- 32) “Zekâta Dair”, *İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası* 2/71 (Haziran 1947), 11.
- 33) “İmamı Âzam’ın Müçtehitler Arasındaki Mevkii”, *İslâm’ın Nuru* 1/1 (Nisan 1951), 20.
- 34) “İmam Maliki’nin Müçtehitler Arasındaki Mevkii”, *İslâm’ın Nuru* 1/2 (Haziran 1951), 21.
- 35) “İmam Şafî’nin Müçtehitler Arasındaki Mevkii”, *İslâm’ın Nuru* 1/3 (Temmuz 1951), 16.
- 36) “İmam Ahmed İbni Hanbel’in Müçtehidler Arasındaki Mevkii”, *İslâm’ın Nuru* 1/4 (Ağustos 1951), 13.
- 37) “İslâm Fıkhnının Müstakil Bir Müessesesi Hukûkiyye Olduğu”, *İslâm’ın Nuru* 1/5 (Eylül 1951), 10.
- 38) “Tarihi Fıkhnın Mâhiyeti ve Fâideleri”, *İslâm’ın Nuru* 1/7 (Kasım 1951), 9-11.
- 39) “Hayır ve Şer”, *İslâm’ın Nuru* 1/8 (Aralık 1951), 17.
- 40) “Hakiki Bir Dinin Mahiyeti”, *İslâm Yolu* 2/6 (Ağustos 1951), 14.
- 41) “Ahlâkın Esâsı ve Medeniyyetin İstinadgâhı Dindir”, *İslâm’ın Nuru* 1/10 (Şubat 1952), 18.
- 42) “Tevhîd-i Bârî”, *İslâm’ın Nuru* 1/12 (Nisan 1952), 10.

- 43) “İslâm Büyüklerinin Hukuk Sâhasındaki Yüksek Mesâîleri”, *İslâm’ın Nuru* 2/15 (Temmuz 1952), 11.
- 44) “İlmihâl: Kader ve Kaza”, *İslâm’ın Nuru* 2/16 (Ağustos 1952), 45.
- 45) “Kurban”, *İslâm’ın Nuru* 2/17 (Eylül 1952), 13-16.
- 46) “İnsanları Selamete Ulaştıran Hıristiyanlık Değil Ancak Müslümanlıktır”, *Sebîlürreşâd* 7/168 (Mart 1954), 280.
- 47) “Müslümanlık, Mütefekkir Beşeriyetin Müstakbel Dinidir”, *Sebîlürreşâd* 7/169 (Mart 1954), 292.
- 48) “Haccın Farz ve Şartları”, *Sebîlürreşâd* 8/200 (Temmuz 1955), 392.
- 49) “Yağmur Duası”, *Sebîlürreşâd* 9/203 (Ağustos 1955), 434.
- 50) “İslâm’da Demokrasi”, *Sebîlürreşâd* 9/205 (Eylül 1955), 70.
- 51) “Amerikalıların Suallerine Cevap”, *Sebîlürreşâd* 10/227 (Ağustos 1956), 19.
- 52) “BMM’de (Türkiye Büyük Millet Meclisi) Dinî Muzakereler”, *Sebîlürreşâd* 10/231 (Ekim 1956), 879.
- 53) “BMM’de (Türkiye Büyük Millet Meclisi) Dinî Muzakereler: Ömer Bilmen (Ankara) Beyanatı”, *Sebîlürreşâd* 10/232 (Kasım 1956), 106.
- 54) “Ruh Hakkında”, *Sebîlürreşâd* 10/234 (Aralık, 1956), 130.
- 55) “Ruh Hakkında Bir Mübahese”, *Sebîlürreşâd* 10/235 (Aralık 1956), 147.
- 56) “Kur’ân-ı Kerim’in Resmi Hattını Tağyir Caiz Değildir”, *Türkçe Kur’ân Okunamaz*, haz. Mümin Çevik. 10-14. (İstanbul: Sinan Matbaa, 1958).
- 57) “Erzurum’un Kıymet-i Tarihiyyesi”, *Tarih Yolunda Erzurum* 1/1 (Ocak 1959), 6-8.
- 58) “Kur’ân-ı Kerim’i Tetkik: Nur Ayetlerinin Meal-i Âlisi ve Tefsiri”, *Hilâl* 20/2 (Ekim 1961), 2.
- 59) “Hadis-i Şerifler: Hikmet Gonceleri”, *İslâm* 2/18 (Haziran 1958), 4.
- 60) “Hadis-i Şerif Meal ve İzahları Hikmet Gonceleri”, *İslâm* 3/25 (Ekim 1959), 5.
- 61) “Vahy-i İlâhînin Mahiyeti ve Mertebeleri”, *Fetih Hakkındır* 1/47 (Ekim 1958), 3.
- 62) “Hadis-i Şerîf: Hamd”, *Selamet* 1/1 (Nisan 1962), 5.
- 63) “Kur’ân’dan Ayetler: Dünya Varlığı”, *Selamet* 1/3 (Haziran 1962), 4.

- 64) “Dinî ve Felsefî Ahlâk Lûgatçesi: Bismillahirrahmanirrahim ‘Elif’ Harfî, *Selamet* 1/8 (Kasım 1962), 8.
- 65) “Kur’ân’dan Ayetler: İnfak”, *Selamet* 1/4 (Temmuz 1962), 4.
- 66) “Âyetülkürsî Meali Âlisi ve Tefsiri”, *Selamet* 2/14 (Mayıs 1963), 5.
- 67) “Kur’ân’dan Ayetler: Allah'ın Kudret ve Keremi”, *Selamet* 2/15 (Haziran 1963), 4.
- 68) “Hak Yolunda Fedakarlık”, *Selamet*, 2/16 (Temmuz 1963), 4.
- 69) “Ahkâm-ı Şer‘iyye ve Ahkâm-ı Fıkhiyye”, *İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi* 2 (1964), 55-72.
- 70) “Teravîh Namazı”, *İhlas* 12 (Ocak 1964), 2.
- 71) “Fıkıh İlminin Tarihi”, *Yeni İstiklâl* 172 (Kasım 1964), 9.
- 72) “Rüyanın Mahiyeti ve Çeşitleri”, *Yeni İstiklâl* 235 (Şubat 1966), 5.

Ek 2 : Ömer Nasuhi Bilmen'in Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu'nda Her Mezhepten Başvurduğu Kaynaklar

a) **Hanevî Mezhebi Temel Kitapları:** Toplamda doksan yedi eser aşağıda liste halinde verilmiştir.

- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm (ö. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc*.
- Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö. 189/805) *es-Siyerü'l-kebîr*.
- Hasan b. Ziyâd (ö. 204/819) veya Ebû Bekr Ahmed b. Ömer (Amr) el-Hassâf'a (ö. 261/875) nispet edilen *Kitâbü'n-Nafaqât* adlı eser yazarı belirtilmeksizin yer verilmiştir.
- Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) *Şerhi Tahâvî* için: *Şerhu'l-Câmi 'i'l-kebîr/ Şerhu'l-Câmi 'i's-şagîr/Şerhu Kitâbi'l-Âşâr*.
- Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945) *el-Kâfi li'l-Hakim*.
- Ebû'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952) *er-Risâle fi'l-uşûl*.
- Ebû'l-Hüseyn Ahmed el-Kudûrî (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*.
- Ebû Muhammed Şemsü'l-eimme el-Halvânî (ö. 452/1060) *el-Mebsût*.
- Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1089) *Kenzü'l-vüşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl*.
- Şemsü'l-eimme Muhammed es-Serahsî (ö. 483/1090[?]) *el-Mebsût*.
- Şemsü'l-eimme Muhammed es-Serahsî (ö. 483/1090[?]) *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr*.
- Abdürreşîd el-Velvâlicî (ö. 540/1146) *el-Fetâva'l-Velvâliciyye*.
- İftihârüddîn Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (ö. 542/1147) *Hizânetü'l fetâvâ (Hizânetü'l-vâkı'ât/ el-Vâkı'ât)*.
- Nûruddîn es-Sâbûnî (ö. 580/1184) *el-Kifâye fi'l-hidâye*.
- Nûruddîn es-Sâbûnî (ö. 580/1184) *el-Bidâye fi uşûli'd-dîn*.
- Alâüddîn Ebû Bekr el-Kâsânî (ö. 587/1191) *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerai'*.
- Fahrüddîn Hasen b. Mansûr Kâdîhan (ö. 592/1196) *Fetâvâ Kâdîhân*.
- Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197) *el-Hidâye*.
- Burhânüddîn el-Mergînânî (ö. 593/1197) *Bidâyetü'l-mübtedî*.
- Burhânüddîn (Burhânü's-Şerîa) el-Buhârî (ö. 616/1219) *el-Muhîtü'l-Burhânî*.

- Hüseyin b. Muhammed es-Semnekâni (ö. 740/1239) *Hizânetü 'l-müftiyyin fi 'l-furu'*.
- Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295) *Mecma 'u 'l-bahreyn ve mülteka 'n-neyyireyn*.
- Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) *Kenzü 'd-dekâ'ik*.
- Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) *Menârü 'l-envâr*.
- Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) *Kesfü 'l-esrâr*.
- Fahrüddîn Osmân b. Alî ez-Zeylaî (ö. 743/1343) *Tebyînü 'l-hakâ'ik*.
- Ubeydullah b. Mesud Sadrüşşerîa es-Sânî (ö. 747/1346) *et-Tavzîh*.
- Ebû Bekr Muhammed el-Haddâd (ö. 800/1398) *es-Sirûcü 'l-vehhâc*.
- Ekmelüddîn el-Bâbertî (ö. 786/1384) *el-Înâye*.
- Âlim b. Alâ (ö. 786/1384) *el-Fetâva 't-Tatarhâniyye*.
- Sa'düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) *et-Telvîh*.
- Ebü'l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) *Şerhu's-Sirâciyye (Şerhu 'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye/el-Ferâ'izü'sşerîfiyye)*.
- Ebü'l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) *Hâşiye 'alâ Şerhi Muhtaşari 'l-müntehâ*.
- Simavna Kadısı Şeyh Bedreddin Mahmud (ö. 823/1420) *Câmi 'u 'l-fusûleyn*.
- Hâfızüddîn el-Bezzâzî (ö. 827/1424) *el-Fetâva 'l-Bezzâziyye/el-Câmi 'u 'l-vecîz*.
- Molla Fenârî (ö. 834/1431) *Fuşûlü 'l-bedâyi 'fî uşûli's-şerâyi'*.
- İbn Emîru Hâcc el-Halebî (ö. 879/1474) *et-Taqrîr ve 't-tahbîr*.
- Molla Hüsrev (ö. 885/1480) *Dürerü 'l-hükkâm fî şerhi Ğureri 'l-aḥkâm*.
- Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451) *Umdetü 'l-kârî fî şerhi Sahîhi 'l-Buhârî*.
- Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451) *Şerhi Aynî için: el-Binâye fî şerhi 'l-Hidâye/Remzü 'l-hakâ'ik fî şerhi Kenzi 'd-dekâ'ik/el-Mâkasidü 'n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi 'l-Elfiyye*.
- İbni Hümâm Kemâlüddîn Muhammed el-İskenderî (ö. 861/1457) *Fethü 'l-ḡadîr li 'l-'âcizi 'l-fakîr*.
- İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî (ö. 956/1549) *Mülteka 'l-ebḥur*.

- Ebü'l-Vefa Burhanüddin İbrahim b. Abdurrahman el-Kerekî (ö. 922/1516) *Feyzu'l-Kerekî/Gereği*.
- Burhânüddîn et-Trablusî (ö. 922/1516) *İs'âf fî ahkâmi'l-evkâf*.
- Şemsüddin Muhammed el-Kuhistânî (ö. 962/1555) *Câmiu'r-rumûz*.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) *Miftâhu's-sa'âde*.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*.
- Hâmid Mahmud Efendi (Çivizâde Damadı) (ö. 985/1577) *Fetâvâ-yı Hâmidîyye*.
- Zeynüddîn b. İbrâhîm İbn Nüceym (ö. 970/1563) *el-Bahrü'r-râ'ik*.
- Zeynüddîn b. İbrâhîm İbn Nüceym (ö. 970/1563) *el-Fetâva'z-Zeyniyye (Fetâvâ İbn Nüceym)*.
- Zeynüddîn b. İbrâhîm İbn Nüceym (ö. 970/1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâir*.
- Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*.
- Muhammed b. Abdullâh et-Timurtâşî (ö. 1006/1598) *Tenvîrü'l-ebşâr ve câmi'u'l-bihâr*.
- Muhammed b. Abdullâh et-Timurtâşî (ö. 1006/1598) *Minehu'l-gaffâr şerhu Tenvîri'l-ebşâr*.
- *Tercîhu'l-beyyinât* adıyla geçen eserin müellifine dair bilgi verilmemiştir. Kaynaklarda Vankulu Mehmed Efendi (ö. 1000/1592) ve Ebû Gıyâsüddîn Gânim b. Muhammed el-Bağdâdî'ye (ö. 1032/1623) nispet edilmektedir.
- Gıyâsüddîn Gânim b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 1032/1623) *Mecma'u'd-đamânât*.
- Şeyhîzâde Abdurrahman (ö. 1078/1667) *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*.
- Ebü'l-İhlâs Hasen eş-Şürûnbülâlî (ö. 1069/1659) *Hâşiye-i Şürûnbülâlî: Ğunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm*.
- Şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Emin Efendi (ö. 1098/1687) *Fetâvâ-yı Ankaravî*.
- Ahmed b. Muhammed el-Hamevî (ö. 1098/1687) *Keşfü'r-remz'an beyânî'l-Kenz (Haşiye-i Hamevî)*.
- Ahmed b. Muhammed el-Hamevî (ö. 1098/1687) *Ġamzü'uyûni'l-beşâ'ir 'alâ mehâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*.
- Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692) *Fetâvâ-yı Ali Efendi*.

- Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703) *Fetâvâ-yı Feyziyye*.
- Şeyhülislâm Menteşzâde Abdürrahim Efendi (ö. 1128/1716) *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*.
- Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743) *Behcetü'l-fetâvâ*.
- Hâmid b. Alî b. İbrâhîm el-İmâdî (ö. 1171/1758) *İmâdiyye-Muğni'l-müsteftî 'an su'âli'l-müftî*.
- *el-Fetâvâ'l-Hindiyye fî Mezhebi'l-İmami'l-A'zam Ebi Hanîfe (el-Fetâvâ'l-Âlemgîriyye)* bu eser Babür devletin yöneticilerinden Pâdişâh-ı Gâzî Âlemgîr Ebü'l-Muzaffer Muhammed Muhyiddîn Evrengzîb (ö. 1118/1707) emriyle hazırlanmıştır.
- Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî (ö. 1194/1780) *Fıkhu'l-mülûk ve miftâhu'r-ritâci'l-mürşad 'alâ hizâneti Kitâbi'l-Harâc*.
- Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi (ö. 1215/1800) *Netîcetü'l-fetâvâ*.
- Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvî (ö. 1231/1816) *Hâşiye 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*.
- Muhammed Emîn İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) *Minhatü'l-hâlik 'ale'l-Bahri'r-râ'ik*.
- Muhammed Emîn İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) *Reddû'l-muhtar ale'd-dürri'l-muhtar ve tekmilesi*.
- Muhammed Emîn İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) *el-'Ukûdü'd-dürriyye fî tenkîhi'l-Fetâvâ'l-Hâmidîyye*.
- Muhammed Emîn İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) *Şerhu ukûd-i resmi'l-müftî*.
- Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî (ö. 1886) *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*.
- Mahmûd Hamza (ö. 1887) *et-Tarikatü'l-vaziha ilel'beyyineti'r-raciha*.
- Mahmûd Hamza (ö. 1887) *el-Fevâidu'l-Behiyye fî'l-Kavâidi'l Fıkhiyye*.
- Alâüddîn Muhammed İbn Âbidînzâde (ö. 1306/1889) *Kurretü 'uyûni'l-ahyâr li-tekmileti Reddi'l-muhtâr*.
- Uryânîzâde Esad Efendi (ö. 1889) *Mecmûa-i Cedîde*.
- Ömer Hilmi Efendi (ö. 1889) *Ahkâmü'l-arâzî*.
- Ömer Hilmi Efendi (ö. 1889) *İthâfî'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf*.
- Ömer Hilmi Efendi (ö. 1889) *Mi'yârü'l-adâle*.

- Hocazâde Mesud Efendi (ö. 1310/1892) *Mir'at-ı Mecelle*.
- Kuyucaklızade Mehmet Atıf Bey (ö. 1312/1894) *Mecelle Şerhi*.
- Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895) *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*.
- Mahmut Esat Seydişehirî (ö. 1918) *Ferâidü'l-ferâiz*.
- Ali Haydar (Küçük) Efendi (ö. 1935) *Teshîlü'l-ferâiz*.
- Ali Haydar (Küçük) Efendi (ö. 1935) *Mirkatü'l-Mecelle*.
- Ali Haydar (Küçük) Efendi (ö. 1935) *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*.
- Ali Haydar (Küçük) Efendi (ö. 1935) *Şerh-i Cedîd li-kanûni'l-arâzî*.
- Ali Haydar (Küçük) Efendi (ö. 1935) *Tavzîhu'l-müşkilât fî ahkâmi'l-intikalât*.
- Mecelle Heyeti, *Kitabü'l-vedia*.
- Ali el-Murtazâ (ö. 1913), *İlâveli Mecmûa-i Cedîde* kullanılmıştır.
- *Şerhü'l-mecma'* eserinin yazarı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Kaynaklarda eser için İbnü's-Sââtî'nin (ö. 694/1295) *Mecma'u'l-bahreyn* adlı kitabına yazılan şerh çalışmaları olarak karşımıza çıkmaktadır.
- Abdurrahmân el-Cezîrî (ö. 1941) *el-Fıkh 'ale'l mezâhibi'l-erba'a*.
- Fetvahâne-i Âlî üyeleri, *Mülga Fetvahâne-i Âlî Evamir Defterleri, Mesahat ve ekyal ve evzanı cedideye dair kanunname vesaire* gibi dönemin güncel kanun metinlerinden, *Şerhi manzume-i Makdisî* adlı yayından yararlanılmıştır.
- b) ***Malikî Mezhebi Temel Kitapları:*** Aşağıda tespit edilen on iki eser listelenmiştir.
  - Abdüsselâm b. Saîd es-Sahnûn (ö. 240/854) *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*.
  - Ebü'l-Velîd el-Kurtubî (İbn Rüşd) (ö. 595/1198) *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*.
  - Halîl el-Cündî (ö. 776/1374) *Muhtasar-ı Ebizziyâ*.
  - Nûruddîn el-Menûfî (ö. 939/1532) *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî 'alâ Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Ğayrevânî*.
  - Muhammed b. Abdillâh el-Haraşî (Hırşî) (ö. 1101/1690) *eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ Muhtaşarı Halîl* veya *eş-Şerhu's-şagîr 'alâ Muhtaşarı Halîl*.
  - Alî b. Ahmed el-Adevî (ö. 1189/1775) *Haşiye-i Aliyyil'Adevî*.

- Ahmed ed-Derdîr (ö. 1201/1786) *eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ Muhtaşarı Sîdî Halîl-Şerhu'l-kebîr lil ebil'Berekât.*
- Şemsüddîn ed-Desûkî (ö. 1230/1815) *Hâşiyetü'd-Dusûkî.*
- Muhammed İliş (ö. 1299/1881) *Minehu'l-celîl 'alâ Muhtaşarı's-Şeyh Halîl.*
- Muhammed İliş (ö. 1299/1881) *Teshîlü Minehi'l-celîl.*
- Muhammed İliş (ö. 1299/1881) *Fethu'l-'aliyyi'l-mâlik fi'l-fetvâ 'alâ mezhebi'l-İmâm Mâlik.*
- *Fethü'l-celîlû's-semed=El-ameliyyatü'l-amme* eserin yazarı hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.
- c) **Şafî Mezhebi Temel Kitapları:** Aşağıda tespit edilen on dört eser listelenmiştir.
  - Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 204/820) *el-Ümm.*
  - Ebû İbrâhîm İsmâîl el-Müzenî (ö. 264/878) *el-Muhtaşar (el-İhtîşâr).*
  - Ebü'l-Hasen el-Mâverdî (ö. 450/1058) *el-Ahkâmü's-sultâniyye.*
  - Ebû Zekerîyyâ Yahyâ en-Nevevî (ö. 676/1277) *el-Minhâc.*
  - Ebû Zekerîyyâ Yahyâ en-Nevevî (ö. 676/1277) *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. Haccâc.*
  - Sadruddîn el-Hatîb Osmânî (ö. 780/1378'den sonra) *Rahmetü'l-ümme fi'htilâfi'l-e'imme.*
  - Ebû Abdirrahmân eş-Şa'rânî (ö. 973/1565) *el-Mîzânü'l-kübrâ.*
  - Şihâbüddîn İbni Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567) *Tuhfetü'l-muhtâc bi-şerhi'l-Minhâc.*
  - Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570) *Muğni'l-Muhtâc Şerhu'l-Minhâc.*
  - Ahmed b. Kâsım el-Abbâdî (ö. 994/1586) *Hâşiyeye-i İbni Kasım.*
  - Abdülhamîd eş-Şirvânî, *Hâşiyeye-i Şirvânî.*
  - Şemseddîn er-Remlî (ö. 1004/1596) *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l Minhâc.*
  - Şebamellisî (ö. 1087/1677) *Hâşiyetü's-Şebamellisî.*
  - Abdürrezzak b. Muhammed er-Reşîdî (ö. 1096/1685) *Hâşiyeye-i Reşidî.*
- d) **Hanbelî Mezhebi Temel Kitapları:** Toplam on iki eser aşağıda liste halinde verilmiştir.
  - Ebû Muhammed İbni Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223) *el-Muknî'.*

- Ebû Muhammed İbni Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223) *el- 'Umde*.
- Ebû Muhammed İbni Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223) *el-Muğnî*.
- İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) *İ 'lâmü'l-muvakkı 'ın*.
- Ebü'n-Necâ Şerefüddîn el-Haccâvî (ö. 968/1560) *el-İknâ ' li-ţâlibi 'l-intifâ '.*
- İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî (ö. 972/1564) *Münteha 'l-irâdât fî cem 'i 'l-Mukni ' ma 'a 't-Tenķîh ve ziyâdât*.
- Zeynüddîn Mer'î b. Yûsuf el-Kermî (ö. 1033/1624) *Delîlü 't-ţâlib li-neyli 'l-meţâlib*.
- Mansûr el-Buhûtî (Behûtî) (ö. 1051/1641) *Keşşâfû 'l-kınâ ' an metni 'l-iknâ '.*
- Mansûr el-Buhûtî (Behûtî) (ö. 1051/1641) *er-Ravzü 'l-mürbi '.*
- Mansûr el-Buhûtî (Behûtî) (ö. 1051/1641) *Dekâ 'iku üli 'n-nühâ li-Şerhi 'l-Müntehâ*.
- İbrâhîm b. Muhammed b. Sâlim b. Duveyyân (ö. 1935) *Menârü's-sebîl fî şerhi 'd-Delîlü 't-ţâlib*.
- İbn Ebû Tağlib, *Neylü 'l-me 'ârib*.
- e) ***Zahirî Mezhebi Temel Kitapları:*** İki eser tespit edilmiştir.
- Ebû Muhammed İbni Hazm el-Kurtubî (ö. 456/1064) *el-Muhallâ*.
- Ebû Muhammed İbni Hazm el-Kurtubî (ö. 456/1064) *el-Muhallâ bi 'l-âşâr fî şerhi 'l-Mücellâ bi 'l-ihtisâr*.
- f) ***İbaziyye Mezhebi Temel Kitapları:***
- Bedreddin eş-Şemmahi (ö. 928/1522) *Kitâbü's-Siyer*.
- g) ***Zeydî Mezhebi Temel Kitapları:***
- Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) *İrşâdü 'l-fuhûl ilâ tahķîki 'l-haķ min 'ilmi 'l-uşûl*.
- h) ***Caferî Mezhebi Temel Kitapları:***
- Ebû Ca'fer el-Küleynî (ö. 329/941) *el-Kâfî fî 'l- 'ilmi 'd-dîn*.
- i) ***Farklı Türlerde Kullanılan Eserler:*** Aşağıda toplamda on yedi eser listelenmiştir.
- Ebül'l-Ferec İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995[?]) *el-Fihrist*.
- Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. el-Bağdâdî (ö. 526/1131) *Tabakâtü 'l-Hanâbile*.
- Burhânüddîn el-Mutarrizî (ö. 610/1213) *el-Muğrib fî tertibi 'l-Mu 'rib*.

- İzzeddin İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) *el-Kâmil fî t-târîh*.
- İzzeddin İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) *Üsdü'l-gâbe*.
- Şemsüddîn İbni Hallikân (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*.
- Cemâlüddîn İbni Manzûr (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî (ö. 748/1348) *Tabakâtü'l-huffâz*.
- Tâcüddîn es-Sübkî (ö. 771/1370) *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ (Tabakât-ı Subkî)*.
- Muhyiddîn Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 775/1373) *el-Cevâhirü'l-muğıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*.
- Lisânüddîn İbnü's-Şihne (ö. 882/1477) *Lisânü'l-hükkâm fî ma'rifeti'l-aḥkâm*.
- İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) *el-İsâbe*.
- Ebü'l-Fazl İbnü's-Şihne (ö. 890/1485) *Nüzhetü'n-nevâzır fî Ravzi'l-menâzır*.
- Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) *Tabakâtü'l-huffâz (Tabakât-ı Suyutî)*.
- Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn*.
- Şemseddin Sâmî (ö. 1904) *Kâmûsü'l-A'lâm*.
- Hayreddin Zirikli (ö. 1976) *Kâmusü'l-âlâm/Kâmusu terâcim*.

ÖZ GEÇMİŞ

Sümeyye YAŞAR, [REDACTED] doğdu. İlkokul ve lise eğitimini doğduğu ilçede tamamladı. Üniversite eğitimini 2012 yılında, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde başladı. 2017 yılında oradan mezun oldu.

